Claus Rønlevs bibliotek

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Digitaliseret efter aftale med Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. PDF-filen er kun til ikke kommercielt brug.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine mange tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

Kirkehistoriske Samlinger 1999

Styrelsen for Selskabet for Danmarks Kirkehistorie:

Lektor, lic. theol. Carsten Bach-Nielsen
Professor, dr. theol. Jakob Balling
Lektor, dr. theol. Carsten Breengaard
Professor, dr. theol. Troels Dahlerup
Pastor Anita Hansen Engdahl, *kasserer*
Lic. theol. Poul Juul Foss
Professor, dr. theol. Leif Grane
Pastor Steen Haarløv
Lektor, lic. theol. Per Ingesman
Lektor, cand. theol. Hans Raun Iversen
Lektor, cand. theol. Jørgen I. Jensen
Professor, dr. theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen
Pastor Marianne Jensen-Broby Lausten
Professor, dr. theol. Martin Schwarz Lausten, *formand*
Pastor Christian de Fine Licht, *næstformand*
Cand. mag. Eva Louise Lillie
Lektor, dr. theol. Thorkild C. Lyby
Pastor Lone Søderstrøm Nielsen
Arkivar, dr. phil. Erik Nørr
Professor, dr. theol. Jens Holger Schjørring
Lektor, cand. theol. Jørgen Stenbæk
Biskop Erik Norman Svendsen
Professor, dr. theol. Anders Pontoppidan Thyssen
Provst Carl Trock

Kirke historiske samlinger 1999

Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
Redaktion af Christian de Fine Licht,
Eva Louise Lillie og Thorkild C.Lyby

Kirke historiske samlinger 1999

Digitaliseret af Claus Rønlev

Printed in Denmark
By Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89203-13-5
ISSN 0450-3171

Udgivet med støtte fra J.Oskar Andersens legat

Indhold

Birgitte Bøggild Johannsen: "Fore wor (...) siæle bestands og salighetz skild". Om kongelige stiftelser og sjælegaver fra kong Hans' og dronning Christines tid *side 7*

Stine R. Sylvest: Kirke og embede hos Poul Helgesen *51*

Hans Wagner: Den gode strid. Brud og kontinuitet i landbosamfundets sociale relationer i samspillet med de religiøse vækkelsers nye fællesskabsformer, 1820-1840 *73*

Bent Hylleberg: P.C.Mønsters ansøgning om religionsfrihed 1840 *117*

Torsten Dam-Jensen :Ludvig Jacob Mendel Gude – fra landsbypræst til domprovst. Studier i det 19. århundredes kirkehistorie med særligt henblik på præsten, teologen og forfatteren L.J.M. Gudes yngre år (1820-ca.1870) *133*

Carl Trock : Gejstligheden i hovedstaden omkring 1880'erne *173*

Poul Juul Foss: 1998 - En oversigt *215*

Forfatternes adresser *253*

Register *254*

"Fore wor (...) siæle bestands og salighetz skild"

Om kongelige stiftelser og sjælegaver fra kong Hans' og dronning Christines tid

Af Birgitte Bøggild Johannsen

Indledning

Om aftenen den 20. februar 1513, på den 2. søndag i fasten, døde kong Hans på Ålborghus slot efter et kortere sygeleje. Godt otte år senere, på Mariæ undfangelsesdag, den 8. december 1521 udåndede dronning Christine i sin Odenseresidens, »da nattetidens syvende time lød«, som hendes nu forsvundne epitafium fortalte. Kongeparret blev begge stedt til hvile foran højalteret i Gråbrødre klosterkirke i Odense, således som de udtrykkeligt havde ønsket det. Her lå allerede deres yngste søn, prins Frans, der var død af en pestsygdom den 1. april 1511 eller kort forinden. Ved kong Hans' højre side var en ledig gravplads, som muligvis allerede fra første færd havde været tiltænkt hans søn og efterfølger, Christian II. Hvorom alting var, blev dette dog først den ulykkelige konges sidste hvileplads i 1559, da han i sin høje alderdom stille var sovet ind som statsfange på Kalundborg slot.[1]

Gråbrødrenes klosterkirke blev inden for de første årtier af 1500'erne overdådigt udstyret, ikke mindst for netop at udgøre en værdig ramme omkring de kongelige grave. Dronning Christine har utvivlsomt været en primus motor bag dette forehavende. Franciskanerordenens egen krønikeskriver, Peder Olsen (Petrus Olai), hvis veltalende pen omtrent måtte give op, når det gjaldt skildringen af den fromme dronning Christines fortjenester (jfr. ndf.), har i *Danorum gesta* (o. 1540) fremhævet, hvordan dronningen havde forøget og udsmykket stedet (dvs. Gråbrødre kirke) med overdådige bygninger og alle mulige kirkelige udsmykninger (»quem locum ipsa Christina auxit & decoravit ædificiis sumptuosisque omnibus ornamentis ecclesiasticis«).[2]

Dermed turde hentydes dels til en ombygning af kirkens skib, tårn og af vestgavlen, som en nærlæsning af efterladte bygningsprospekter og -planer lader ane, dels til en storstilet fornyelse eller sup-

plering af kirkens inventar. Til det sidste hørte opstillingen af en flerfløjet højaltertavle af en pragt og figurrigdom, som næppe kendte sin lige i Nordeuropa, og af et kompleks af korstole, der med sine 48 pladser i fire rækker signalerede korets funktion som ramme om en omfattende gejstlighed. Dette suppleredes med en - i hjemlig sammenhæng usædvanlig - cyklus på i alt 72 udskårne og malede anevåbener, opsat på korstolenes bagvæg og formentlig tillige på en afskærmende korskranke mod vest. Ved indgangen til koret - vel over et lægmandsalter - placeredes et triumfkrucifiks, forlenet med en særlig hellighed gennem et relikviegemme, sandsynligvis med en splint af Det hellige Kors. Til kirkens fornyede udstyr hørte antagelig også en prædikestol, en herskabsstol med sæde til dronningen og en klokke, ophængt i tårnet 1518.

Alle disse genstande, der kan have været suppleret med kalkmalede vægudsmykninger og med glasmalerier i korets slanke stavværksvinduer, udgjorde de fysiske kulisser omkring de kongelige grave og mindesmærker. Disse omfattede enkle gravsten i gulvet foran alteret og fire mindetavler eller epitafier, ophængt eller indmuret på korets nord- og sydvæg. 1805, under biskop Peder Hansens embedsperiode, dømtes det enestående kompleks imidlertid til nedrivning. I løbet af de næstfølgende år tømtes kirken for inventar og gravminder, der blev overflyttet til andre kirker eller ødelagt, mens selve bygningen på nær en murstrækning i nordsiden jævnedes med jorden.[3]

Hermed forsvandt et monument, der i samtiden ved sin pragt og sin rigdom af billeder, våbenskjolde og indskrifter repræsenterede et højdepunkt i materiel henseende, når det gjaldt kongeparrets bestræbelser på at fastholde erindringen - *memoria* - om familiens medlemmer, levende såvel som døde.[4] Betragtet ud fra et dennesidigt aspekt var gravkorets udsmykning en imponerende demonstration af kongefamiliens magtstatus og dynastiske placering. Af lige så central værdi var kompleksets status og funktion som ramme om og som et visuelt akkompagnement til de mangfoldige liturgiske aktiviteter, hvis hovedformål var - at bidrage til »wor (,) wor kære hwsfrwes oc børns oc wore forfæthres oc effterkomeres, koninge vdi Danmark, siæle bestands oc salighetz skild«, som kong Hans bl.a. understregede det i 1483 i et beskærmelsesbrev til Esrum kloster.[5]

I det følgende skal netop belyses dette sidste aspekt, kongefamiliens konkrete initiativer med henblik på at varetage og sikre det liturgiske *memoria* og frugterne deraf. Blandt disse skal opmærksomheden særligt rettes mod de kongelige stiftelser og sjælegaver, herun-

der materielle donationer til kirkerne i form af bidrag til bygning og inventar. Disse fromhedsytringer udgjorde en central del af kongeparrets religiøse bestræbelser, der også manifesterede sig på andre områder, bl.a. ved støtte til en række gejstlige og verdslige gilder eller selskaber, ved indsamling af relikvier og erhvervelse af aflad, ved pilgrimsrejser og valfarter, uddeling af almisser og offergaver samt ved kirkegang og privatandagt. Betragtet under ét - hvilket dog ligger uden for rammerne af nærværende artikel - bidrager alle disse ytringer til at tegne et billede af kongeparrets religiøse adfærd, såvel af den officielle »statsfromhed«, som af den mere private »hverdagsfromhed«.[6] Dette billede måtte sammenholdes dels med senmiddelalderens idealer om fyrstefromhed som dokumenteret i fyrstespejlslitteraturen, dels med senmiddelalderens folkelige - og med relevans for dronningen - ikke mindst særligt kvindeligt prægede religiøsitet, bevidnet bl.a. af samtidens omfattende andagtlitteratur. Som individuelle variabler, der yderligere måtte tages med i betragtning, ville naturligt nok være kongeparrets personlige forudsætninger og præferencer, præget af deres opvækst og livsomstændigheder, for ikke at tale om skiftende kriser i privatlivet.[7]

Om temaet i almindelighed

Stiftelsen, donationen eller sjælegaven repræsenterer i senmiddelalderen et af de vigtigste konkrete udtryk for enkeltindividets bestræbelser på at opnå Guds nåde og sjælefrelse for sig selv, den nærmeste familie og for forfædre og efterkommere. Til dette område hører et bredt spektrum af aktiviteter, koncentreret omkring overdragelsen af privilegier, jordegods, kapital eller konkrete genstande til en kirke, et klostersamfund, en velgørende institution eller et broderskab - med det udtrykkelige formål at få en hel eller delvis eftergivelse af skærsildens pinefulde lutringstid - gennem demonstrationen af den prisværdige dyd, gavmildhed, og til gengæld for erhvervelsen af den kirkelige forbøn, meddelagtighed i en munkeordens gode gerninger eller en begravelsesplads.[8]

Stiftelsen er rammende blevet karakteriseret som en form for tuskeller byttehandel,[9] hvor slutgevinsten - den guddommelige nåde og den evige salighed - kunne opnås gennem en ombytning med eller tilbagelevering af det gods, hvormed Gud havde forlenet stifteren. Med en velkendt formulering fra Christoffer af Bayerns testamente fra 1448, havde gaven netop det formål »at wele (...) forsee wor siæls nyttæ meth thet gotz, som Gudh oss forlænt hauer«.[10] Stiftelsens genstand kunne være af såvel liturgisk art (messer, bønner,

psalterlæsninger og årtider) som af materiel karakter, omfattende alt, hvad der i videste udstrækning kunne tjene til gudstjenestens befordring - lige fra opførelsen af kirker, klostre, kapeller, hospitaler og fattighuse til donation af almisser, oprettelsen af altre med tilhørende præbender samt foræringer af alterprydelser, messereder, væg- og glasmalerier, relikvier og lys m.m. Også selve indretningen af en grav og udførelsen af et monumentalt gravmæle til stifterens og stiftelsens ihukommelse lader sig i en vis forstand karakterisere som et redskab »ad pias causas«, som focus for varetagelsen af det liturgiske *memoria*.

Fremhævelsen af stifteren og dennes familie markeredes på forskellig vis. Ved de liturgiske handlinger skete det ved navnets nævnelse under opremsningen af forbønnerne for de levende og de døde ved messens kanon samt ved de indviduelt stiftede årtider eller tidebønner, som klostrenes og kirkernes dødebøger omhyggeligt påmindede om. Hertil kom, at en række mindetjenester for den afdøde som nævnt ovf. i bogstavelig forstand havde de pågældende personers grave eller vægbilleder som centrum, bl.a. ved processioner, bønshandlinger, udspredning af røgelse og vievand eller ved afbrænding af lys.[11] De materielle genstandes tilknytning til en enkeltperson eller familie understregedes ved indskrifter med stifterens navn og ved gengivelse af dennes våbenmærke eller billede.[12] Hermed tjente de på én og samme tid et både liturgisk, juridisk og repræsentativt formål som visuelle påmindelser om kirkens eller klostersamfundets bønsforpligtelser, om donatorens lovmæssige rettigheder på grundlag af den skænkede gave, og om vedkommendes egen eller dynastiets sociale og politiske status.[13]

Inden for dansk middelalderhistorie har temaet navnlig i de senere år været genstand for udforskning. Når det gælder den specielt kongelige synsvinkel skal navnlig fremhæves Lars Bisgaards ambitiøse kortlægning fra 1988 af adelens stiftelser i tidsrummet 1340-1536, hvor også et udvalg af kongelige sjælegaver er opregnet, omend - som understreget - kun med en kursorisk omtale af materielle donationer til kirken. Nogen sondring mellem karakteren af de adelige vs. kongelige stiftelser er heller ikke foretaget. Nævnes i denne sammenhæng bør også Thomas Hill, der 1992 beskrev kongeslægtens bevidste begunstigelser af udvalgte klostre i 1100' og 1200'erne, ikke mindst med henblik på disses bønsforpligtelser og videre, 1998, belyste kongemagtens støtte til tiggermunkeordnerne i senmiddelalderen. Tilsvarende har bl.a. Jens E. Olesen beskrevet kongernes relationer til birgittinerne i 1400'erne.[14]

Den aktuelle redegørelse, der inddrager såvel liturgiske som materielle stiftelser, må - nødvendigvis - være præget af den ujævne kildemæssige bevaringssituation. Mærkbart er ikke mindst savnet af både kirkelige og private arkiver, her navnlig af Odense Gråbrødre klosters arkiv, der også var franciskanerobservansens hovedarkiv i provinsen Dacia.[15] Dette er ensbetydende med, at de præcise forskrifter for kongeparrets og navnlig dronning Christines stiftelse og indretning af det kongelige gravkor ikke lader sig dokumentere. Ikke mindre svært er det at måtte undvære kongens og dronningens testamenter, der må have udgjort en hovedkilde til viden om parrets kirkelige dispositioner i almindelighed. Som bekendt kendes overhovedet kun to danske kongelige testamenter fra middelalderen og det endda alene i brudstykker: Erik Menveds fra 1319 og Christoffer af Bayerns fra 1448.[16] Én forklaring kunne være det forhold, Arild Huitfeldt fremhævede i forbindelse med Christian I's manglende skriftlige testamente som bevidnet i Frederik I's åbne brev (forfattet af Peder Svave) mod Christian II: »den brug met Testamenter oc ens sidste Vilie at holdis i Danmark (var), at den undertiden schriffuis, undertiden icke«.[17] Men tidens tand må som nævnt også bære sit ansvar, i første række tabet af de relevante arkiver, hvor eksemplarer af de vigtige dokumenter må have eksisteret.

Visse detaljer fra kongeparrets testamenter lader sig dog slutte indirekte. Kort før kong Hans i slutningen af 1512 drog ud på en længere rejse, skal han i København have stadfæstet sin sidste vilje.[18] Som anført i et rimet indskud i *Roskilde-årbogen* efter *Danorum gesta* blev testamentet udført endnu i kongens velmagtsdage:

»Siith testamente giorde hand y sin welmagt,
oc fick bort at giifue effter sin agt,
guld, penninge oc dyrebar gaffue,
tiill kircker oc Closter oc andre at haffue«.[19]

Da kongen lå på sit yderste i Ålborg, skal han desuden - som en tilføjelse til det ældre testamente eller i en senere version af dette - have skænket gods til byens Helligåndskloster til gengæld for messer og årtider for sin egen, sin gemalindes, forældres, børns og efterkommeres »siæls bestandelse«.[20] En tilsvarende sjælegave, ligeledes fastlagt på dødslejet, kan være baggrunden for en kvittering på 1435 mk., der var givet ud for at 'fuldgøre kong Hans' testamente (med) i Nørre Jylland'. Kvitteringen udstedtes af den unge konge, Christian II i juli 1513 til hans sekretær, den senere Vendsysselbisp Stygge

Krumpen.[21] Et overordentligt vigtigt punkt, som må have været præciseret i kongens testamente, var befalingen om, at hans lig efter bortgangen skulle begraves i S. Catharina kirke i Odense (Gråbrødre kirke). Dette fremgår utvetydigt af et pavebrev, dateret 2. (10.) marts 1519.[22] I samme brev hentydes dog også til en ældre disposition fra kongen vedrørende hans lejersted - ikke i Odense, men i forældrenes gravkapel, Helligtrekongers kapel ved Roskilde domkirke. Dette kunne betyde, at kong Hans i sin levetid havde oprettet mere end ét testamente.

Dronning Christines testamentariske vilje lader sig også kun belyse indirekte. Det skyldes navnlig de uregelmæssigheder, der tilsyneladende opstod i forbindelse med hendes eksekutor, den fynske biskopvikar Vincens Kampes forvaltning af boet. Denne undlod ifølge Odenseantikvaren Cornelius Hamsfort at bringe dronningens sidste vilje til udførelse, ligesom han året efter hendes død (dvs. 1522) skulle have tilegnet sig hendes ejendele eller bohave (»suppellectili«).[23]

For at perspektivere kongeparrets stiftelser og sjælegaver og i visse tilfælde søge at råde bod på den ugunstige kildeoverlevering vil i det følgende blive inddraget andre eksempler på kongelige donationer og initiativer fra senmiddelalderen med hovedvægt på kong Hans' og dronning Christines umiddelbare forgængere og efterfølgere på tronen, Christian I og Dorothea samt Christian II og Elisabeth.

De kongelige sjælestiftelser, der direkte er bevidnet gennem skriftlige kilder eller - med forbehold - lader sig deducere af materielle genstande, har imidlertid kun repræsenteret en del af de frelsessikrende aktiviteter, som kongefamilien må have været genstand for. Betragtet i et overordnet perspektiv stod monarken i kraft af sin status som konge af Guds nåde - således som det allerede fra det 12. årh. udtryktes gennem titulaturen i diplomer - som beskytter af kirken i almindelighed og af klostrene i særdeleshed.[24] Denne værnepligt var yderligere stadfæstet i de kongelige håndfæstninger. Således fastsloges det i kong Hans' håndfæstning af 1. februar 1483, at kongen skulle elske Gud over al ting, styrke den hellige kirke og hendes tjeneres ret samt i alle sine artikler stadfæste og ubrødeligt holde deres privilegier, friheder, statutter, håndfæstninger og gode gamle sædvaner.[25] Til gengæld herfor turde forventes en almindelig bedeklausul for kongen og riget, som det allerede kendes i tidlig middelalder for de merovingiske og karolingiske herskere, og som det senere er bevidnet for de franske konger - en pligt, der i sig selv

for den bedende kunne indebære en belønning i form af aflad.[26]

Også i hjemlig sammenhæng kendes ved klostrene - i det mindste fra det 12. århundredes midte og endnu i begyndelsen af det 16. århundrede - eksempler på forbønner for såvel kongen som for rigets velfærd.[27] Således knyttedes en forbøn for kongefamilien ved birgittinerklosteret i Maribo 1455 sammen med en tilsvarende bøn for riget. På samme måde indeholdt kong Hans' votivmesse, stiftet i 1502 ved Lunds domkirke, umiddelbart før felttoget mod svenskerne, et ønske om, at tjenesten måtte komme »thessæ righe til en bestandelse« (jfr. også ndf.).[28] Af uvis dato og baggrund er dog det løfte om hele 400 dages aflad, der blev stillet i udsigt til dem, der besøgte Ribe domkirkes Allehelgensalter på bestemte dage med udsigt til en ekstragevinst på 80 dage i forbindelse med en andagt ved Kristi grav og en bøn om fred og godt vejr, for de (vel nær alteret) begravede samt »pro bono statu Regni Dacie«.[29]

Uden at det er direkte nævnt, må man også i en række tilfælde for kongernes vedkommende underforstå den bønsforpligtelse, som turde være en følge af en *fundators* eller *donators* velgerninger over for et kloster eller et alter, eller være en belønning for en *benefactors* tildeling eller stadfæstelse af privilegier, såvel som for udstedelsen af beskærmelsesbreve.[30] En oplagt kildegruppe til belysning heraf - kapitlernes og klostrenes dødebøger, hvor velgørernes navne omhyggeligt var registreret til påmindelse om forbønner og messetjenester - er imidlertid kun sparsomt bevaret for senmiddelalderens vedkommende.[31] Hvorvidt den kongelige *jus patronatus* til et antal kirker og altre, foruden præsentationsret til embeder og rettigheder i forbindelse med tilsyn, også medførte en automatisk forbønstjeneste, derom savner forfatteren til nærværende artikel dog tilstrækkelig viden.[32]

Til dette skal også føjes »sidegevinsterne« i form af meddelagtighed i de af kongefamiliens slægtninge og forgængere indstiftede forbønner for børn, »Arffuinge, forfarne oc effterkommende Koninge oc Dronninger i Danmark«.[33] Eller inddragelse - til gengæld for privilegier - i andre personers sjælestiftelser. Det gælder bl.a. for ærkebiskop Birger Gunnersens storstilede gudstjenestestiftelse i Lunds domkirke, oprettet i april 1512, omend først endelig stadfæstet syv år senere. Her kunne kongeparret »oc bægges therres ædle børn Och Cristeligh Slecht« nyde godt - både i levende live og efter deres død - af de løfter om forbønner, ærkebiskoppen medtog i sin egen stiftelse i videreførelse af en ældre kongelig stiftelse. En visuel påmindelse om forbønsalliancen mellem ærkebiskoppen og kongepar-

ret turde være et stort relief, tilskrevet Adam van Düren, på en stræbebue ved domkirkens søndre tværskib, med billeder af domkirkens tre fornemmeste skytshelgener, S. Laurentius, Jomfru Maria og Knud den Hellige, over våbenskjolde for Sachsen, det oldenborgske hus og ærkebiskoppen selv.[34] Nævnes skal endelig de forbønner og sjælemesser, som uden for rigets grænser blev fyrsterne til del gennem deres slægtninge eller forbundsfæller. Efter kong Hans' død 1513 appellerede hans søn og efterfølger, Christian II således til paven og en række fyrster (kongerne af Skotland (Jakob IV), England (Henrik VIII) og Polen (Sigismund I Jagiello), samt til kurfyrsterne af Brandenburg og Sachsen (Joachim I, Frederik den Vise og Johan)), om fortsat venskab og god vilje, samt bad en række af disse om at lade holde faderens ligbegængelse på begravelsesdagen.[35] På samme måde blev der i 1519 i Danmark holdt årtider for kejser Maximilian I, farfar til dronning Elisabeth, ligesom dronningen selv blev betænkt herhjemme ved sin død 1526, der indtraf i Nederlandene under Christian II's landflygtighed.[36] Dog savnes et overblik over, hvilke mindehandlinger, der uden for Danmark celebreredes for kong Hans 1513 eller for dronning Christine 1521 - ikke mindst ved sidstnævntes bror, den sachsiske kurfyrst Frederik den Vises hof.[37]

Kongelige stiftelser og donationer til domkirkerne

Fra kongeparret er kun overleveret få konkrete vidnesbyrd om stiftelser i domkirkerne, over for hvilke den rigsforlenede konge turde have haft et særligt ansvar.[38] En speciel forpligtelse følte kong Hans naturligt nok over for sin fars gravkapel ved Roskilde domkirke, hvortil han efter dennes død overtog patronatsretten, og hvor man utvivlsomt forventede, at han selv ville komme til at hvile.[39] Et initiativ, der kunne bekræfte denne formodning, var kongens stiftelse af et alter for sin navnehelgen, S. Johannes evangelist, omtalt første gang 31. juli 1487, men antagelig af noget ældre dato.[40] Den konkrete baggrund for stiftelsen kunne som nævnt være kongens ønske om etablering af et selvstændigt alter for sin egen familie, parallelt med hans mors Allesjælesalter (se ndf.). Dertil kom, at to af kongeparrets mindreårige sønner var blevet begravet i kapellet, uvist dog hvornår.[41] Ved alteret, der lå midt i kapellet, formentlig vest for midtersøjlen, skulle celebreres daglige sjælemesser for kongefamilien, og der var ydermere knyttet aflad (10 år og lige så mange kvadragener, dvs. 40 dages kirkebod) hertil ved besøg på fire af paven fastlagte festdage.[42] Som en bisætning til de kongelige donationer

var dronning Christines gave på 8 skilling i messepenge 3. maj 1504 i kongens kapel, samt et offer på 2 rhinske gylden i selve domkirken på Det hellige Kors' dag.[43]

Herudover varetoges i domkirken et anniversarium for kongens, hans efterfølgeres samt for hans forældres eller forfædres sjæle, celebreret hvert år på mandagen før palmesøndag, som fastslået i de evige vikarers anniversariefortegnelse, og sikret ved donation - uvist dog hvornår - af et, for vikarerne, særligt værdifuldt grundstykke nær domkirken.[44] Det står dog ikke klart, hvorvidt messen holdtes i højkoret ved højalteret, eller snarere fejredes foran kongens eget alter.[45] Derfor er det en ubevislig, men ikke desto mindre fristende tanke at sætte domkirkens forlængst forsvundne højaltertavle - en pentaptyk, rigt udsmykket både med malede og udskårne billeder og på bagsiden forsynet med årstallet 1498 - i relation til denne kongelige stiftelse.[46] Det skal dog nævnes, at højalteret allerede fra 1451 var centrum for en evig daglig messe, stiftet af Christian I og dronning Dorothea som erstatning for Erik af Pommerns storstilede psalterlæsning (jfr. ndf.), hvortil kom - efter kongeparrets død - et løfte om årtider for begge og for forfarne og efterkommende konger og dronninger af Danmark.[47] Yderligere (eller i stedet herfor?) skulle kanniken ved kongens nye kapel fra 1464 afholde to højtidelige anniversarier sammesteds i tamperugerne før jul og efter pinse.[48] Selv stadfæstede Hans sin faders fundationsbrev i 1484, men synes dog ikke at have føjet yderligere forpligtelser til vedrørende nye sjælemesser for sig selv og sin familie.[49]

Som nævnt ovf. stiftede kong Hans en evig messe i Lunds domkirke i april 1502 formedelst en betaling på 800 lybske mark. Messen skulle holdes Gud, jomfru Maria og S. Laurentius til ære, kongen, dronningen, deres børn og »alle theris oc theris foreldres siæle til roo, lisæ och salighedh«, og skulle celebreres hver lørdag med sang og det officium, som blev bedt til Maria bebudelsesdags højtid med den klausul, at der især skulle bedes for kongen, »ath hans nadhæ maa vell ændhæ thenne reyssæ i Sverighæ (...) och well frii siin kiære førstindhæ oc hwsfrwæ met synæ tiæneræ aff hanns naadess oc alle theris uwenners hændher (...).« Stiftelsen, der som omtalt inkorporeredes i Birger Gunnersens store messestiftelse, havde således et klart politisk sigte i en krisesituation, hvor den himmelske bistand var yderst påkrævet, nemlig ved undsætningen af dronning Christine fra det belejrede Stockholm slot.[50]

Tilsvarende kongelige votivmesser kendes fra samtiden. 1420 udbad Erik af Pommern sig således hos biskoppen af Strängnäs - uden

modydelser vel at mærke - daglige messer i syv uger, mens han var på et krigstogt, afholdt ikke bare i domkirken, men i alle stiftets kirker, på landet, i byerne og i klostrene.[51] Før Christian II's togt mod Sverige i 1520 holdtes på samme måde messer og bønner i alle kirker og klostre for et heldigt krigsudfald. Selv stiftede kongen i en lignende anledning to årlige begængelser for sig og sin slægt, denne gang i Helligåndsklostrene i Malmø og Fåborg.[52] En lignende forholdsregel, omend i en mindre krisepræget anledning, afspejler sig i dronning Elisabeths stiftelse 1521 i Lund, hvor domkapitlet fik pålæg om at holde processioner og messer med bønner om, at hendes herre og husbonde, som var rejst udenlands, måtte komme lykkelig hjem igen.[53]

Vel knyttet til konkrete velgerninger eller godsgaver er antagelig en gammel fortegnelse over sjælemesser, hidrørende fra et tabt kalendarium eller messebog i Viborg domkirke. Udover en stribe adelige og gejstlige velgørere opregnes her en detaljeret kongeliste fra Knud den Hellige til og med kong Hans.[54] Uden selv at have medvirket direkte turde kong Hans og dronning Christine også være berørt af den »ewyghe memorien« - en mindegudstjeneste, som hertug Frederik (Frederik I) i 1509 fik lovning på fra domkapitlet i Haderslev til gengæld for en stadfæstelse af kapitlets privilegier. Forpligtelserne omfattede både tjenester for hertugparret, sålænge de levede, og løfter om vigilier og sjælemesser for hertugens forældre, hertugparret med deres børn »vnd alle gheslechte tho ewighenn tyden«.[55]

Umiddelbart før sin død betænkte kong Hans endelig Lübecks domkapitel med en kåbe af guldindvirket silke (bliant), prydet med hans våben tillige med 20 floriner. Kåben blev siden efter Christian II's ønske omdannet til en messehagel, mens der på Hans' dødsdag (her dog angivet som den 21.februar, pave Hylarius' og bekenderens Cyritius' dag) afholdtes sjælemesser med læsning af bønnen »Sicut cervus«.[56] Også denne sjælegave kan have haft en politisk motivering i lyset af forsøget på at genoprette det venskabelige forhold med Lübeck - officielt i hvert fald - ved Malmøfreden 1512. Den kongelige donation finder i øvrigt en parallel i de kåber af »gylden samyt« (guldindvirket fløjl) og gyldenstykke, som Christoffer af Bayern på dødslejet skænkede domkirken i Roskilde og Frue kirke i København sammen med en større pengesum. En ganske tilsvarende gave, måske til sidstnævnte kirke, er formentlig også baggrunden for tilstedeværelsen i Nationalmuseet af en messehagel af fløjl, smykket

med kong Hans' navn, det oldenborgske våben og årstallet 1513, påsyet rygkorset, der er formet som et afkvistet korstræ.[57]

Fra dronning Christine særskilt kendes ingen større donationer til domkirkerne ud over lejlighedsvise fromme gaver af mindre beløb ved ofringer på særlige højtidsdage, til udvalgte præster eller i forbindelse med messer, afholdt bl.a. ved ligbegængelsen 1504 i Odense domkirke og ved byens øvrige kirker for lensmanden på Næsbyhoved, Otto Porsfeldt.[58] Når dronningens sachsiske våbenskjold sammen med svigerdatterens, dronning Elisabeths er malet i vældig størrelse øverst på væggen af søndre korsarm i Århus domkirke, kunne dette dog tolkes som udtryk for en særlig kongelig gunstbevisning over for domkirken inden for årene 1514-21, omend skriftlige vidnesbyrd herom ikke foreligger. Kongevåbenet ses yderligere i den sydlige hvælvkappe af 1. korfag sammen med våbnerne for biskop Ejler Madsen Bølle og Mogens Rosenkrantz. De sidstnævnte pryder domkirkens nybyggede hallekor, der vel stod færdigopført henimod år 1500. Hvælvets kalkmalerier kan dog på samme måde som udsmykningen i søndre korsarm være tilføjet 10-20 år senere, alt som en markering af afslutningen på biskop Niels Clausens storstilede ombygning af sin katedral og som en understregning af den kongelige støtte, der var en forudsætning for det vældige foretagendes heldige gennemførelse.[59]

De spredte eksempler på kongelig støtte til domkirkerne fra kong Hans og dronning Christine turde dog, som antydet ovenfor, kun repræsentere toppen af isbjerget, hvis man drager sammenligninger med tilsvarende kongelige stiftelser fra 1400'erne.

Dronning Margrete, der har opnået et særligt ry blandt senmiddelalderens monarker for sin store gavmildhed, betænkte alle rigets domkirker foruden domkirkerne i Linköping og Strängnäs med både godsdonationer, alterstiftelser og inventargaver.[60] Med udgangspunkt i den storslåede mindegudstjeneste, omfattende en evig oplæsning af Davids salmer, som Erik af Pommern efter dronning Philippas død i 1430 oprettede i Vadstena klosterkirke, dronningens gravkirke og opbevaringsstedet for kongeparrets kroner, søgte kongen at indstifte tilsvarende evige psalterlæsninger ved domkirkerne og andre større kirker. Kun ved domkirkerne i Kalmar, Lund, Roskilde og Nidaros samt ved Vor Frue kirke i København synes dette dog gennemført, og det endda til dels med opbydelse af tvang.[61] Christoffer af Bayerns testamente fra 1448 bevidner, at kongen efter særligt at have betænkt sin gravkirke, Roskilde domkirke og dernæst Vor Frue kirke i København, hvor han var blevet kronet, skænkede

alle andre domkirker i de tre nordiske riger 300 rhinske gylden for en årtid på sin dødsdag.[62] Christian I og dronning Dorothea prioriterede i deres donationer på samme måde Roskilde domkirke højest, hvor deres begravelssted var udvalgt, fra 1459 stedfæstet til det nyoprettede Helligtrekongerskapel ved domkirkens søndre side. Kapellet, der antagelig stod opført i 1462 og samtidig fik tilknyttet et særligt broderskab, udstyredes med sit eget kannikedømme, en række afladsprivilegier, en relikvieskat, altre, kalke, messeklæder og andre ornamenter. Samtidig var præcise forskrifter nedfældet for varetagelsen af sjælesorgen for kongeparret og deres efterkommere, både i kapellet og ved højalteret i koret.[63] Hermed repræsenterer Christian I's og Dorotheas fundation det mest veldokumenterede eksempel fra senmiddelalderen på en kongelig begravelsesstiftelse, der samtidig kan have været det umidelbare forbillede for kong Hans' og dronning Christines gravkor i Odense Gråbrødre kirke.

Derudover findes spredte vidnesbyrd om dette kongepars velgerninger over for domkirkerne. 1450 forpligtede Thorlaf, biskop i Viborg og postulatus til Bergen, sammen med sin ærkedegn og hele Bergens kapitel sig til i Bergens domkirke at holde en daglig messe for S. Olaf med kollekter for Treenigheden, Vor Frue og S. Anna og med forbønner for Christian I og dronning Dorothea, deres forældre, eftermænd, det norske rigsråd og alle kristne, alt til gengæld for Hardanger len med al kongelig ret.[64] 1460 fornyede kongen en ældre donation af Øsby kirke i Sønderjylland til Haderslev domkirke for at opnå fire gange årlige sjælemesser for sin nærmeste familie og sin onkel, hertug Adolf.[65] Til kapitlet ved Slesvig domkirke, over for hvilken Christian I »nærede en enestående hengivenhed«,[66] skænkede kongen 1461 patronatsretten til Haddeby kirke til gengæld for sjælemesser for hertug Abel og hans slægt samt for sig selv og sin familie.[67] Før 1474 havde Christian I ved domkirken oprettet et særligt kapel. Sandsynligvis var det hertil, han i 1477 fik overflyttet den pavelige plenaraflad, som oprindelig - uden særlig succes - havde været bevilget til Helligtrekongers kapel i Roskilde.[68] Til domkirken i Lund skænkede kongen 1477 en grund til gengæld for bønnetjeneste og en årlig begængelse for sig, sine forfædre, arvinger og efterkommere,[69] og en måned før sin død, 24. april 1481, annekterede han Nosaby kirke til domprovstiet for at opnå endnu en årtid i domkirken med en tilsvarende adresse.[70]

Hvad angår enkedronning Dorothea, stiftede hun 1487 - kort før sin anden pilgrimsrejse til Rom - et selvstændigt alter i sit kapel ved Roskilde domkirke, viet til Jomfru Maria og Johannes Evangelisten

og benævnt Alle kristne sjæles alter. Dronningens alter var smykket med en tavle, formentlig den »tabula aurea reginæ Dorotheæ«, der kort efter reformationen afleveredes til kongen og måske lader sig identificere med altertavlen fra Thurø (Nationalmuset), prydet med enkedronningens og hendes afdøde gemals portrætter og våbener.[71] Derudover kendes ingen selvstændige domkirkestiftelser fra hendes side. 1495 afregnede Helmold Alverding dog på vegne af hendes yngste søn, hertug Frederik (I), for offerpenge i Slesvig (domkirke) i forbindelse med dronningens ligbegængelse.[72]

Kongelige stiftelser og donationer til købstads- og landsbykirker
At dømme efter de skriftlige og billedlige overleveringer synes færrest kongelige investeringer i sjælebod direkte knyttet til sognekirkerne i købstæderne og landsbyerne, hvoraf de fleste af de førstnævnte og en del af den sidste gruppe var under kongelig patronats.[73] Til et alter, stiftet af Christian I i Vor Frue kirke i Nyborg, tillagde kong Hans Flødstrup og Ulverstrup kirker, hvilket Christian II dog 1517 ombyttede med den nærmere beliggende Avindslev kirke. Hvilke forpligtelser, der knyttedes til Hans' øgning af stiftelsen, er ikke nævnt, men en forbønstjeneste for den kongelige familie turde være en afgjort sag.[74] Når kong Hans' og dronning Christines våbener pryder en stolegavl i Kolding S. Nikolaj kirke sammen med våbenskjolde for lensmanden på Koldinghus, Oluf Nielsen Rosenkrantz, Ribe domkapitel og biskop Iver Munk samt for Koldings by og muligvis for sognepræsten Niels Petersen, kunne alt dette tolkes som markering af en stiftelse eller særlig velgerning fra kongefamiliens side, af hvilken art den end må have været. Eller måske er dette som antydet ovf. alene et eksempel på en visuel stadfæstelse af en kongelig patronatsret.[75]

Et isoleret vidnesbyrd fra en landsbykirke var kong Hans' donation 1483 af et lille stykke jord til at bygge en præstegård på ved Lunde kirke på Fyn til gengæld for bønner for hans sjæl.[76] Vidnesbyrd om enten en kongelig stiftelse eller privilegering af Udbyneder kirke i Østjylland eller af en patronatsret kunne endelig være tilstedeværelsen af Christian II's og Elisabeths våbener i vestkappen af skibets 2. og 3. fag, begge omkranset af den gyldne Vlies' orden og dermed tidsfæstet til årene 1519-23.[77]

Kongelige stiftelser og donationer til klostrene
Allerede siden den tidlige middelalder var klostrene i særlig grad genstand for gunstbevisninger ved kongelige donationer og velger-

ninger. Som fremhævet af Thomas Hill med hovedvægt på det 12. århundrede havde en række klostre en særlig status som »Hausklöster« for kongefamilien, dvs. de tjente de kongelige grundlæggere og deres familie som mausolæer, som centrer for varetagelsen af slægtens liturgiske *memoria* ved bønner og messer og ved kulten af familiehelgenerne, samt som bolig og social institution for gamle og svækkede medlemmer. Blandt klostrenes vigtigste opgaver til gengæld for den fyrstelige beskyttelse og privilegering var netop bønsforpligtelsen.[78] Dertil kom - for kongefamilien - en ikke mindre attraktiv meddelagtighed i den pågældende klosterordens gode gerninger, understreget eventuelt ved en optagelse i ordenens broderskab.

I næppe mindre omfang end tidligere engagerede kongefamilien sig i senmiddelalderen aktivt i en række munkeordner og medvirkede ved et antal nygrundlæggelser, ligesom de støttede de igangværende reformbestræbelser.[79] Det skete vel tildels som udtryk for en oprigtig fromhed, som i dronningerne Dorotheas og Christines tilfælde, men bagved lå i lige så høj grad nøgterne, realpolitiske bestræbelser på at styrke kongemagtens indflydelse. For *benediktinernes* vedkommende tog kong Hans og enkedronning Dorothea initiativ til at ophæve det af Christian I nyligt oprettede, verdslige domkapitel ved S. Knudsklostret i Odense, kongeslægtens ældste "huskloster", hvor helbredelser og undere ikke længere fandt sted ved graven for S. Knud, kongefamiliens og nationens vigtigste skytshelgen. Ud over de mere politiske aspekter i rehabiliteringen af S. Knud kunne genoprettelsen af munkeklostret og dermed af munkenes værdifulde bønnetjenester, i sig selv betragtes som en i Guds øjne fortjenstfuld gerning. Samtidig synes navnlig dronning Dorothea at have anskuet handlingen som en form for sjælebod, afødt som den var af bekymring for Christian I's salighed og hans sjæls forløsning fra skærsildens pine.[80] Hvorvidt dette udløste særlige forbønner for kongefamilien, er dog ikke bevidnet. Imidlertid mislykkedes efter alt at dømme et kongeligt forsøg på - med tilsvarende forventninger(?) - at reformere klosteret efter Bursfelderkongregationens regler i 1492.[81]

S. Peders kloster ved Næstved (Skovkloster), grundlagt i 1135 af den sjællandske stormand Peder Bodilsen som et »huskloster« for dennes slægt,[82] nød også fra gammel tid kongefamiliens velvilje, hvilket bl.a. klostrets bevarede dødebøger vidner om. I den yngste opregnes i alt seks konger og to (fire) dronninger, afsluttende med Christian I »i from erindring« og Dorothea, samt Hans og Christine.[83] Disse navne blev ligesom de øvrige velgøreres oplæst i klo-

strets kapitelsal, hvor de mindedes ved en fælles forbøn og afsyngelse af hymner.[84] Klostrets gavebog nævner tillige samvittighedsfuldt kong Hans' stadfæstelsesbreve på institutionens privilegier, omend der - som det er påpeget - var et skærende misforhold mellem disse og kongens overholdelse af dem i praksis.[85] Større donationer til klostret ved Næstved kendes således hverken fra denne eller fra dronning Christine. Det samme gælder for ordenens øvrige klostre, når man ser bort fra dronningens små, milde pengegaver ved messeofringer og almisser.[86] Christian II's forhold til Skovkloster synes at have været af tilsvarende pragmatisk art. At kongefamiliens *memoria* ikke desto mindre fortsat holdtes i hævd, derom vidnede klosterkirkens senere forsvundne højaltertavle, udført 1520 på abbed Rasmus' påbud og prydet med portrætter af både Christian II og hans farbror, hertug Frederik (I).[87]

Et selvstændigt initiativ, men tilsyneladende ret isoleret, var således dronning Dorotheas testamentariske gave, formidlet gennem hendes eksekutor, Birger Gunnersen, til benediktinernonneklostret i Slesvig og modtaget med kvittering 1496 af klostrets abbedisse, Margareta Smaalthegen. Formedelst 50 lybske mark udbad enkedronningen sig en evig årtid med vigilier og sjælemesser på 8. dagen efter S. Martins dag (11. nov.) for sin afdøde gemal og deres to døde børn (Oluf og Knud, *1450 og 1451 og begge vistnok døde før 1455),[88] dog med den strenge klausul, at hendes to efterladte sønner, Hans og Frederik kunne tage pengene til sig igen, hvis klosteret var efterladende i sine bønsforpligtelser.[89]

Over for *cistercienserne*, der i nekrologiet fra Løgum kloster betegnede kong Hans som 'en særlig velynder af vores orden',[90] ses kongefamilien aktivt at have investeret i sjælemesser ved en række af de klostre, der - omend grundlagt af stormandsslægter eller af biskopper - ligeledes traditionelt nød kongefamiliens beskyttelse: Sorø, Esrum, Vor Frue i Roskilde og Løgum.[91] I Sorø, der rummede de kongelige grave for Christoffer II og hans nærmeste familie, oprettede kong Hans før 1485 et alter, viet Treenigheden, Jomfru Maria, Johannes Døberen og Alle Helgener. I en bekræftelse året efter af klostrets kongelige privilegier præciseredes samtidig de messer, der skulle holdes ved alteret hver af ugens dage året igennem, til benefice både for de levende (kongen selv, hans hustru, børn og "kongelige staet", samt hans kongelige efterkommere og de døde (Christian I og kongens forfædre)). Efter kong Hans' egen død skulle yderligere holdes årtider med vigilier, almisser og andre barmhjertighedsgerninger for kongen, hans forældre og efterfølgere på

kongetronen.[92] Alterstiftelsen, der dog ikke kan placeres geografisk i klosterkirken,[93] kan muligvis også betragtes i politisk lys som et demonstrativt udtryk for kongens vilje i forbindelse med den aktuelle krise mellem klostret og den stridbare Roskildebisp, Niels Skave.[94] Enkedronning Dorothea etablerede 1492 sin egen årtidstjeneste ved klosterkirkens højalter, med vigilier hver mandag efter aftensang og om tirsdagen sjælemesser for hende selv og for hendes to afdøde gemaler, Christoffer og Christian I, for hendes søstersøn, kardinalen af Mantova, faderen, markgreve Hans af Brandenburg, søsteren Barbara, markgrevinde af Mantova samt alle hendes søstre, brødre, børn og forældre til evig tid.[95] Klostrets egen omsorg for vedligeholdelsen af mindet såvel om de kongelige velgørere som om klostrets grundlægger, Absalon og hans slægt, bevidnes af forskellige initativer under abbed og rigsråd Henrik Christiernsen Tornekrands i for 1500'ernes første årtier. Dyrkelsen af kongefamiliens *memoria* kan forekomme så meget desto mere tankevækkende i lyset af de øgede byrder, som både kong Hans og Christian II væltede over på klostret ved siden af privilegierne.[96]

I Esrum kloster, der rummede grave for Erik Menveds to sønner og for dronning Helvig, Valdemar Atterdags gemalinde, stiftede kong Hans i 1489 en daglig sungen messe til evig tid, Gud, Jomfru Maria og Alle Helgener til lov, hæder og ære. Messen knyttedes til Helligkorsalteret midt i kirken og gjaldt kongen selv, dronning Christine, deres børn, forældre og efterkommende konger i Danmark.[97] Som modydelse inkorporeredes Tikøb kirke i klostrets gods. I sin stadfæstelse af klostrets privilegier 1483 og 1499 understregede kongen yderligere, at dette skete både til gudstjenestens forøgelse og opretholdelse og til forbøn for hans egen, hans husfrues og børns og forfædres og efterkommeres konger af Danmarks sjæles bestands og saligheds skyld. En tilsvarende stadfæstelse med henblik - mere uspecificeret - på forfædre og efterkommende konger i Danmark - kendes fra Christian II's hånd 1514.[98]

Vor Frue kloster i Roskilde, grundlagt o. 1158 og udstyret med en helgengrav (S. Margretes) foran højalteret, begunstigedes ligeledes med kongelige værnebreve og privilegier.[99] Dronning Dorothea, der med forkærlighed opholdt sig i Roskilde i sin enkestand, skænkede i 1484 100 lybske mark til klostret til gengæld for en evig årtid med messer og vigilier for hende selv, hendes to gemaler, børn og alle kristne menneskers sjæle til lise. Efter dronningens død skulle årtiden, der ellers var fastlagt til Vor Frue Fødselsdag (8. sept.), holdes for hendes sjæl, vel på hendes døds- eller begravelsesdag.[100]

For Løgum kloster, der som nævnt ovf. optog kong Hans i sin dødebog med dertil hørende bønsforpligtelser, kendes ingen særlige gaver fra kongeparret. Derimod skal det nævnes, at klosterkirkens senmiddelalderlige korstole på endevangerne blev prydet med våbnerne for hertugparret Frederik (Frederik I) og Anna af Brandenburg, formentlig som udtryk for en stiftelse af disse inden for tidsrummet 1502-14.[101] Derudover kendes enkelte andre donationer til cistercienserne, omend det ikke er bevidnet, hvorvidt disse har udløst særlige forbønstjenester.[102]

Over for *johanniterne*, der af Christian I støttedes med donationen af Köpinge kirke på Øland til det stedlige kloster og med tildelingen af benediktinernonneklostret i Ribe til munkene i byens johanniterkloster, viet S. Nikolaj, kendes ingen særlige sjælestiftelser fra hverken kong Hans eller dronning Christine udover de vanlige privilegiestadfæstelser. Hertil kom dronningens gavmilde pengegaver for messer, såvel i Antvorskov som i Odense S. Hans.[103] I sin henved 15-årige enkestand lod dronning Dorothea i 1484 indstifte en særlig torsdagsmesse af Guds legeme for sig og sin afdøde gemal ved det midterste alter i det nye kapel på Antvorskov klosterkirkes sydside. Ved messen skulle synges en særlig lovsang, benævnt »Melchisedech«, og ved ordene «O Jhesu« i lovsangen skulle præsten hver gang »tee Guds legeme med monstrancio« (vel fremvise hostien) for den nærværende almue. Ligeledes ønskede dronningen en årlig årtid onsdag efter midfastesøndag for kongeparret, deres forældres og børns sjæle.[104]

I forbindelse med *augustinerordenen* synes kong Hans - over for Tvilum kloster i Østjylland i det mindste - at have hævdet en bortforleningsret, omend næppe en egentlig patronatsret, sådan som Christian I synes at have gjort krav på ved klostene i Dalby og Vestervig.[105] I Æbelholt kloster, centrum for kulten af S. Vilhelm, stiftede Hans - uvist præcis hvornår - et alter for Maria, Johannes evangelisten, Johannes Døberen og S. Georg, og opnåede 1492 pavelig aflad for besøg hertil på fire bestemte dage om året (Kristi himmelfart, Marias himmelfart samt på Johannes Døberens og abbed Vilhelms festdage).[106] 1506 kvitterede abbeden yderligere for 1000 lybske mark, en klækkelig donation, til gengæld for den gudstjeneste, klostret havde lovet at holde for kongens og hans forældres sjæle.[107] Også i klostret i Dalby skal abbed Henrik 1507(?) have afgivet løfte om en evig sungen messe for kongen.[108]

Kong Hans' forældre ses kun en enkelt gang at have betænkt augustinerklostre, således i 1472, da dronnning Dorothea af prior Albert

og konventet ved augustinerkorherreklostret i Segeberg til gengæld for velgerninger fik løfte på 4 årtider for dronningens afdøde slægtninge, deriblandt for dronningens egen afdøde søn og datter (sic), for hertug Adolf af Slesvig, Christian I's morbror og endelig for kongeparret selv efter deres død. Endvidere forpligtigede klostret sig til at gøre parret meddelagtig i deres gode gerninger, såvel i livet som i døden.[109]

Om baggrunden for dronning Dorotheas sjælestiftelse i 1492 af et ikke ringe beløb (500 mark) til det norske Dragsmark kloster i Baahus len, der som datterkloster af Børglum tilhørte den reformerede augustinerorden, *præmonstratenserne*, kan man kun gisne.[110] Klostret var antagelig en kongelig stiftelse, oprettet eller begunstiget af den norske konge Magnus Håkonsen og hans gemalinde, dronning Margareta.[111] Klostrets abbed Thorer, der 1480 deltog i hertug Christian (Christian II's) hylding i København,[112] kan ved denne lejlighed have vundet dronningens gunst. I hvert fald er det ham, der sammen med det menige konvent 1492 underskrev forpligtelsesbrevet til Dorothea om afholdelse af en sjælemesse for hendes to gemaler og forældre samt for alle kristnes sjæle med en årtid hver tamperdag om året (dvs. fire gange om året), en (ugentlig) fredagsmesse af Det hellige Kors, en lørdagsmesse for Maria Bebudelse samt en søndagsmesse for Treenigheden. Bevillingen var dog bundet i et gældsbrev i Henrik Krummediges besiddelse, og endnu 30 år efter stiftelsen havde Christian II stadig problemer med at få gaven indfriet.

Birgittinerordenen, der støttedes så varmt af både dronning Margrete, Erik af Pommern og dronning Philippa samt af Christoffer af Bayern, havde også de efterfølgende kongepars gunst, selvom dette i første række især manifesterede sig gennem stadfæstelser af privilegier.[113] Christian I privilegerede således som ovf. nævnt i 1455 Maribo klostret til gengæld for klostersamfundets forbøn for sig selv, sin husfrue, begge sine børn, forældre og Danmarks rige.[114] Forinden, i 1451, havde dronning Dorothea fået løfte på en årlig og en daglig begængelse for sig selv.[115] Erik af Pommerns overdådige sjælestiftelse til fordel for sig selv og dronning Philippa, deres efterkommere, hoffolk og rådgivere i Vadstena kirke søgte Christian I dog i 1461 at ændre og optog en del af gavesummen på 1100 svære engelske nobler som tvangslån, idet han hævdede, at han ville sørge for gudstjenestens opretholdelse på anden vis.[116]

Fra kong Hans' tid hidrører sandsynligvis et broderskabsbrev fra klostret i Vadstena, der lovede »myn herres nade oc myn frwes nade

oc theres børn« meddelagtighed i ordenens gode gerninger[117] - en videreføIgelse af de rettigheder, der blev både dronningerne Margrete og Philippa til del som »sorores ab extra« ved Vadstenaklostret. De sidstnævnte fik således tilladelse til både at bo i klostret uden formelt af have aflagt klosterløfte og til at blive begravet i ordensdragten.[118] Selv besøgte dronning Christine Vadstena kloster i 1499 og 1502-03, senest under sit svenske fangenskab, mens hun i følge sine regnskaber i 1500 og 1506 opholdt sig i Maribo, hvor hun bl.a. var gudmoder til en jomfru, der blev indviet i klostret.[119]

Antoniterordenen, som først sent kom til Danmark, begunstigedes af både Christian I og Hans, ikke mindst med henblik på bønsforpligtelser. Ordenens moderkloster i Mårkær i Angel skænkede i 1463 Christian I indulgensbrev på alle klosterordenens egenskaber og meddelagtighed i deres gerninger, og kongeparrets aktier blev næppe ringere ved grundlæggelsen 1470 af et datterkloster i Præstø, hvortil kongen skænkede sin og kronens kirke i købstaden.[120] 1483 donerede dronning Dorothea 300 rhinske gylden til Maarkær kloster, der til gengæld skulle afholde »ene ewige memorien« om året på fjerde tamperdag før jul (13. dec.) med vigilier og ni lektier samt med sjælemesse i højkoret til sjælssalighed for alle døde og for dem, »dar ere gnade des vór van uns begerende is«. I dette tilfælde gjaldt det som vanligt dronningens afdøde ægtemænd, hendes forældre, søster Barbara i Mantova samt forældre, øvrige søskende og børn. En særlig tilføjelse var kollekten »Miserere domine Ihesu Criste« for alle arme sjæle, der ellers ikke bedes for.[121] Året efter, 1484, føjede Hans og hans yngre broder, hertug Frederik (I) et beskærmelsesbrev til med forpligtigelse til Mårkærklostret om bøn for dem selv, »vor Husfrue og »barn«, vor fader, kong Cristiern og andre konger i Danmarck«.[122] Selv stiftede Hans i 1504 en særlig årtid i Præstøklostret til gengæld for forbøn for sig selv, hustru, børn og forældre. Som modydelse annekteredes kirken i Beldringe til klostret.[123] Byggearbejder i klosterkirkens søndre sideskib, der formelt synes at tilhøre 1500'rnes begyndelse, kan måske også sættes i forbindelse med denne stiftelse.[124]

Blandt velgørende institutioner, der kunne stå under såvel verdslig som gejstlig overhøjhed, indtog *helligåndshusene* en særlig plads. Som mål for kongelig velgørenhed under kong Hans til gengæld for sjælemesser kan dog alene nævnes Helligåndshuset i Nykøbing Falster, der af kongen 1486 modtog Idestrup kirke som modydelse for messer for hans afdøde fader, Christian I og for kongelige familie i almindelighed.[125] Kongen forbeholdt sig dog patronatsretten til beg-

ge kirker. En trefløjet nederlandsk altertavle, der 1823 fra Helligåndshuset overførtes til Oldsagscommissionen, rummer en fremstilling af Helligtrekongers tilbedelse med skjulte portrætter, muligvis af Hans og Christian I. Altertavlen, som stilistisk må dateres til 1500'rnes første årtier, er naturligt blevet knyttet sammen med den ovennævnte stiftelse (eller til en stadfæstelse heraf under sønnen og efterfølgeren), men kunne dog også - som foreslået - hidrøre fra en helt anden kirke, måske slotskapellet i Nykøbing.[126]

Den særlige gruppe af spedalskhedshospitaler, efter 1350 oftest benævnt *S. Jørgensgårde*, betænktes af en bred gruppe af befolkningen, for kongens vedkommende med privilegier og godsdonationer. I forbindelse med gaver, udtrykkeligt knyttet sammen med forventninger om sjælemesser, skal nævnes kong Hans' donation af Mårslet og Viby kirker til spedalskhedshospitalet, S. Karens gård i Århus. Gaven stadfæstedes 1514-15 af Christian II.[127] Hvorvidt kongens gave 1502 af Torsted kirke til S. Jørgensgården ved Horsens var forbundet med tilsvarende forpligtelser, vides dog ikke.[128]

Den sydfranske *helligåndsorden*, der først indførtes i Danmark henimod midten af 1400'erne, støttedes aktivt af både kong Hans og hans fader, Christian I. Sidstnævnte begunstigede ved flere lejligheder ordenens første kloster i Danmark, Helligåndsklostret i Ålborg, som modtog både jordegods og patronatsretten over Skagens S. Laurentiuskirke til gengæld for sjælemesser.[129] Endvidere stiftede han to klostre for ordenen, dels i København (o. 1469, med beskærmelsesbrev 1472 og pavelig stadfæstelse 1474) og i Malmø (1480).[130]

Som velgører for helligåndsordenen blev Hans sammen med sin dronning og tronfølgeren, prins Christian i tidsrummet o. 1489-1503 indskrevet i ordenens broderskabsbog med tilladelse til frit valg af skriftefader, der kunne give dem absolution en gang i livet og i dødsøjeblikket.[131] Over for Ålborgklostret videreførte kongen sin faders velgerninger, kulminerende med den ovf. (s.11) nævnte donation på dødslejet 1513 af byens S. Jørgensgård. En tilsvarende gavmildhed demonstrerede han allerede 1484 eller 1485 i forbindelse med det under Ålborgklostret nystiftede Helligåndskloster i Randers, der af kongen modtog S. Mortens kirke i Randers til gengæld for ugentlige messer for hans egen og hans forældres sjæle.[132] En kalkmalet indskrift under rigsvåbenet på hvælvet i søndre korsarm fremhæver kongen som den, »der fra første færd grundlagde dette sted« (qui fundavit primo istu(m) locu(m)«) og nævner hans dødsår 1513.[133] Våbenskjolde for en række jyske adelsmænd, Jens Nielsen

(Munk) til Restrup, Oluf Friis, lensmand til Kalø og Otte Philipsen Bøistrup til Tvedegaard sekunderer kongens våben i de tre øvrige hvælvfag som vidnesbyrd om, at de i lighed med kongen specielt havde beneficeret denne del af kirken eller måske snarere kirken i almindelighed. Et særligt alter i søndre korsarm, der i højde og hvælvform skiller sig ud fra den øvrige bygning, kan have været centrum for de føromtalte sjælemesser, både for kongen og måske også for de øvrige anførte velgørere. Kongens navn var endvidere anført i en nu forsvunden indskrift, der fremhævede »billedet i koret« (imago chori), antagelig altertavlen, som prior Jens (Matthiessen) 1500 lod indvie til Skaberen under Hans' regeringstid, biskop Niels Clausens' embedsperiode i Århus og med sin foresattes billigelse.[134] Tavlen, hvis midtfelt smykkedes med Nådestolen, udviser dog ingen særlig forbindelse med kongens sjælestiftelse. Ejheller den tematisk nært beslægtede altertavle fra 1511 i Helligåndsklostret i Fåborg (Nationalmuseet), der på et uvist tidspunkt i kong Hans' regeringstid blev begunstiget, denne gang med gods i Nyborg len til gengæld for en evig gudstjeneste for kongen.[135] 1520 stiftede Christian II yderligere, som anført ovf. (s.), to årlige begængelser for sine forældre både hertil og til klostret i Malmø.

Derimod er det påfaldende, at kong Hans ikke på nogen særlig måde synes at have betænkt sin faders stiftelser, klostrene i Malmø og København. Kun sidstnævnte modtog mindre pengegaver af dronning Christine, bl.a. i forbindelse med ligbegængelsen for lensmanden på Ørebro, Jens Falster.[136] I modsætning til sin søn og svigerdatter markerede enkedronning Dorothea sig dog kort før sin død, 8. sept. 1495 med en storstilet stiftelse til det københavnske kloster. Stiftelsen, hvis økonomiske grundlag udgjordes af en donation på ialt 8 gårde m.m., var øremærket til to formål, til oprettelsen af ialt 12 senge til fattige og syge samt til fejringen af en række årtider for Christoffer af Bayern (Helligtrekongers aften (5. eller 6. januar, kongens dødsdag)), for Christian I, der var død 21. maj (S. Eriks dag (18. maj) eller »der hoss«) samt for begge deres børn, forældre, fader og moder og disses to børn, hendes kære søskende, foruden alle kristne sjæle. Yderligere fastlagdes en begængelse ved messer og vigilier på den dag eller deromkring, »Gudh forscreffne wor kiære nadighe frwe drotning Dorothea aff thenne werden kallendis vorder« for denne, de førnævnte fyrster, børn og søskende. Sidst, men ikke mindst skulle hver broder og præst i klostret en gang om året, når han lystede, holde en messe og en vigilie for de fyrstelige og alle

kristnes sjæle.[137]

Karmeliterordenen støttedes fra første færd varmt af kongehuset, tidligst af Erik af Pommern, senere også af Christian I, der 1462 var delagtig i, omend ikke *fundator*, for klostret i Sæby, mens dronning Dorothea o.1450 skal have grundlagt klostret i Ørebro.[138] Før 1486 stiftede kong Hans et kloster i Sölvesborg og skænkede hertil den stedlige bykirke.[139] Omfanget og karakteren af kongens medvirken ved stiftelsen af klostret i Assens i begyndelsen af 1500'erne, står ikke klart. Dog vides han at have deltaget i forhandlingerne omkring opførelse af et nyt hospital for ordensmedlemmerne, der lå umiddelbart under klostret i Helsingør.[140] Dette, der var stiftet af Erik af Pommern 1430, blev under kong Hans' regeringstid yderligere begunstiget af to magtfulde personer, som stod kongehuset nær, dronning Dorotheas hofmester, Johan Oxe og rigshofmesteren Poul Laxmand.[141]

Efter sit dramatiske endeligt fandt også sidstnævnte sin grav her i lighed med Christian II's elskerinde, Dyveke, død 21. sept. 1517.[142] Uden at være nævnt med navn omfattedes også hun i princippet af den store gudstjenestestiftelse, som Christian II etablerede her i december samme år til gavn for sin bedstefar og far, Christian I og Hans, for tidligere og efterkommende konger i Danmark samt for alle kristne sjæle. Tjenesten omfattede ugemesser, foruden en årtid hver tamperonsdag, dvs. fire gange om året, for de ovennævnte, beslægtet med de gudstjenester, hans bedstemor, dronning Dorothea havde stiftet ved Dragsmark kloster og hans far, kong Hans i Roskilde Helligtrekongers kapel (jfr. ovf.).[143] Modydelsen var donationen af S. Jørgens gård, hospital og kapel i København. Det er nærliggende at knytte tilstedeværelsen af den store Dommedagsaltertavle (nu i Nationalmuseet) med Christian II's og dronning Elisabeths portrætter sammen med denne kongelige stiftelse frem for - som tidligere antaget - at datere tavlen allerede til 1514-15 og sætte den i relation til en ikke dokumenteret ældre stiftelse.[144] Tavlen, der viser kongeparret uden deres førstefødte, prins Hans (*1518) og før kongen modtog den gyldne Vlies' orden 1519, er tidligst omtalt i klostret 1532.[145]

Om kongefamiliens støtte til *dominikanerordenen* i senmiddelalderen er kun lidt oplyst.[146] Kongelige sjælestiftelser synes ikke at kunne påvises fra kong Hans' regeringstid, bort set fra dronningens offergaver til sortebrødrene i Vejle, Slesvig og Odense, sidstnævnte udtrykkeligt i 1521 angivet som betaling for ligbegængelser.[147] Et tidligere eksempel er dronning Dorotheas sjælestiftelse til Vor Frue

dominikanerkloster i Holbæk, hvor en evig daglig messe for dronningen efter det vanlige ugeskema blev oprettet allerede 1456 til gengæld for en gave på 100 lybske mark, kalk, bog, en messerede og et alterklæde samt en gård i Holbæk.[148]

Over for disse isolerede vidnesbyrd fremtræder den kongelige velvilje over for *franciskanerne*, så overvældende, at Peder Olsens franciskanerkrønike, der med særlig omhu fremhævede de kongelige initiativer ved grundlæggelsen og reformeringen af ordenens klostre, måtte benytte superlativer, da navnlig dronningerne Dorothea og Christines indsats skulle beskrives. Den førstnævnte stod »som en enestående beskytter af de observante mindrebrødre og som en ganske særlig fremmer af deres regulære levevis«, mens dronning Christine var udstyret med »en så stor kærlighed, velvilje, gavmildhed og nåde« over for ordenen, at det ikke kunne udsiges med ord af nogen, »selvom han havde Homers og (Vergil) Maros veltalenhed«.[149] Om dronning Christines gavmildhed, ikke bare mod franciskanerordenen, fortæller også hendes nu forsvundne epitafium: »I-det hun øgede gudstjenesten med betydelige gaver, (skænkede hun) præster, fremragende munke, alle bundne ved ordenen til Christus, jordegods«. I særlig grad begunstigede hun dog i følge epitafiet "brødrene til Franciscus" hvem hun »elskede med iver af sit moderhjertes dyb som en moder sønnerne af sit legemes rene moderliv«.[150] Som en understregning af dette valgte hun i følge epitafiet at lade sig begrave i franciskanerdragt - et i middelalderen velkendt ydmyghedstopos.[151] Peder Olsen hævdede i øvrigt, at dronningen, hvis ikke døden var trådt hindrende i vejen for dette forsæt, faktisk havde ønsket at anlægge ordensdragten for at indtræde i sit nystiftede Clarakloster i Odense.[152]

Talende vidnesbyrd om franciskanerordenens anerkendelse af kongefamiliens indsats, vel parret med en forventning om fortsat værdifuld støtte, er desuden Christian II's og hans (unavngivne) dronnings broderskabsbrev, udstedt i juli 1513 som en bekræftelse på kongeparrets meddelagtighed i »alle de goder, nemlig messer, bønner, andagter, tidebønner, forbønner, meditationer, faste, afholdenhed, bodsøvelser, arbejde og øvrige gode gerninger«, som gøres af ordenens brødre og søstre.[153]

Med støtte fra Christian I gennemførtes observansen tidligst - 1469 - i Odenseklostret, hvortil kongen fra gammel tid hævdede sin patronatsret, efterfulgt i 1472-73 og 1473/1477 af klostrene i Svendborg og Nysted.[154] Kong Hans tog over, hvor faderen slap - omend efter et kort intermezzo. I 1484 og 1487 reformeredes klostrene i

København og Malmø, hvortil i 1489 føjedes Roskildeklostret, ikke mindst efter udtrykkeligt ønske fra enkedronningen, der fastslog, at hun agtede at tilbringe sine sidste dage i denne by og nyde godt af observanternes forbønner.[155] I de følgende år føjedes endnu flere til, således at tallet af observante klostre for året 1506 skal have talt i alt 19.[156] De sidste reformeringer genoptoges dog først efter det store generalkapitel i Rom 1517.

Til den kongelige støtte bag reformerne kom regulære nye stiftelser og donationer. 1482 fik vikaren for franciskanerobservansen i provinsen Dacia tilladelse til at anlægge tre nye klostre.[157] I videreførelse heraf grundlagde eller begunstigede kongefamilien personligt inden for de næste årtier klostrene i Køge, Malmø, Halmstad, København, Husum, Torkø og Odense. Tidligst indrettedes Kögeklostret i en ejendom, skænket 1484 af kongen.[158] Den pavelige stadfæstelse af grundlæggelsen fremhæver dog i 1488 særligt dronning Dorothea, som af egne midler havde ladet klostret opbygge samt forsyne med kalke, bøger, messeklæder og andet tilbehør. Endvidere opnåede enkedronningen en pavelig plenaraflad for alle besøg til klosterkirken søndag lætare (4. søndag i fasten) for et tidsrum af 10 år.[159] Det netop reformerede Malmøklostret installeredes 1488-89 i en nyopført bygning på en grund, skænket før 1487 af kongen.[160] Klostret i Halmstad, der ifølge Peder Olsens krønike blev grundlagt 1494, er antagelig også stiftet af kong Hans, selvom dette påfaldende nok ikke nævnes i franciskanerhistorien.[161] Dronning Christine besøgte 1503 (1504?) klostret på hjemrejsen fra sit svenske fangenskab og skænkede i den forbindelse en kostbar sølvtavle, dog med den klausul, at den skulle sælges til fordel for klostrets bygninger.[162] Husum kloster, stiftet samme år som Halmstadklostret, havde formodentlig hertug Frederik (I) som stifter, omend Peder Olsen heller ikke i dette tilfælde anfører dette,[163] mens Torkø kloster i Blekinge, der før 1489 stiftedes af adelsmanden Ture Turesen Bjelke, af kongen modtog øen Helgeø som en værdifuld udvidelse af området.[164]

Efter ansøgning fra kong Hans og dronning Christine opnåedes 1497 pavelig tilladelse til oprettelse af et S. Clara nonnekloster, der placeredes på en grund, tilhørende Københavns slot og dermed kongen.[165] Dronningen medvirkede i særlig grad ved klostrets opførelse og indretning, dels med store pengegaver, måtter og brændeved, dels med inventar.[166] 1501, 1504 og 1506 opnåede hun pavelig tilladelse til at rekvirere relikvier, bl.a. af de 10.000 riddere og de 11.000 jomfruer fra Rom og Køln, og for at fremme tilstrømningen

til klosterkirken fik hun sidstnævnte år knyttet en særlig pavelig aflad hertil ved besøg på en række festdage.[167] Som en naturlig konsekvens af kongeparrets indsats modtog de 1506 pavelig stadfæstelse på deres patronatsret.[168]

Umiddelbart før sin død grundlagde dronningen endnu et Clarakloster i Odense. Pavens bevilling af 15. (25.) februar 1519 præciserede klostrets placering i et hus, som Christian II ejede, samt stadfæstede dets indretning med kirke, klokketårn, spise- og sovesale m.m. Alt skulle bekostes af dronningen. Ydermere fik hun selv tilladelse til at vælge klostrets navn. Nonnerne skulle som i København følge ordenens strenge første regel og dermed ikke - som dronningen havde ønsket det - et regelsæt, hun selv og nogle hjælpere havde udarbejdet. Dog opnåede hun den gunst for sig og sine kvindelige efterfølgere på tronen, at rigets dronning med sine døtre og et lille følge måtte besøge det ellers strengt aflukkede kloster.[169] Den officielle grundlæggelse af klostret, der fik til huse i eller ved dronningens private residens i byen, skete ifølge Peder Olsen 1521, mens nonnernes indførsel foregik på apostlen og evangelisten S. Matthæus' dag (21. september) 1522. Om klostrets bygning og udstyr i øvrigt vides intet, bortset fra hvad der i hofholdningsregnskaberne nævnes om byggearbejder ved ejendommen i årene 1506-11 endnu i sin oprindelige status som kongelig residens.[170]

Kongelige donationer til landets øvrige gråbrødreklostre flød i disse år rigeligt, omend bevidnet i første række fra dronning Christines kasse, ikke bare til fødevarer og andre materielle behov, men også til messer og inventar (bla. to kalke til Koldingklostret).[171] Dertil kommer - ikke at forglemme - Halmstadtavlen samt det rige inventar og byggearbejderne i Odenseklostret, som nævnt ovf. En særlig begunstigelse var dronningens donation af relikvier såvel til det nystiftede Clarakloster i København, som til Gråbrødre kloster i Roskilde, som i 1519 modtog i alt 22 relikvier, deriblandt et tøjstykke, gennemvædet med Kristi blod samt et stykke af den sten, der lå under Frelserens hovede i krybben.[172] Dronningen havde yderligere 1505 fået tilladelse til at skaffe sig bl.a. relikvier af Kristi tornekrone og kors, og måske kan det sidstnævnte have været identisk med de to små træstumper, som fandtes i et relikviegemme i Odenseklostrets store sengotiske triumfkrucifiks.[173]

Når man ser bort fra de omfattende gudstjenesteydelser, der indirekte må formodes i betragtning af kongefamiliens store velgerninger over for franciskanerne som både *fundatores* og *benefactores*, kendes ingen egentlige sjælemessestiftelser fra kong Hans og dron-

ning Christine. Et isoleret eksempel er således dronningens donation på 12 rhinske gylden til Flensborgklostret for anniversarier - uvist dog for hvem - i april 1504.[174] Hendes svigermoder, dronning Dorothea havde dog allerede 1460 skænket 200 lybske mark tillige med kalk, bog, messerede, alterklæder og andre redskaber til alteret til Gråbrødrekloster i København til gengæld for en evig daglig messe for dronningens og hendes efterkommere efter det velkendte ugemønster.[175] I periferien af kongelige sjælestiftelser skal endelig nævnes dronningens svigerinde, hertuginde Anna, der i sit testamente 1514 skænkede 100 lybske mark for to årtider i Gråbrødre kloster i Tønder, udbetalt 3 uger efter hendes død af hendes efterladte gemal, hertug Frederik (I) med den klausul, at denne holdtes dels på hertugindens dødsdag (3. maj), dels i adventstiden. Hertugindens navn skulle indføres i klostrets dødebog, og munkene forpligtigedes yderligere til hver søndag at bede for hendes sjæl.[176]

Sammenfatning

I oversigten over kong Hans' og dronning Christines kirkelige initiativer med særligt henblik på sikringen af kongefamiliens sjælefrelse, tegner der sig et omrids af visse mønstre m.h.t. hvilke kirker, institutioner eller munkeordner, der begunstigedes. Fremhævelsen af domkirkerne (navnlig Roskilde og Lund) forekommer naturligt, ikke mindst som en manifestation af kongemagtens øgede indflydelse i senmiddelalderen inden for kapitlerne.[177] Ønsket om at varetage det liturgiske *memoria* inden for en række af de kirker eller klostre, hvor tidligere konger eller dronninger lå begravet, eller hvor særlige nationale helgener dyrkedes, kan medvirke til at forklare opmærksomheden omkring Sorø, Esrum, Roskilde Vor Frue og Æbelholt, foruden domkirken i Roskilde. Påfaldende nok synes kong Hans og dronning Christine dog ikke specielt - bortset fra privilegiestadfæstelser - at have betænkt den gamle kongenekropol, Ringsted, ligesom parret tilsyneladende heller ikke knyttede særlige sjælestiftelser til S. Knuds kirke i Odense ud over messer ved S. Knuds alteret (som nævnt ovf.) og fromme offergaver til helgenkongens relikvier på hans festdage.[178] Det ambitiøse oplæg til varetagelsen af en særlig mindegudstjeneste for unionens konger og dronninger, som Erik af Pommern havde lagt an til i Vadstena og Kalmar, foruden enkelte andre større kirker, blev som nævnt ikke fulgt op af de senere monarker. Generelt gælder det således for kongefamilien som for andre store stiftere, at de spredte deres donationer over flere kirker og klostre.[179] For kongeparret betød det, at forbønstjenester under alle om-

stændigheder var sikrede både hos benediktinerne (Næstved), cistercienserne (Løgum, Sorø, Esrum), augustinerne (Æbelholt), antonitterne (Maarkær, Præstø), helligåndsordenen (Ålborg, Fåborg), i S. Jørgensgården i Ålborg, S. Karens kirke i Århus samt i Helligåndshuset i Nykøbing Falster, hvortil kom messer i Lunde kirker. Hos gråbrødrene i Slesvig var som anført betalt for en enkelt begængelse, men derudover turde en omfattende forbønstjeneste i øvrigt forventes ved franciskanernes øvrige kongeligt begunstigede klostre, i særlig grad - indlysende nok - ved parrets gravkirke i Odense. Et tilsvarende mønster for spredning kan registreres hos specielt dronning Dorothea, der særskilt tegnede sig for mindst 11 stiftelser, fordelt på omtrent lige så mange modtagere (foruden til Roskilde domkirke, til benediktinernonnerne i Slesvig, cistercienserne i Løgum, Sorø og Roskilde Vor Frue, til johanniterne i Antvorskov, augustinerne i Segeberg, præmonstratenserne i Dragsmark, antonitterne i Maarkær, helligåndsordenen i København samt dominikanerne i Holbæk).

Skal der dannes et overblik over omfanget af de konkrete gudstjenesteydelser, varetaget for kong Hans og dronning Christine, ud fra de skriftligt bevidnede eksempler og fraregnet de eksempler, hvor tilstedeværelsen af kirkeinventar eller kalkmaleriudsmykninger med kongeligt våben, navnetræk eller portræt indirekte lader formode tilstedeværelsen af en stiftelse, kan opregnes daglige messer (Roskilde, Sorø, Esrum, samt muligvis Æbelholt, Ålborg og Fåborg), ugemesser på bestemte dage (Lund, Ålborg og Randers) samt årtider (Sorø, Præstø, Ålborg og Flensborg). Uvis er karakteren af gudstjenesteydelsen i Nykøbing, S. Karen, Århus, Nyborg Vor Frue og i Lunde kirke. Udfører man en enkel kalkulation - hvilket i sig selv må tages med alle mulige forbehold i betragtning af materialets mangelfulde karakter - fremførtes bønner for de kongeliges sjæle ved mindst 1500 årlige messer eller snarere ca. 2700 messer, hvortil kom de ubekendte gudstjenesteydelser til gengæld for privilegier m. m.

Umiddelbart synes denne akkumulering af forbønner som en - med P. G. Lindhardts rammende ord - »vældig "kultisk massepræstation"«, »et evindeligt maleri på bønnemøllen, for nogle vel til opbyggelse, for andre til sløvende fordummelse«.[180] Sammenlignet med andre eksempler på fyrstelige eller adelige messestiftelser i senmiddelalderen forekommer det ovennævnte tal, som vel at mærke ikke indregner de i kongeparrets ukendte testamenter fastlagte bestemmelser, i virkeligheden yderst beskedent. Allerede i 1300'rne kunne

f.eks. en mindre lokalfyrste i Sydfrankring i sit testamente udbede sig 25.000 messer for sin sjælefred, og eksemplet er som påvist af bl.a. Jacques Chiffoleau langt fra isoleret.[181] Kejser Frederik III (+1493) mindedes med ca. 30.000 sjælemesser,[182] mens kurfyrste Frederik den Vise, dronning Christines bror, årligt blot i sin gravkirke, Allehelgenskirken ved slottet i Wittenberg, lod afholde mere end 9000 messer for sig selv og sin slægt, vel at mærke før sin overgang til lutherdommen.[183] Ekstremer turde dog være stiftelserne for Wittelsbacherhertugen Ludvig den Skæggede af Bayern i Liebfrauenkirche i Ingolstadt. Inden for tidsrummet 1429 (da hertugen udvalgte sin grav her) - 1438 stiftedes, foruden fire allerede eksisterende messer, otte evige messer, holdt af et tilsvarende antal kapellaner og kordrenge, ligesom han lod engagere 16 sangere, en organist og en sangskolemester samt oprettede 15 forbønspræbender. 1441 udvidedes stiftelsen til 25 daglige messer, mens staben øgedes med 1000 bønsforpligtede fattige, der dagligt hver især skulle bede 206 Paternostre og Avemariaer og desuden bivåne tre daglige messer og forbønstjenester ved stifterens grav.[184] Af samme eksorbitante karakter var de aktiviteter, som den franske konge, Ludvig XI iværksatte, på kortere sigt for en snarlig helbredelse fra sin sygdom og med et fjernere mål for øje - for sin sjæls frelse. På et enkelt år (1482-83) skal denne have spenderet mere end 700.000 francs (livres tournois), ikke bare på messer, men på kirkelige donationer i bred almindelighed. Hvor uhyrlig denne sum end kan forekomme, skal det dog tilføjes, at den reelt udgjorde mindre end 15 % af kronens årlige skatteindtægter.[185] Bag de omfattende liturgiske ydelser for fyrstelige og højtstående gejstlige stiftere har vel også ligget den enkle bevæggrund, at den økonomisk og socialt bedst begunstigede, der samtidig havde ansvaret for sine undergivne, burde yde proportionelt mere i forhold til den jævne kirkegænger.[186]

Hvad angår selve karakteren af kong Hans' og dronning Christines liturgiske stiftelser, adskiller denne sig tilsyneladende ikke fra normen for samtidens adelige stiftelser, hvor messetjenester prioriteredes højere end årtider.[187] Og der er intet, der på nogen måde tåler sammenligning med de ekstraordinære gudstjenester, som kendes fra kongens forgængere. Nævnt ovf. er allerede Erik af Pommerns initiativer i Vadstena og en række andre større kirker, hvor der afholdtes gudstjenester med omfattende psalterlæsninger og processioner, bl.a. under medvirken af en særlig stab af kapellaner ('kongens klerke'), der iklædt en speciel dragt, en gylden rykkelin, prydet med et rødt kors, døgnet rundt celebrerede mindegudstjene-

sterne. Det gælder desuden den særlige kirkefest, som kongen lod afholde i juli 1413 i Roskilde i forbindelse med dronning Margretes gravlæggelse, hvor sjælemesser forrettedes ved alle domkirkens 50 altre i tre dage, både for dronningens sjæl og for en række af kongens og dronning Philippas afdøde slægtninge. Messehandlingerne ledsagedes af regn af rige offergaver, både i form af penge og inventar til de enkelte altre samt af almisser til de fattige.[188] I samme åndedrag fortjener også Christian I's storslåede anlagte højtid i Roskilde Helligtrekongerskapel at blive nævnt. Her var i henhold til fundatsen 1464 fastlagt daglige sungne messer med kollekter ved kapellets tre altre, der 1487 suppleredes med tjenester ved Dorotheas og Hans' altre, daglig sang af Vor Frue tider, både i højkoret og kapellet, samt ialt fire årtider med almisser, såvel i kapel som ved domkirkens højalter. Dertil kom de lejlighedsvise begængelser i højkoret for afdøde medlemmer af kongens broderskab, hvor der også skulle bedes for kongen, hans hustru og børn.[189]

Ærkebiskop Birger Gunnersens stiftelse i Lund 1512 (1519), der som nævnt inddrog kong Hans' egen, får dog næsten den kongelige gudstjeneste til at blegne. Her omtales daglige celebreringer ved stiftelsens tre præster af Jomfru Marias tider og vigilier, afvekslende med processioner og sjælemesser, både ved kryptens altre og ved højaltret i koret. Dertil kom andre processioner og afsyngelse af antifoner af alle domkirkens prælater og kanniker på søn- og højtidsdage ved ærkebispens grav, alt kulminerende med fire årlige årtider for afdøde med deltagelse af hele domkirkens vældige præsteskab.[190]

Alene af den årsag kan man kun beklage det manglende kendskab til, hvorledes dronning Christine og gråbrødrene i Odense havde forestillet sig, at det liturgiske *memoria* for kongefamilien skulle markeres. At dronningen alene gennem det overdådigt udstyrede gravkor havde sikret sig imod glemsel, turde dog at være indlysende nok. Samtidig må indretningen af 48 nye korstole - et antal svarende til status i Roskilde domkirke - tolkes som udtryk for, at en omfattende messetjeneste var planlagt. Og bag nakkerne på det celebrerende præsteskab samt på korskranken repeteredes yderligere i 72 farvestrålende, udskårne våbenskjolde hele kongeparrets genealogi i fire led, relevant både for opregningen af de afdøde forfædre, der skulle mindes i forbønnerne, men sandelig i lige så høj grad en demonstration af optagetheden af det sociale eller politiske *memoria* - dyrkelsen af dynastiet og den kongelige magtstatus. Præsten Jakob von Wimpfeling, hofprædikant for kejser Maximilian, gav netop ud-

tryk for den ligeværdige betydning af disse tilsyneladende modstridende interesseområder - hensynet til såvel den evige salighed som den dennesidede berømmelse. Det skete i en prædiken, holdt for den nykårede kejser og hans følge ved et besøg 1494 i domkirken i Speyer, hvor talrige tyske kejsere og konger lå begravet: »Intet er bedre end at bortgå fra denne jammerfulde verden til guderne og at efterlade en gennem fortræffelige gerninger og ærværdige dyder udødelig berømmelse af navn her på jorden.« Gentagne messer og forbønner - årligt alene 12.167 - rettedes mod disse kongelige afdøde, for at de med Wimpfelings ord både kunne »triumfere i himlen blandt de salige og gøre erindringen på jorden udødelig«.[191] Som en visuel markering af omsorgen for forgængernes sjælefred og eftermæle planlagde kejser Maximilian at oprejse et særligt søjlemonument med billeder af tyske kejsere og konger i kirken - et blandt talrige vidnesbyrd om hans intense slægtskult.[192]

Parallelt med den overvældende demonstration af liturgisk pragt, er den øgede koncentration omkring det dennesidige således både i Speyer og i gravkoret i Odense vidnesbyrd om et betydningsfuldt tidehverv, hvor den altdominerende bekymring for den afdødes frelse og syndefrihed gradvis forskydes henimod en mere markant optagethed af enkeltindvidets status og magt i jordelivet.[193]

Noter

1. Artiklen er udarbejdet 1998 som del af forarbejdet til afhandlingen *Ars moriendi more regio. Fyrstelig begravelseskultur og fromhedsliv i senmiddelalderen, belyst med udgangspunkt i det kongelige gravkor i Odense Gråbrødre kirke.* Afhandlingens udarbejdelse støttedes økonomisk af Carlsbergfondet. Om kongeparrets, prins Frans' og Christian II's død og begravelse, jfr. senest *Danmarks Kirker. Odense amt*, Herning 1996, s. 727-29.

2. Petrus Olai, *Danorum gesta post cronica Saxonis facta,* ms. i Universitetsbiblioteket i Uppsala (ms. de la Gardie, 37, fol. 61r-v; mikrofilm i Det kongelige Bibliotek, København, ms. phot, 79, $2^{0)}$, her citeret efter C. O. Bøggild-Andersen, »Studier over Povl Helgesen. I. Nogle Skibykrønike-problemer«, *Historisk Tidsskrift*, 11. rk. V, 1956, s. 79. Om dateringen af *Danorum gesta*, jfr. Jørgen Nybo Rasmussen, *Broder Peder Olsen som de danske franciskaneres historieskriver* (Skrifter udgivet af det Historiske Institut ved Københavns Universitet, bd. VI), Kbh. 1976, s. 150f., 157. Dronningens gavmildhed imod klosterkirken i form af donationer af »ornamentorum plurium apparatum« er yderligere konkretiseret i »quo(n)dam libello MS«, refereret ved 1600'ernes slutning af Jens Bircherod, *Dania illustrata.* Ms., Det kongelige Bibliotek, Add. 138, 4^{0}, jfr. herom også Holger Fr. Rørdam, »Fra Reformationens Tidsalder«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., III, 1881-82, s. 240. Om kongeparrets velgerninger mod franciskanerordenen i øvrigt, jfr. ndf.

3. For en redegørelse for altertavlen, en oversigt over gravkorets udstyr og en beskrivelse af gravminderne, jfr. senest forfatterens beskrivelse 1995 og 1996 i *Danmarks Kirker. Odense amt*, s. 459-538 og s. 717-41. En detaljeret analyse af gravkoret er under forberedelse, jfr. note 1, mens selve klosterkirkens beskrivelse publiceres i indeværende år i *Danmarks Kirker. Odense amt.* Om altertavlens billedindhold, tolket som udtryk for en særlig franciskansk ikonografi, jfr. Jørgen Nybo Rasmussen, *Claus Bergs kongelige altertavle og franciskanerne. En tolkning*, Kbh. 1996. Om forfatterens kommentarer til Nybo Rasmussens teser, der allerede forelå i manuskript januar 1993, jfr. *Danmarks Kirker. Odense amt,* op. cit., spec. s. 535ff.

4. *Memoria* er her defineret som overvindelsen af døden og glemslen gennem mindet og erindringen og forstås i bredeste forstand som udgangspunkt og motiv for såvel individuel som gruppecentreret adfærd, afspejlet inden for en lang række områder i middelalderens og nyere tids kultur (inden for liturgi, retsvidenskab, filosofi, litteratur, historie og kunst) og udmøntet i forskellige former for memorialoverlevering i tekst, billeder og ritualer, jfr. alment Otto Gerhard Oexle, »Memoria, Memorialüberlieferung», *Lexikon des Mittelalters*, VI, München 1992, sp. 510-13. Temaet har navnlig i de seneste 20 år været genstand for intensiv udforskning inden for de historiske videnskaber med særlig dominans af bidrag fra en tysksproget kreds, jfr. Oexle, op.cit. med litteraturoversigt.

5. *Codex Esromensis. Esrom Klosters Brevbog*, udg. O. Nielsen, Kbh. 1880-81, nr. 77.

6. Jfr. for denne sondring Franz Machilek, »Privatfrömmigkeit und Staatsfrömmigkeit«, *Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen*, udg. Ferdinand Seibt, München 1978, s. 87-101.

7. Belysningen af senmiddelalderens fyrstelige fromhedskultur, såvel på det officelle som på det private plan er endnu et relativt uopdyrket område, jfr. herfor Lothar Kolmer i indledningen til *Der Tod des Mächtigen. Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher*, udg. af samme, Paderborn, München, Wien, Zürich

1997, s. 12. Relevante enkeltstudier er dog bl.a. W. W. Ormrod, »The personal religion of Edward III«, *Speculum*, 64, 1989, s. 849-77 og Werner Paravicini, »Sterben und Tod Ludwigs XI«, *Tod im Mittelalter*, udg. Arno Borst, Konstanz 1993, s. 77-138.

8. Om stiftelser generelt, jfr. M. Borgolte, »Stiftung«, *Lexikon des Mittelalters*, VIII, München 1996, sp. 178-80 med litteraturoversigt. En række værdifulde bidrag til temaet, materielle stiftelser, er samlet i *Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter* (Österreichiches Akademie der Wissenschaften, phil.- hist. Klasse, 554), Wien 1990.

9. Jfr. Hermann Kamp, *Memoria und Selbstdarstellung. Die Stiftungen des burgundischen Kanzlers Rolin* (Beiheft der Francia, 30), Sigmaringen 1993, s. 144ff.

10. *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450*, udg. Kr. Erslev, Kbh. 1901, nr. 92.

11. Jfr. Renate Kroos, »Grabbräuche-Grabbilder«, *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, udg. Karl Schmid og Joachim Wollasch, München 1984, spec. s. 351-53.

12. Jfr. Rune Norberg, »Donatorsbilder«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, III, Kbh. 1958, sp. 233-38; Albert Fabritius, »Donatorsvapen. Danmark«, *ibidem*, sp. 240. M. Grams-Thieme og K. Wessel, »Stifterbild«, *Lexikon des Mittelalters*, VIII, München 1996, sp. 173-77.

13. En usikkerhedsfaktor består dog i, at tilstedeværelsen af en person- eller våbenfremstilling såvel som angivelsen af et navn på konkrete kirkelige genstande ikke *nødvendigvis* forudsætter en donation, men også lader sig tolke som en manifestation af en patronatsret, som påpeget af Ole Bay, »Donationerne til kirken i dansk senmiddelalder«, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 337. Som understreget af R. Puza og A. Kazhdan, »Patronats«, *Lexikon des Mittelalters*, VI, München 1992, sp. 1808-10, omfattede patronatsretten netop en »æresret« (Ehrenrecht), der tillod patronen at anbringe familievåben i den respektive kirke, foruden at indtage en æresplads og have forrangen ved kirkelige processioner.

14. Jfr. *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænkemåde i dansk senmiddelalder*, Århus 1988; Thomas Hill, *Könige, Fürsten und Klöster. Studien zu den dänischen Klostergründungen des 12. Jahrunderts* (Kieler Werkstücke: Reihe A, Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte, hrsg. Erich Hoffmann, Bd. 4), Frankfurt am Main 1992; samme, »Königtum und Bettelorden im mittelalterlichen Dänemark«, *Könige, Landesherren und Bettelorden. Konflikte und Kooperation in West- und Mitteleuropa bis zur frühen Neuzeit*, hrsg. Dieter Berg (*Saxonia Franconia*, Bd. 10), 1998, s. 175-206; Jens E. Olesen, »Kongemagt, birgittinerne og Kalmarunionen«, *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden*, red. Tore Nyberg (Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 150), Odense 1991, s. 169-219.

15. Om de danske franciskaneres arkiver, jfr. Nybo Rasmussen, *Peder Olsen* (note 2), s. 138-42.

16. Jfr. Kr. Erslev (udg.), *Testamenter* (note 10) nr. 32 og 92. Dronning Margretes testamentariske dispositioner er delvist kendt gennem en række gavebreve, der supplerer eller stadfæster bestemmelserne i hendes - ikke bevarede - testamente, jfr. E. G. Werlauff, »Erik af Pommerns Bekræftelse paa Dronning Margarethas Gaver til Kirker og Klostere 1401«, *Danske Magazin*, 2, V, 1827, s. 1f. og Kr. Erslev, »Tre Gavebreve af Dronning Margrethe fra Aaret 1411«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., III, 1881-82, s. 369.

17. *Danmarks Riges Krønike. Frederik I's Historie* (1597), Kbh. 1977, s. 2.

18. Hans Svaning, *Refutatio calumnarium (...). Historia Joannis Regis Daniæ*, Kbh. 1560, Qq3v og efter ham Arild Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike. Kong Hans' Historie* (1599), Kbh. 1977, s. 300, fastlægger tidspunktet for testamentets udfærdigelse til 1513. Dette tidspunkt korrigeres dog af C. F. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie under Hans, Christian den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden. 1497-1536*, I, Kbh. 1864, s. 620 og note 94.

19. Jfr. *Monumenta Historiæ Danicæ*, udg. Holger Rørdam, I, 1, Kbh. 1873, s. 338.

20. Gavebrev af 22. febr. 1513, underskrevet af enkedronningen og Christian II, jfr. H. P. Barfod, *Om Aalborg Hellig-Aands-Hus. Det nuværende Hospital*, Aalborg 1878, 37f. Smst. findes en bekræftelse fra Laurids Tordsen, præst og prior i Helligåndsklostret, nedskrevet mellem 21. og 26. febr. 1513, jfr. *Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ* (her *Regesta)*, I, Kbh. 1847, nr. 5545; endvidere rigsrådets bekræftelse af 12. eller 19. juli 1513, jfr. J. Lindbæk og G. Stemann, *De danske Helligaandsklostre*, Kbh. 1906, nr. 372-74.

21. *Regesta*, nr. 5588.

22. H. F. Rørdam, »Utrykte Pavebreve angaaende danske Kirkeforhold«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., VI, 1872-73, s. 571-73; *Acta Pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536* (her *Acta Pontificum*), udg. L. Moltesen m.fl., Kbh. 1904-43, nr. 4627.

23. *Scriptores Rerum Danicarum medii aevi,* udg. Jacob Langebek m.fl., I-IX, Kbh. 1772-1878 (her *Scriptores Rerum Danicarum)*, VII, s. 239-40.

24. Jfr. Hal Koch, »De ældste danske Klostres Stilling i Kirke og Samfund indtil 1221«, *Historisk Tidsskrift*, 11. rk., 3, 1934-36, s. 575ff.

25. *Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv* (her *Aarsberetninger*), II, Kbh. 1856-60, s. 47f.

26. Jfr. Franz Neiske, »Gebetsdenken und päpstlicher Ablass. Zur liturgischen Memoria französischer Könige und Grafen im Spätmittelalter«, *Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters,* udg. Dieter Geuenich og Otto Gerhard Oexle (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institutes für Geschichte, 111), Göttingen 1994, s. 201f.

27. Et afladstilbud, nævnt i Skovklosters dødebog fra det 15. århundrede, lovede 80 dages aflad til gengæld for en bøn for kongen og en vandring omkring klosterkirkens Hellige grav i tiden mellem langfredag og påskedag, jfr. *Næstved St. Peders Kloster (Skovkloster)*, udg. Hans Jørgen Helms, Næstved 1940, s. 68f., 87 og *Hill 1992* (note 14), s. 94-98, der fremhæver parallellen til den langfredagsbøn for fyrsten og riget, som siden det 7. årh. kendtes i det Tyske rige, særligt knyttet til rigsklostrene.

28. *Repertorium diplomaticum regni danici mædievalis*, udg.. af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2. rk. I-IX, Kbh. 1894-1939 (her *Repertorium* 2), nr. 463; *Diplomatarium diocesis Lundensis. Lund ärkestifts urkundsbok*, udg. L. Weibull, III-VI, Lund 1900-39 (her *Diplomatarium diocesis Lundensis)*, VI, nr. 65.; jfr. også *Danske Magazin*, I, 1745, s. 103f.

29. P. Terpager, *Ripæ Cimbricæ seu Urbis Ripensis in Cimbria sitæ Descriptio*, Flensburg 1736, s. 255f. Om alteret, jfr. også *Danmarks Kirker. Ribe amt*, Kbh. 1979,s. 88.

30. Jfr. for eksempler på stadfæstelse af privilegier og beskærmelse til gengæld for sjælemesser i Esrum (1483, 1499 og 1514), Sorø (1491), Haderslev (1509) og Næstved (beg. af 1500'erne). Jfr. vedr. Esrum *Codex Esromensis* (note 5), nr. 77,

126, 220; vedr. Sorø, jfr. *Acta Pontificum,* nr. 3261; vedr. Næstved, jfr. *Helms* (note 27), s. 184.

31. For relevante eksempler fra 1400'ernes sidste halvdel og 1500'ernes første fjerdedel blandt de ialt 13 kendte, opregnet i Alfred Otto (udg.), *Libri daticus Roskildensis. Roskilde Gavebog og Domkapitlets Anniversarieliste*, Kbh. 1933, s. 9-11, er kun bevaret Necrologium Roskildense (*Scriptores Rerum Danicarum*, VI, 591-607); Obituarium Nestvediense, jfr. note 27; fragment af kalendarium fra Nysted, jfr. Ellen Jørgensen (udg.), »Brudstykke af et Calendarium fra Nysted Franciskanerkloster«, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 9. rk., I, 1928 s. 213-15 og Necrologium monasterii Loci Dei, jfr. *Scriptores Rerum Danicarum*, IV, s. 575-587.

32. Om kongelige patronatsrettigheder, jfr. Troels Dahlerup, »Kirke og samfund i dansk senmiddelalder«, *Danmark i Senmiddelalderen* (note 13), s. 282-83, 285. Når Christian I i 1460 udstedte beskærmelsesbrevene for kirkerne i Slesvig stift til gengæld for bøn for sine forfædre, forældre, ham selv, dronningen og deres børns salighed (*Repertorium* 2, nr. 1096-97), samt tilsvarende i 1466 for kirkerne i Friesland til gengæld for en evig messe for Trefoldigheden, møntet på samme modtagere (*Repertorium* 2, nr. 2138), havde dette måske baggrund i kongens nyerhvervede status (1460) som landsherre i Slesvig og Holsten med deraf følgende patronatsrettigheder. Om landsfyrstens kirkepatronats i Slesvig-Holsten i senmiddelalderen, jfr. i øvrigt Wolfgang Prange, »Die landesherrlichen Kirchenpatronate in Schleswig-Holstein um 1520«, *Zeitschrift für schleswig-holsteinische Geschichte*, 90, 1965, s. 29-40.

33. Jfr. således Christian I's stiftelse i Roskilde domkirke 1451, *Repertorium* 2, nr. 88.

34. Om Birger Gunnersens stiftelse, jfr. »Sanctuarium Birgerianum«, i *Samlinger til den Danske Historie*, udg. P. F. Suhm, I, 3, Kbh. 1780, s. 13, 19. Endvidere Hans Kruchows stiftelse i 1453 ved Munkeliv kloster i Norge, hvor Christian I, dronning Dorothea, deres to børn, arvinger og forældre fik en meddelagtighed i stiftelsen til gengæld for stifterens frihed til at nyde sine besiddelser uden kongelig tyngde, jfr. *Repertorium* 2, nr. 299. Det er i øvrigt spørgsmålet, hvorvidt de danske konger generelt har hævdet en amortisationsret med dertil hørende forbønsforpligtelse i forbindelse med udligning af det tab eller den værdiformindskelse, som kronen måtte lide ved andre personers godsoverdragelse til kirken i forbindelse med sjælestiftelser. Dette er i det mindste bevidnet i relation til de burgundiske hertuger i senmiddelalderen, jfr. Hermann Kamp, »Amortisation und Herrschergedanken im Burgund des 15. Jahrhunderts«, *Memoria als Kultur,* udg. Otto Gerhard Oexle (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 121), Göttingen 1995, s. 253-84. Dette fremhævedes samtidig som et effektivt middel til intensiveringen og udbredelsen af hertugslægtens *memoria*. Om de engelske kongers meddelagtighed i forbønner, nævnt efter 1399 som den hyppigste gruppe (64%) i stiftelsesdokumenter, omend næsten aldrig i testamenter, jfr. også Joel T. Rosenthal, *The Purchase of Paradise. Gift Giving and the Aristocracy, 1307-1485*, Toronto 1972, s. 18f., 25.

35. Jfr. Arild Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike. Christian II's Historie* (1596), Kbh 1976, s. 15.

36. Jfr. Huitfeldt, *Christian II* (note 35), s. 106 og samme, *Frederik I* (note 17), s. 111.

37. Påfaldende nok nævnes der tilsyneladende intet om messer for Frederik den Vises danske slægtninge i de kursachsiske regnskaber fra samme periode, jfr. Georg Buchwald, »Zur mittelalterlichen Frömmigkeit am Kursächsischen Hofe kurz vor

der Reformation», *Archiv für Reformationsgeschichte*, 27, 1930, s. 62-110.

38. Jfr. *Bisgaard* (note 14), s. 88. Som understreget af *Dahlerup* (note 32), s. 282f. havde kongen indstillingsret til samtlige postpontifikale kapitelsembeder, hvortil kom patronatsret over et antal altre.

39. Jfr. J. O. Arhnung, *De hellige tre Kongers Kapel ved Roskilde Domkirke 1459-1536*, Kbh 1965, s. 30, 85.

40. Om alteret i Helligtrekongers kapel, jfr. *Arhnung* (note 39), s. 85ff.; *Danmarks Kirker. Københavns Amt*, Kbh. 1951, s. 1633. Omend der kan argumenteres for, at en alterstiftelse var en selvstændig enhed, som ikke ellers havde noget med den konkrete kirke eller kloster at gøre, selvom denne geografisk var placeret her, medtages disse dog her under hovedgrupperne: domkirkestiftelser samt sogne- og klosterkirkestiftelser, ud fra en overbevisning om, at valget af placering i en bestemt gejstlig institution næppe kan have været uden betydning. For det førstnævnte synspunkt, jfr. dog Linda Rasmussen, »Gaver til klostrene i middelalderen. Den sociale og kønsmæssige fordeling af donatorer på danske herreklostre indtil 1385«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 1991, s. 15.

41. Jfr. Jørgen Nybo Rasmussen, *Broder Jakob den Danske, kong Christiern II's yngre broder* (Odense University Studies in History and Social Sciences, 98), Odense 1986, s. 15.

42. *Repertorium* 2, nr. 13069; *Acta Pontificum*, nr. 3690. Endvidere *Arhnung* (note 39) s. 91f.

43. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, udg. William Christensen, Kbh. 1904, s. 72. Det sidstnævnte offer kunne dog også have været stilet til domkirkens Helligkorsalter eller Lægmandsalter ved korets vestende, jfr. *Danmarks Kirker. Københavns Amt*, s. 1626.

44. Jfr. *Scriptores Rerum Danicarum*, VI, s. 595 og *Arhnung* (note 39), s. 91.

45. Jfr. *Arhnung* (note 39) s. 91 og 101f., der parallelliserer med enkedronning Dorotheas anniversariestiftelse, ligeledes holdt af de evige vikarers samfund og placeret - usædvanligt - ved dronningens Allesjælesalter i Helligtrekongers kapel, jfr. *Scriptores Rerum Danicarum*, VI, s. 595.

46. Om højalteret, jfr. *Danmarks Kirker, Københavns Amt*, s. 1655-58. I følge *Holger Jacobæus' Rejsebog (1671-1692)*, udg. Vilhelm Maar, Kbh. 1910, s. 4, 32 skulle én mester have gjort både højaltertavlen i Roskilde og den tilsvarende i Odense Gråbrødre kirke, idag i Odense domkirke, dvs. den lybske billedskærer og maler, Claus Berg. Det er dog ikke entydigt klart, hvorvidt Jacobæus hentydede til den ovennævnte tavle eller snarere refererede til domkirkens nederlandske højaltertavle fra o. 1560, jfr. herfor også *Danmarks Kirker. Odense amt,* Kbh. 1995, note 282, s. 651.

47. *Repertorium* 2, nr. 88.

48. Jfr. *Diplomatarium Christierni Primi*, Kbh. 1856, nr. 122; *Ahrnung* (note 39), s. 27f.

49. Jfr. *Repertorium* 2, nr. 5429.

50. Om kongens og ærkebiskoppens stiftelse, jfr. note 34; desuden Henry Bruun, *Poul Laxmand og Birger Gunnersen* (1959), Kbh. 1975, s. 84.

51. *Gammeldanske diplomer*, II,2, Kbh. 1969-, s. 102. Jfr. også *Bisgaard* (note 14) s. 116.

52 Jfr. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20), nr. 459-60.

53. Jfr. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* (note 18), 3,II, Kbh. 1867, s. 97f.

54. *Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200-1559,* udg. A. Heise, Kbh. 1879, s. 364f.

55. *Aarsberetninger*, II, Tillæg, nr. 44; *Repertorium* 2, nr. 11310.
56. *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, 15. Urkunden des Bistums Lübeck, 4, 1510-30*, udg. Wolfgang Prange, Neumünster 1996, s. 575.
57. Jfr. *Danmarks Kirker, Københavns By*, 1, Kbh. 1945, s. 532, 534. Hagelen og en tilsvarende, nu forsvunden pendant er tidligst nævnt i et inventarium 1706 fra S. Nicolai kirke i København, men kan meget vel hidrøre fra en anden af byens kirker, idet S. Nicolai kirke efter reformationen angiveligt skulle have mistet alt sølv og ornamenter, fløjls gyldenstykker samt casulae og korkåber, jfr. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, I, Kbh. 1872, s. 400.. Kong Hans vides ikke specielt at have betænkt S. Nicolai kirke ud over en stadfæstelse - ligesom sin far og sønnen, Christian II - af statutterne for S. Cathrine gilde, jfr. *Danmarks Gilde- og Lavsskråer*, udg. C. Nyrop, I, Kbh. 1899, s, 251f. Derfor var den fornemme messehagel måske i virkeligheden tiltænkt Vor Frue kirke, svarende til Christoffer af Bayerns førnævnte donation.
58. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 84, 96, 144, 191, 195, 231, 245, 330, 355, 361, 402.
59. Jfr. *Danmarks Kirker. Århus amt*, Kbh. 1968, s. 425, 430, 446, 452, her dog med en tidligere datering af korhvælvets udsmykning. En overbevisende nydatering af korets ombygning og udsmykning fremlagdes i Otto Norn, »Lyset sæde. Aarhus domkirkes kor o. 1500«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 1978, s. 37-67. Jfr. også Hans Bjørn og Lise Gotfredsen, *Århus domkirke, Skt. Clemens*, Århus 1996, s. 105ff., 112, 141.
60. Dronningens gaver til landets domkirker, der ikke omfattede donationerne, stadfæstet i hendes nu tabte testamenter, opregnes i særligt rigt mål i Erik af Pommerns bekræftelsesbrev 1401, jfr. *Danske Magazin* (note 16), s. 1-8. Om dronningens donationer, jfr. også Kr. Erslev, *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse*, Kbh. 1882, s.334-40; *Bisgaard* (note 14), s. 88, 151-2 (bilag B); Troels Dahlerup, *De fire stænder 1400-1500* (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 6, red. Olaf Olsen), 1989, s. 29-35; Vivian Etting, *Margrete den Første. En regent og hendes samtid*, Kbh. 1997, s. 144-53.
61. Stiftelsen i Vadstena og den tilsvarende i Kalmar er detaljeret beskrevet af Arild Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike. Chronologia, III* (1603), Kbh. 1977, s. 446-48. Jfr. også Niels Knud Andersen i *Den danske Kirkes Historie*, II, Kbh. 1962, s. 249f. og Olesen, »Kongemagt« (note 14), s. 184. Om indstiftelsen af en evig psalterlæsning i Vor Frue kirke, København, jfr. Holger Fr. Rørdam, *Kjøbenhavns Kirker og Klostere i Middelalderen*, Kbh. 1859-63, nr. 29.
62. Erslev (udg.), *Testamenter* (note 10) nr. 92. Tilsvarende domkirkedonationer er bevidnet i de bevarede testamenter for den svenske konge, Magnus Ladulås 22. febr. 1285, jfr. *Diplomatarium Suecanum*, I, Stockholm 1829, nr. 802, s. 655ff., specielt s. 658, og for kong Magnus og dronning Blanche 1. maj 1346, jfr. ibidem, V, Stockholm 1858-65, nr. 4069, s. 561ff., specielt 565.
63. Jfr. *Ahrnung* (note 39) og *Danmarks Kirker, Københavns Amt*, s. 1468-82, 1592-98, 1632f., 1832-35.
64. *Diplomatarium Norvegicum*, udg. C. A. Lange m.fl. Iff., Christiania (Oslo) 1849ff (her *Diplomatarium Norvegicum)*, I, nr. 813.
65. *Aarsberetninger*, II, Tillæg, nr. 34 og 36.
66. Jfr. *Acta Pontificum,* nr. 2696.
67. *Repertorium* 2, nr. 1373.
68. *Acta Pontificum*, nr. 2696. Om kapellet i Slesvig domkirke, hvis placering dog ikke kendes med sikkerhed, jfr. D. Ellger, *Der Dom und der ehemalige Dombezirk. Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig*, 2, (Kunstdenkmäler des Landes Schles-

wig-Holstein), München, Berlin 1966, s. 32, 209, 302, 305.
69. *Diplomatarium diocesis Lundensis,* IV, nr. 293.
70. *Diplomatarium diocesis Lundensis*, IV, nr. 381.
71. *Repertorium* 2, nr. 6159. Jfr. *Danmarks Kirker. Københavns Amt*, s. 1633, 1662; *Ahrnung* (note 39) s. 98ff., 230-35 for teorien om en identifikation af dronningens gyldne tavle med Thurøtavlen. Jfr. også Vivian Etting i *Roskilde bys historie - indtil 1536,* red. Frank A. Birkebæk, Ernst Verwohlt og Mette Høj, Roskilde 1992, s. 319.
72. *Danmarks Middelalderlige Regnskaber*, udg. Georg Galster, 1, I, Kbh. 1953, s. 415.
73. Jfr. ovf. og *Dahlerup* (note 32) s. 283, 285.
74. *Regesta*, nr. 6273.
75. Korstolene kan antagelig knyttes sammen med udførelsen af sognepræstens stol (vel skriftestolen), der i følge en nu forsvunden indskrift indrettedes 1520 af sognepræsten Niels Petersen, jfr. Vivi Jensen i *Skt. Nikolaj kirke, Kolding*, Kolding 1987, s. 37-52.
76. Jfr. *Præsteindberetninger 1706-07 om kirkerne og deres antikviteter,* Landsarkivet for Fyn, *Topografica. Fyn i alm.* nr. 6.
77. Jfr. *Danske Kalkmalerier*, udg. Ulla Haastrup, 6, Kbh. 1992, s. 220-21.
78. *Hill 1992* (note 14), s. 94-98.
79. Jfr. Niels Skyum-Nielsen, »Ærkekonge og ærkebiskop. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536«, *Scandia*, 23, 1955-57, spec. s. 6f, 26ff.; Jens E. Olesen, *Rigsråd - Kongemagt - Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434-1449* (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, 36), Århus 1980, s. 215f., 223f.; *Hill 1998* (note 14), s. 175-206, spec. s. 198f.
80. *Acta Pontificum,* nr. 3104; vedr. et paveligt påbud om en tilbageførsel, kun knap to måneder efter stadfæstelsen af kapitlets ophævelse, jfr. nr. 3095. Efter et langvarigt sagsforløb afsluttedes dog først med en definitiv overenskomst 24. maj 1490 (nr. 3211). Om ophævelsen af det verdslige domkapitel og munkenes tilbagevenden til S. Knud, jfr. Finn Grandt-Nielsen i *Odense bys historie,* I, Odense 1982, s. 332-35. Om dronningens hensigter, jfr. Huitfeldt, *Kong Hans* (note 18), s. 79f.
81. Jfr. *Grandt-Nielsen* (note 80), s. 335. Endvidere Troels Dahlerup, »Bursfelderkongregationen og Danmark«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. rk., V, 1963-65, s. 66, 68f.
82. *Hill 1992* (note 14) s. 183ff.
83. *Scriptores Rerum Danicarum*, IV, s. 323. Kun i den danske version af dødebogen findes de to dronningers navne, mens disse er udeladt i den latinske tekst, jfr. *Helms* (note 27) s. 69f., 87, 178.
84. Jfr. *Helms* (note 27), s. 24.
85. *Helms* (note 27), s. 184.
86. Jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 222 (Skovkloster?); s. 240 (Halsted); passim (Odense S. Knuds kloster og kirke).
87. Jfr. *Helms* (note 27), s. 185-90; *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, Kbh. 1935, s. 1134.
88. Jfr. *Arhnung* (note 39), s. 13.
89. *Diplomatarium diocesis Lundensis,* V, nr. 272; *Repertorium* 2, nr. 8072.
90. *Scriptores Rerum Danicarum*, IV, s. 580.
91. Om disse klostre, oprindelig oprettet som »husklostre« for stormænd og biskopper, jfr. *Hill 1992* (note 14), s. 193ff., 206ff., 277ff., 289ff., 14ff.
92. *Repertorium* 2, nr. 3568, nr. 5569; nr. 5774; for pavelig stadfæstelse af alter og

af de kongelige privilegier, jfr. *Acta Pontificum*, nr. 3210 og 3261.
93. Jfr. *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, s. 18.
94. Jfr. *Andersen* (note 61), s. 194.
95. *Repertorium* 2, nr. 7115.
96. Om abbedens initiativer, der dog i overvejende grad ligger på et tidspunkt efter Christines død og under Christian II's landflygtighed, jfr. Poul Nørlund, »Klostret og dets Gods«, *Sorø. Klostret. Skolen. Akademiet gennem Tiderne*, I, Kbh. 1924, s. 71-76, 102-04, 113-17; M. Mackeprang, »Inventar og Gravminder«, ibidem, s. 237ff., 257ff. og *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, s. 54f., 64f., 66-70, 74, 84 og 90ff.
97. *Codex Esromensis* (note 5), nr. 121; nr. 266. *Regesta*, nr. 4880; *Danmarks Kirker. Frederiksborg amt*, s. 1042.
98. *Codex Esromensis* (note 5), nr. 77, nr. 126, nr. 220.
99. Om klostret, jfr. Thelma Jexlev, »Nonneklostrene i Roskilde«, *Historisk årbog fra Roskilde amt*, 1977, s. 25-40; Thomas Hill, »Middelalderlige nonneklostre mellem religiøse idealer og verdslige krav. Bidrag til historien om klostrene Vor Frue, St. Clara og St. Agnes i Roskilde«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 1995, s. 7-30.
100. *Repertorium* 2, nr. 5514.
101. Jfr. *Danmarks Kirker, Tønder amt*, Kbh. 1957, s. 116-18 og Ingeborg Kähler, *Der Bordesholmer Altar. Zeichen in einer Krise*, Neumünster 1981, s. 20, 46.
102. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), ss. 73, 134, 153, 308, 369 (vedr. Holme og Øm klostre). Øm kloster modtog desuden jordegods fra kong Hans i 1490 og 1497. Om kongens donationer, jfr. Poul Rasmussen, »Øm klosters jordegods 1554-1573 og dets historie«, *Østjysk Hjemstavn*, 1955, s. 28 og 31.
103. Jfr. *Diplomatarium Christierni Primi,* nr. 148 og *Acta Pontificum,* nr. 2778. Vedr. dronningens pengegaver, jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), passim (Antvorskov, Odense S. Hans kloster). Desuden *Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511,* udg. Haakon Bennike Madsen og Erland Porsmose, Odense 1991 s. 297, 356f. Om Christian I's og Hans' forhold til johanniterne, jfr. generelt Erik Reitzel-Nielsen, *Johanniterordenens historie*, I, Kbh. 1984, specielt s. 372-74.
104. *Repertorium* 2, nr. 5406.
105. Jfr. Vilh. Lorenzen, *De danske Augustinerklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1928, s. 32f., 60. Til Vestervig kloster skænkede Christian I i 1460 kirkerne Sild og Tømmerby kirker og som udtryk for en stadfæstelse på denne gave (og på en messestiftelse?) hidrører måske kongens malede navnetræk og våbenskjold i søndre sideskib, jfr. Lorenzen, op.cit.
106. *Acta Pontificum,* nr. 3268.
107. *Repertorium* 2, nr. 10584.
108. *De ældste danske Arkivregistraturer*, IV, Kbh. 1875, s. 9; Kbh. 1910, V, 1, s. 22f.
109. *Diplomatarium Christierni Primi*, nr. 178.
110. Om stiftelsen, jfr. *Diplomatarium Norvegicum*, II, nr. 968-69 og 1002; VI, nr. 671.
111. Om klostret, jfr. Christian S. A. Lange, *De norske Klostres Historie*, Christiania 1856, s. 476f.
112. Jfr. *Lange* (note 111), s. 476f.
113. Om kongemagten og birgittinerne, jfr. *Olesen* (note 14), s. 169-219, spec. s. 201ff.
114. *Repertorium* 2, nr. 463.
115. *De ældste danske Arkivregistraturer*, IV, s. 11.
116. *Diplomatarium Norvegicum*, IX, nr. 214. Som kompensation skænkede kon-

gen klostret andel i Arboga byskat, jfr. *Olesen* (note 14), s. 84.
117. *De ældste danske Arkivregistraturer*, V, 1, s. 28.
118. *Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevi*, I, 1, Uppsala og Lund 1818, s. 116, 149.
119. *Scriptores Rerum Svecicarum*, I, 1, s. 204f.; *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 239.
120. *Repertorium* 2, nr. 1674. Om donationen af Præstø kirke til det nyoprettede kloster, jfr. H. Fr. Rørdam, »Om Grundlæggelsen af Klostret i Præstø«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk. VI, 1899-1901, s. 131-35.
121. *Repertorium*, nr. 4249, 4315, 5316, 5388.
122. *Repertorium* 2, nr. 5388.
123. Jfr. H. F. Rørdam, »Antoniterklostret i Præstø«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., II, 1891-93, s. 223.
124. Vilh. Lorenzen, *Antonitterordenens almindelige Historie og Udbredelse i Danmark*, Kbh. 1925, s. 21.
125. *Repertorium* 2, nr. 5860.
126. For en diskussion af tavlen, dens skjulte portrætter og mulige proveniens, jfr. Ulla Haastrup og Fritze Lindahl, »Hellig tre konger-altertavlen fra Nykøbing«, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1970, s. 119-30.
127. Suhm (udg.), *Samlinger* (note 34) I, 1792, s. 76f.
128. *Repertorium* 2, nr. 9760.
129. Jfr. donation 11. juli 1457 (*Danske Magazin*, 5, II, Kbh. 1889-92, s. 193) og 10. marts 1459 (*Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., II, Kbh. 1854, s. 333-35). Om Christian I's velgerninger over for ordenen generelt og Ålborgklostret specielt, jfr. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20) s. 54ff., 89f.
130. Om det københavnske kloster jfr. Rørdam, *Kjøbenhavns Kirker og Klostere* (note 61), s. 302ff samt Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20) s. 154ff. For kongens værnebrev af 16. juli 1472 og uddrag af den pavelige stadfæstelse 13. april 1474, jfr. *Kjøbenhavns Diplomatarium* IV, s. 108f. og III, s. 5. Vedr. Malmøklosteret, jfr. Lindbæk og Stemann, op.cit., s. 174ff.; *Acta Pontificum*, nr. 2767.
131. Jfr. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20), nr. 154.
132. Jfr. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20), s.120f. Vedr. stadfæstelsen af kongens donation, jfr. *Acta Pontificum*, nr. 3177, 6107. Om S. Mortens kirke og klostret, jfr. Jørgen Nybo Rasmussen, »Randers Helligåndskloster«, *Sct. Mortens Kirke i Randers 1494-1994* (Randers Amts Historiske Samfunds Skriftserie nr. 5), Randers 1994, s. 9-54.
133. En ældre læsning i *Marmora Danica*, II, Kbh. 1741, s. 120 anfører også kongens dødsdag, dog fejlagtigt som 20. januar 1513. Om indskriften, jfr. også Nybo Rasmussen, »Randers Helligåndskloster«, *Sct. Mortens Kirke* (note 132), s. 222f. og note 36.
134. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20), nr. 287. Om altertavlen, der 1765 overflyttedes til Hald kirke, jfr. senest Hans Jørgen Frederiksen, »Klosterkirkens altertavle og -kalk«, *Sct. Mortens kirke* (note 132), s. 74-89.
135. Jfr. udateret brev, registreret på kong Hans' tid i det lille bord på Kancelliet på København, jfr. *De ældste danske Arkivregistraturer*, V, 1, s. 30; *Repertorium* 2, nr. 11316. Om klostret, jfr. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20), s. 140ff.
136. *Dronnning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 22, 36, 77f., 198f.
137. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, IV, nr. 226.

138. Om kongefamilien og karmeliterne generelt, jfr. *Hill 1998* (note 14), s. 190ff.
139. *Diplomatarium diocesis Lundensis*, V, nr. .
140. *Aarsberetninger*, III, Tillæg, s. 23.
141. *Aarsberetninger*, III, s. 13-15, 18-20.
142. *Danmarks Kirker. Frederiksborg amt*, Kbh. 1964, s. 485f.
143. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, IV, s. 362.
144. Det er ikke tvingende nødvendigt ud fra tavlens egne kriterier at formode en kongelig stiftelse af altertavlen allerede i 1514, jfr. *Danmarks Kirker. Frederiksborg amt*, 371. Ganske vist er kongens portræt, som røntgenoptagelser har afsløret, klart »opdateret« efter Michel Sittows velkendte brystbillede fra 1515, men denne tilretning behøver ikke som hævdet smst. at være udført af Sittow selv. Maleriet kan lige såvel være udført i udlandet efter december 1517 med anvendelse af et ældre portrætforlæg for kongens vedkommende og sidenhen efter ankomsten til Danmark være ajourført efter kongens ønsker, måske af den selvsamme mester, som var tavlens ophavsmand og muligvis egenhændigt (eller repræsenteret ved en mestersvend) kan have ledsaget sit værk til dets bestemmelsessted.
145. *Danmarks Kirker. Frederiksborg amt*, s. 373.
146. Jfr. *Hill 1998* (note 14), s. 192 (om Erik af Pommerns grundlæggelse i 1425 af Helsingør dominikanerkloster).
147. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 13, 69, 412, foruden enkelte donationer til dominikanere, ibidem, s. 54, 223, 289.
148. *Repertorium* 2, nr. 642.
149. *De Ordine Fratrum Minorum*, udg. M. Cl. Gertz i *Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi*, II, Kbh. 1918-20, s. 315, 304.
150. Jfr. *Præsteindberetninger til Ole Worm*, udg. Frank Jørgensen, II, Kbh. 1974, s. 77.
151. Jfr. Wolfgang Brückner, »Sterben im Mönchsgewand. Zum Funktionswandel einer Totenkleidsitte«, *Kontakt und Grenze. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag*, Göttingen 1969, s. 259-77.
152. *De Ordine Fratrum Minorum* (note 149), s. 304.
153. Jfr. J. Nybo Rasmussen, »Christian IIs franciskanske broderskabsbrev«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 1971, s. 3f.
154. Om reformeringen af de danske franciskanerklostre, jfr. Johs. Lindbæk, *De danske Franciskanerklostre*, Kbh. 1914, s. 55-78; endvidere Jørgen Nybo Rasmussen, »Broder Laurids Brandsen og reformen i Odense«, *Fynske Aarbøger*, 10, 1968-70, s. 192-98 og senest *Hill 1998* (note 14), s. 197ff.
155. *Acta Pontificum*, nr. 3175.
156. Jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154) s. 69.
157. *Acta Pontificum*, nr. 2845.
158. *Repertorium* 2, nr. 5517.
159. *Acta Pontificum*, nr. 3097 og 3102.
160. Jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 208.
161. *De Ordine Fratrum Minorum* (note 149), s. 303, 314. Jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 218.
162. Jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 219. Tavlen blev dog tilsyneladende ikke solgt, idet der endnu 1529 ved rettertinget førtes proces om den, jfr. Lindbæk, op.cit., s. 293 note 430 og Sven A. Nilsson, *Halmstads historie*, Halmstad 1968, s. 114.
163. *De Ordine Fratrum Minores* (note 149), s. 303 og Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 124.

164. Jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 217.
165. *Acta Pontificum*, nr. 3564 (25. febr. 1497). Om klostret, jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 253f. og senest *Danmarks Kirker. København By*, 6, Herning 1987, s. 31ff.
166. Jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 8, 25, 27, 205, 225, 290 og 359.
167. *Acta Pontificum*, nr. 3820, 3944, 4072 og 4071.
168. *Acta Pontificum*, nr. 4080.
169. *Acta Pontificum*, nr. 4681 og 4683. Om klostret, jfr. også Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 255.
170. Jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), passim. Vilh. Lorenzen, *De danske Franciskanerklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1914, s. 70f.; Per Kristian Madsen i Anemette S. Christensen, *Middelalderbyen Odense*, 1988, s. 79f., 111.
171. Af klostrene nød følgende godt af dronningens gavmildhed, jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43): Ribe: s. 196, 253, 257ff., 283, 295, 315); Flensborg (ibidem, s. 30, 68f., 281); Kolding (ibidem, s. 261, 401); Randers (ibidem, s. 135); Odense (ibidem, passim, jfr. også Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 25), s. 284, note 282); Svendborg (ibidem, s. 120, 131, 188, 298, 389); Nykøbing Falster (ibidem, s. 14); Roskilde (ibidem, s. 36, 72); København (ibidem, s. 8, 25, 27f., 205, 225f., 290, 359); Kalundborg (ibidem, s. 203); Næstved (ibidem, s. 222ff.); Køge (ibidem, s. 187, 222, 224).
172. Jfr. *Scriptores Rerum Danicarum*, VIII, s. 300. Som anført i *Danmarks Kirker, Københavns by*, 6, s. 23 note 33 med en henvisning til en mundtlig meddelelse af Thelma Jexlev, skulle relikviefortegnelsen, der ellers omfatter genstande fra Gråbrødrekloster i København, vedrøre klostret i Roskilde.
173. *Acta Pontificum*, nr. 3991; vedr. krucifikset, jfr. *Danmarks Kirker, Odense amt*, s. 516.
174. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 68.
175. *Repertorium* 2, nr. 1191.
176. Jfr. brev af 24. maj 1514 i Rigsarkivet, Hertug Frederik (I)'s arkiv refereret af Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 108.
177. Jfr. *Dahlerup* (note 32), s. 282f.
178. Jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 195, 359.
179. Jfr. *Bay* (note 13) s. 338.
180. *Den danske Kirkes Historie*, III, Kbh. 1965, s. 152.
181. Jfr. om senmiddelalderens »flamboyante« messeakkumulering og begravelseskultur, tolket som udtryk for det enkelte individs forsøg i en brydningstid på retablering af kontinuitet og styrke forbindelse , såvel med de himmelske magter som med forfædrene, Jacques Chiffoleau, »L´usage obsessionel de la messe pour les morts à la fin du Moyen Age«, *Faire Croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messsages religieux XIIe au XVe siècle* (Collection de l'École francaise de Rome, 51), Rom 1981, s. 235-56. Jfr. også F. Neiske, »Frömmigkeit als Leistung. Überlegungen zu grossen Zahlen im mittelalterlichen Totengedenken«, *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Lingvistik*, 20, 1990, s. 35-48.
182. Jfr. Michael Lipburger, »De prodigiis et ostentis que mortem Friderici imperatoris precesserunt. – Zum Tod Kaiser Friedrichs III«, *Der Tod des Mächtigen*, (note 7), s. 129.
183. Jfr. Ingetraut Ludolphy, *Friedrich der Weise. Kurfürst von Sachsen 1463-1525*, Göttingen 1984, s. 345.

184. Jfr. Elisabeth Vavra, »Pro remedio animae - Motivation oder leere Formel. Überlegungen zur Stiftung religiöser Kunstobjekte«, *Materielle Kultur* (note 8), s. 127ff.
185. Jfr. *Paravicini* (note 7), s. 83f., 90ff.
186. For nødvendigheden af, at den i jordelivet højestprivilegerede ydede mest, jfr. – i relation til abbeden ved benediktinerklostret i Cluny over for de menige munke - Joachim Wollasch, »Konventsstärke und Armensorge im mittelalterlichen Klöstern. Zeugnisse und Fragen«, *Saeculum*, 39, 1988, s. 194.
187. Jfr. *Bisgaard* (note 14), s. 74ff.
188. Kr. Erslev, »En Kirkefest i Erik af Pommerns Tid«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., V, 1884-86, s. 809-11.
189. Jfr. *Diplomatarium Christierni Primi*, I, s. 159-63 og *Ahrnung* (note 39), s. 24-32.
190. Jfr. »Sanctuarium Birgerianum« (note 34), s. 1-89. Lauritz Weibull, »Ärkebiskop Birgers gudstjenststiftelse i kryptkirkan i Lund«, *Historisk Tidskrift för Skåneland*, II, 1904-08, s. 273-93.
191. Jfr. Karl Schmid, »Die Sorge der Salier um ihre Memoria. Zeugnisse, Erwägungen und Fragen«, *Memoria* (note 11), s. 667.
192. Jfr. herom senest Sven Lüken, »Kaiser Maximilian I. und seine Ehrenpforte«, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 61, 1998, s. 449-90.
193. Jfr. ligeledes Günther Schulz-Bourmer, »Repräsentation und Präsenz des Todes an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit,« *Der Tod des Mächtigen* (note 7), s. 372.

Summary

The starting point of this article is the rich ornamentation of the chancel of the now demolished Grey Friars' Church of Odense, made in the Late Middle Ages and probably established on the initiative of Queen Christine in connection with the arrangement of the chancel as a mausoleum for King Hans, for herself, and for their nearest relations. Furthermore the article gives an outline of foundations and frankalmoins donated by the royal couple and their immediate predecessors and successors on the throne. An account is given of both liturgical foundations and donations of material benefits to churches and religious houses, being contributions to buildings and equipment. The source material is commented upon – with special emphasis on the lack of royal wills from the period – and a description is made of royal foundations and donations to cathedrals, to town churches, to village churches, as well as to the religious houses. In conclusion a comment is given on the extent of the liturgical foundations which was, as compared with what was usual at other European courts, comparatively modest. The general character of the foundations is discussed, in so far as the preserved sources allow this, and as a special aspect of the royal foundations, which is especially notable in the ornamentation of the sepulchral chancel of the Grey Friars' Church of Odense, the intended self-assertion and glorification of the dynasty is seen as evidence of the incipient cultural watershed of the dawn of the Renaissance.

Kirke og embede hos Poul Helgesen[1]

Af Stine R. Sylvest

Poul Helgesen tillægger det kirkelige embede stor vægt. Det har Poul Helgesen forskningen ikke altid været enig i, men at han har haft afgørende betydning for reformationen i Danmark er alle enige om.

C.*T.Engelstoft* mener ikke, at Poul Helgesen tillægger embedet nogen særegen betydning, og paven får i Engelstofts udlægning af Poul Helgesens embedssyn overhovedet ingen specielle rettigheder. Romerkirke og pave bliver et samlet hele i hans fortolkning af Poul Helgesen. Engelstoft får dermed Poul Helgesen til at passe ind i sin teori om, at Poul Helgesen er meget mere "luthersk" end en karmelitermunk burde være, og viger således ikke fra Poul Helgesens lidet flatterende rygte som "vendekåbe".[2]

Ludwig Schmitt behandler i samme århundrede samme emne, men han når til et andet resultat. Hos ham bliver Poul Helgesen fremstillet som teologisk på linie med Eck, og dermed den gængse romersk-katolske embedsopfattelse.[3]

J.Oskar Andersen kommer i sin bog "Paulus Helie 1" også ind på Poul Helgesens embedsforståelse. Han mener at finde den uklar og vaklende. Poul Helgesen repræsenterer for J. Oskar Andersen en overgangsteologi *som ikke formår at drage konsekvenserne af de opstillede principer, i alt fald ikke af førsteprincipet. Hans forsøg på at forene skrift- og kirkeprincipet peger unægtelig også på, at P. H. ikke sad inde med den egentlige systematiske teologs trang til teoretisk klarhed.*[4] Med det udsagn minder J. Oskar Andersen meget om Engelstoft. J. Oskar Andersen fremhæver dog bibelhumanismen, som Poul Helgesen er beslægtet med, som en positiv forberedelse for den egentlige reformationsbevægelse og antyder dermed noget centralt i de senere prædikanters kristendomsopfattelse. Men opfattelsen af Poul Helgesen som "vendekåbe" forkastes ikke.

Niels Knud Andersen kommer i sin doktordisputats fra 1954 "Confessio Hafniensis" også ind på embedssynet hos Poul Helgesen.[5] Han finder, at det ikke er det aktuelle embede og den aktuelle kirke, der er autoriteten for Poul Helgesen, men derimod anlægger

han en kvalitetsvurdering af de kirkelige autoriteter. Han nævner desuden Poul Helgesens store vægtlægning på gejstlighedens pligter fremfor dens rettigheder. Poul Helgesens ivren for en bedre præsteuddannelse nævnes også. Alligevel kommer det ikke helt til udtryk, hvor vigtigt embedet er for Poul Helgesen.

Embedet og kirken er tæt forbundet, og sammen har de modstået hårde angreb, men stod nu overfor det alvorligste af dem alle. Man kan spørge sig selv, hvordan det kan være at en så kritisk stillingtagen fra Poul Helgesens side ikke førte til et brud med den romersk-katolske kirke.[6] Svaret er enkelt og på sin vis yderst forståeligt. Udenfor den romersk-katolske kirke findes frelsen ikke: "Wærre er then, i huore helligt leffnett hand synis att leffue, som giffuer seg fra kirckins samfwnd, oc falder ij affskiørd oc partiisk handell, end then som wreenlige leffuer, men dog wnder Christelig lerdom, oc enighedtz lydilse, Fordi att wnder kirckins samfwnd oc enighedtz lydilse, er syndtz forladilse oc affløsning, som icke findis i theris selschaff ther ere fra then menige Christen kirckis samfwnd wdwiiste oc affskaarne".[7]

Den kirke som Poul Helgesen ikke vil bryde med, er dog en kirke der trænger til reformer indefra. Autoriteten til disse reformer skal findes i Skriften, men det samme mente Luther, Erasmus af Rotterdam og Zwingli i Zürich. Det er således nødvendigt at undersøge, hvad *Skriften* mere præcist dækker over hos Poul Helgesen. At Skriften tildeles en stor autoritet læses i "Svar til Kong Gustav", hvori han erklærer, at han har en så stor tiltro til Skriften, som er det Kristus selv der taler med en levende røst. I "Mod Malmøbogen" skriver han endog, at han er parat til at vige for alle, som med Skriften i hånd kan modbevise, hvad han hidtil har troet. Men sætter Poul Helgesen virkelig Skriften så højt, at den næsten bliver eneste autoritet? Poul Helgesen er også, hvad dette emne angår, svær at blive helt klog på, da han ikke har udgivet et samlet værk om sit autoritetssyn. Han begrunder dog Skriftens autoritet med, at den er inspireret af Helligånden, som åbenbarer sandheden. Dermed bliver Skriften ikke kun det døde bogstav, men rent faktisk alt hvad Gud har åbenbaret, Guds ord. Om kirkefædrene Cyprian, Hieronimus og Augustin skriver Poul Helgesen: "wor then Helliand thennom saa bijstandig, ath hand lod thennum icke fare wild, till hwilcket theris hellige leffnet er oss een klar bewijssningh oc vndersckede."[8]

Hvad Gud har ladet åbenbare for to tusinde år siden, er ikke mere eller mindre sandt end, hvad Gud har ladet åbenbare for to hundrede

år siden: "Thi haffuer cristhet folk then mening, att huess Gudt haffuer sandelige obenbaridt for hwnderdt eller ii hwnderd aar, er sandelige Gudtz ordt som thet war obenbaridt for i twsinde aar, oc thet som obenbaris nw eller her effter, bliffuer saa wisselige Gudtz ordt, som then lerdom ther war obenbaridt the hellige Aposteler, oc andre Gudtz hellige Propheter som haffuer ført Guts budtskaff."[9]

Poul Helgesen har dog lige inden denne udtalelse skrevet, at han godt ved, at alt det der kaldes åbenbaring og skrifter, som ikke er bibelske skal granskes nøje. Det som strider med Bibelens ord skal forkastes, men det som ikke direkte strider imod den, skal agtes og tages for Guds ord. Dermed åbnes der op for en meget fri Bibelfortolkning. Denne tolkning er en nødvendighed, set fra Poul Helgesens synspunkt. Skriften er i sig selv dyb og uklar, ja den kan til tider være tvetydig. De steder hvor Skriften er totalt uforståelig for mennesker, skal man henvende sig til de steder hvor Helligånden ellers har udtrykt sig, og dermed bede den blive sin egen fortolker. Helligånden spiller altså for Poul Helgesen en yderst central rolle. Den er ophavsånd til både Bibelen, skrifter af kirkefædre og til åbenbaringer. Den skal fortolke sig selv udfra sin egen formidling, og dermed bliver forskellen mellem åbenbaring udenfor Skriften og fortolkning af selve Skriften svær at få øje på. Begreberne bliver flydende.

Th. Lyby Christensen har inddelt fortolknings- og åbenbaringskilderne hos Poul Helgesen i tre hovedgrupper:
1. Den kirkelige tradition.
2. Koncilieafgørelser.
3. Karismatiske enkeltpersoners liv og lære.[10]

Den kirkelige tradition defineres som summen af lærepunkter og anvisninger overgivet kirken af Kristus og apostlene ved siden af Skriften, overleveret af aposteldisciplene og de oldkirkelige fædre, senere nedskrevet og bevaret af kirken. Poul Helgesen fremstår her som den gode humanist, der søger tilbage til kilderne. Han har en stor respekt for de oldkirkelige skrifter, ikke mindst på grund af deres tidsmæssige nære forbindelse med Kristi egen tid.

Helligånden styrer kirken, og kirken er et mønster på det perfekte fællesskab. Der er altså noget der er blevet skrevet ned næsten samtidig med "Det nye Testamente", som har lige så stor læreautoritet som de bibelske skrifter har. Skrift og tradition bliver forenet: "Som thet er icke altsammen scrifften modstandigtt ther icke findis

wdi scrifften, saa er oc møgett skicket oc indsætt wdaff the hellige apostele oc wedtagett aff then menige christen kircke, som icke findis obenbarlige wdi scrifften, ther nw kaldis then hellige scrifftt, men dog wdi kirckins bøger som ere wdgangene aff the hellige apostolorum discipele, som wore hellige martijres Gudtz drabelige mend, oc Christi wduolde leemmijr. Oc fordi haffuer ieg sliig tro oc mening, att then samme tro oc lærdom, som war wdi then hellige kircke for wden blott oc bar scrifftt, lode the scrifftelige optegne wdi bøger, paa thet att christelig lærdom, sætt, oc skick, schulde icke komme ij glemme oc forsømmilse"[11]

Senere fremkom forfaldet i kirken. Her skelner Poul Helgesen mellem kirken som sådan og de enkeltpersoner som befinder sig i den. Disse repræsentanter kan godt være syndige og misbruge deres embede. Kirken som kollektiv derimod vil, ligesom i den første tid, ikke blive svigtet af Gud. Hvis der opstår strid i kirken, må den menige kristendom forsamles ved Helligåndens råd der fastlægger og underviser om alt. Der skal indkaldes til koncilium: "Thij gørs behoff wdi saadan leijlighed, ath menige christendoms raad forsambles wdi then Helliand, ther altingh beramer, oc wnderwijss nar behoff gørs, oc alting er aff nød. Men ij kettere lade eder icke saa tycke, fordi ath i annamme saa møget aff schriffthen, som edher lyster."[12]

Konciliet har sin autoritet i Bibelen, nærmere bestemt Mat. 18.20, *I huar som helst two eller tree ere forsamblede wdi mijtt namffn, ther scall ieg wære mijtt iblantt thenom.*[13]

Koncilierne er altså også inspireret af Helligånden. En konflikt mellem Skrift og koncilieafgørelser er således umulig, da der opstår en cirkelslutning. Skriftens rette tolkning er altså lig med konciliets tolkning, og oven over det hele beskytter Helligånden mod enhver form for fejlslutninger.

Spørgsmålet om, hvilken læreautoritet kirken sidder inde med, ifølge Poul Helgesen, har været yderst omstridt indenfor Poul Helgesen forskningen. Th. Lyby Christensen har foretaget en gennemgang af de tre mest forskellige synspunkter angående dette spørgsmål, og de vil kort blive gengivet her. På den ene side står C. T. Engelstoft, der mener at Poul Helgesen ikke tillægger kirken nogen egentlig læremyndighed. Han erkender, at konciliet er højeste autoritet i spørgsmålet om skriftfortolkning, og han ser også Helligåndens bistand dertil. Alligevel ser han koncilieafgørelserne som udslag af kirkefædrenes rent menneskelige visdom, skriver Lyby Christensen. Konciliet er ikke inspireret, og har således ingen læremyndighed og in-

gen mulighed for at formidle åbenbaringer. Engelstoft tillægger heller ikke paveembedet nogen læremyndighed hos Poul Helgesen, ifølge Lyby Christensen. Modsat dette standpunkt står Ludwig Schmitt, der som romersk-katolsk Poul Helgesen forsker, giver en ekstra dimension i den danske forskning, da det her er en tysk romersk-katolik, der tolker en dansk romersk-katolik. Schmitt regner Skriften, traditionen og enkeltpersoners åbenbaringer med til Poul Helgesens troskilder, men derudover har paven og koncilier også læreautoritet og må deraf også have del i troskilden. Bortset fra åbenbaringerne, som Schmitt ser som en undskyldelig fejltagelse, er Poul Helgesen helt på linie med den gængse romersk-katolske opfattelse. J. Oskar Andersen er mere nuanceret i sin gennemgang af Poul Helgesen og hans forhold til koncilier, men dermed også meget sværere. Problemet er igen forholdet mellem kirken og dens enkeltpersoner og spørgsmålet om, hvad der er sand kirke eller ej. Normalt tillægger J. Oskar Andersen ikke bisper og paver andet end styrende myndighed hos Poul Helgesen. De er altså ikke ufejlbare, hvilket tydeligt kommer til udtryk i de mange hårde udfald, Poul Helgesen har angående misbrug af embedet. Poul Helgesens personlige skøn ud fra Bibelen og kirkefædrene sætter således automatisk en begrænsning af det kirkelige embede. Men så enkelt bliver det ikke når vi kommer til spørgsmålet om koncilierne.[14] J. Oskar Andersen opfatter Poul Helgesens mening således, at Helligånden leder konciliets afgørelser, *vel at mærke, naar de bøjer sig for Skrift og apostellære og giver denne fasthed ved forklaring eller ved bud, som virkelig fremmer Guds bud i Skriften.*[15] Dermed er vi tilbage ved det individuelle skøn, en tolkning Lyby Christensen ikke er enig i. Det overordnede problem for alle tre forskere er at de vil prøve at finde overensstemmelse mellem det, at Poul Helgesen forsvarer autoriteten hos en kirke, som han samtidig revser efter alle kunstens regler. Lyby Christensen formulerer det således: "Hvis Paulus Helies bibelhumanistisk-pietistiske censur over den empiriske kirke virkelig giver som resultat, at den har svigtet sit grundlag - hvilket Andersen anser for en mulighed -, så kan man kun fastholde det realistiske kirkebegreb - hvilket Andersen anser for en nødvendighed - ved at lade Paulus Helie stå i et valg mellem at blive i frelsesanstalten, hvor nådemidlerne forvaltes, og således anerkende en falsk og kættersk kristendomsforkyndelse - eller at bryde med kirken for at praktisere ægte kristendom, hvorved han forspilder mulighederne for frelse."[16]

Lyby Christensen giver til dels J. Oskar Andersen ret i, at sådanne dilemmaer kan forekomme hos Poul Helgesen, men han mener ikke, at vi i dette spørgsmål behøver at være i et dilemma. Den kristne kirke kan godt både være et åndeligt rige styret af Helligånden, og et fællesskab bestående af syndige mennesker. Så i stedet for at skelne mellem aktuel og egentlig kirke, kan man skelne mellem kollektiv og individuel. Poul Helgesen tildeler kirken den fulde autoritet, men kun hver gang den optræder som en samlet kirke, for der er Helligånden tilstede og afgørelserne autoritative. Også nutidige karmelitere ser intet uløseligt dilemma mellem Poul Helgesens revselse og samtidige forsvar af den romersk-katolske kirke. Emnet er blevet behandlet af *Gondulphus Mesters:* "Helie does not give priority to the Church over scripture, decidedly not if by "Church" is meant the Church of his day. The Church in her interpretation of the doctrinal teaching is always subject to that of the apostles. She must submit to scripture and the teaching of the primitive Church. Helie always make a clear and sharp distinction between the Church of the first centuries and that of his own day".[17]

Kirken får altså ikke tildelt nogen selvstændig magt af Poul Helgesen over Skriften, men hvad der er mere interessant er, at Poul Helgesen kun i den tidlige kirke finder autoriteter. Apostlene, martyrerne og kirkefædrene er dem som skal adlydes. Hele den middelalderlige tankegang er for Poul Helgesen uden grundlæggende betydning, kun Bernhard og Birgitta af Vadstena får tildelt autoritet, og det kun sålænge de holder sig indenfor kirkens rammer. Ifølge Poul Helgesen er kirken på hans egen tid blind, og årsagen til det er tilsidesættelsen og misbrugen af de Hellige Skrifter, ignoreringen af de kirkelige fædre og af levemåden i den apostolske kirkes tid. De *sinceriora studia* som bringer en i kontakt med oldkirken må sættes i centrum. *Pia eruditio* som skal til for at forny teologien findes i den kristne humanisme, hvis ledende skikkelse er Erasmus. Kirken skal fornyes ved hjælp af bedre uddannelse, ligesom Erasmus også ønskede, og Poul Helgesen levede selv op til dette ved sin undervisning på Københavns Universitet. Trods denne ensidige interesse i den apostolske kirkes tid, *one-sided interest* som Gondulphus Mesters skriver, brød Poul Helgesen aldrig med den romerske kirke. Trods kirkens forfald, forbliver den Kristi kirke, fordi den altid har støttet sig til den traditionelle lære, og fordi kirken altid har haft fromme personer blandt sine medlemmer. Kirkens lære har aldrig været kættersk, og kan aldrig blive kættersk, fordi kirken altid bliver ført af Helligånden. Poul Helgesen identificerer gentagne gange

Kristi kirke med den romerske kirke, og utallige gange beskriver han paven som Kristi stedfortræder på jorden. Et brud med den romerske kirke, forsætter Gondulphus Mesters, er for Poul Helgesen en dødssynd og ulydighed mod paven er altid af det onde. Lige efter skriver Gondulphus Mesters dog, at Poul Helgesens meninger om paven er vage og svært definerbare. Efter hans mening ser Poul Helgesen mere paven som en leder end som en lærer. Han konkluderer, at Poul Helgesen hælder mest til koncilieafgørelser i læremæssige spørgsmål, da paven ikke altid behøver at være ufejlbar, hvad læren angår.[18] Lyby Christensen og Gondulphus Mesters er altså enige i deres fortolkning af Poul Helgesens kirkesyn. Begge lader Poul Helgesen skelne mellem to kirkebegreber. Et begreb når talen falder på den kollektive kirke med rødder helt tilbage til apostlenes dage og et andet begreb, når vi taler om individuelle medlemmer af kirken, som både kan være et gode for kirken, men sandelig også et onde. Det er disse sidstnævnte som Poul Helgesen går så skarpt i klinch med, og som han ønsker at fjerne fra kirkens rækker. Det være sig både paver, munke, præster, biskopper og verdslig indblanding.

Som en tredje gruppe har vi til sidst *de karismatiske enkeltpersoner.* Det dækker alt lige fra apostle til personer samtidige med Poul Helgesen. Disse er særligt udvalgte af Helligånden, og formidler, ligesom koncilierne, en fortsat åbenbaring. Poul Helgesen lægger ikke vægt på, om de er godkendt af kirken, kun på deres liv og levned. Et virkeligt fromt liv kan nemlig kun føres ved hjælp af Helligånden. Eksempler herpå er Birgitta af Vadstena, som Poul Helgesen tillægger stor vægt. Erasmus af Rotterdam har også Helligånden, mener Poul Helgesen, selvom Erasmus blev udsat for stor kritik fra kirkelige-konservative kredse. Men selvfølgelig regner Poul Helgesen ikke med, at disse personer ikke kan godkendes af kirken, det ligger underforstået i hans krav til deres kristne livsførelse. Det er også i denne kategori, at pavernes læreautoritet kommer til orde. Paver der havde levet et godt fromt kristenliv, talte nemlig med i gruppen af personer med særlig karismatisk kraft. Især martyrpaverne bliver fremhævet af Poul Helgesen, da mange tusinde helgener gennem mange år har tilkendt dem magt som Kristi statholdere. Lige efter skriver han: "Nar ieg tall om the hellige mendt som ere Martijres oc Confessores huess sætt oc skicke som findis for wdhen alt wildt oc gheridhedt, skickede alsomeniste Gudt till loff, oc till een skerm oc forwarssill modt syndt oc syndig orsage, som er besynderlige bøner och faste, ther haffue sijn førsthe begyndilse och røder aff then hel-

lige schrifft".[19]
Umiddelbart kan disse tre forskellige læreautoriteter godt synes at være i modstrid med hinanden. De to første er meget kirkeligt orienterede, hvorimod den sidste gruppe godt kan medføre en stor del subjektivisme. Man skal her huske, at Poul Helgesen ikke var systematiker, men for alle tre grupper, har lagt vægt på Helligåndens indflydelse. Den er hans røde tråd i synet på, hvem der besidder retten til at tolke Skriften. Der er ingen tvivl om, at Skriften spiller en stor rolle for Poul Helgesen. Men en ren renæssancehumanisme med den enkle melding "tilbage til kilderne", er nok en forenkling i Poul Helgesens tilfælde. Jeg er tilbøjelig til at give Hans Peters ret når han skriver: "men sikkert har han i Skriften og i skriftteologien set en kilde til "erudita pietas og pia eruditio".

En ny fromhed har sikkert været Helies første mål, og den nye præsteuddannelse, der gik ud fra skriftteologien, skulle bidrage til at genoprette en kristen fromhed".[20]

Problemet for Poul Helgesen, som også gjaldt for andre der ønskede at reformere, var at han samtidig med, at han revsede den romersk-katolske kirke så meget blev slået i hartkorn med den ulmende reformation i Danmark. Det betød, at Poul Helgesen så sig nødsaget til at rette skytset mod to yderligtstående fløje. Den teologisk og moralsk forfaldne romersk-katolske fløj og på den anden side den nye kætterske fløj, repræsenteret ved malmøreformatorerne og Hans Tausen. Det må have været et hårdt slag for Poul Helgesen at se sine gamle studerende og forhenværende karmelitermunke stående som de bærende kræfter i kampen mod den romersk-katolske kirke.

Dette "trekantsdrama" kommer tydeligst til udtryk i "Mod Malmøbogen". Her opstiller Poul Helgesen "de tre veje". To dårlige og én god.[21]

Den første vej består af de som er faldet fra den gamle kirke og nu træder al kristendom under fode. De foragter det gamle, som om det aldrig havde fulgt hverken Guds råd eller vilje. Alt forkaster de både embede, magt, befalinger, dyd, agt, hæder, ære, kristelig skik og ordinantser.

Den anden vej er stik modsat. Der foragtes alt nyt, og alt det gamle forsvares, både det gode og det onde, synd og dyd. Man overser misbrugene og vildfarelserne, som ellers er tydelige. Sålænge noget har været en del af skikken i lang tid holder man ved det. Der udover forsvarer man udvortes gudsdyrkelse med at "det plejer vi at gøre". Der læses, synges, bedes, våges, fastes og arbejdes, men alli-

gevel mangler der kærlighed, gavmildhed, renhed, miskundhed, fromhed, salighed og retsindighed, som dog er de dyder der betyder noget. Poul Helgesen skelner skarpt mellem de udvortes sekundære ting og de indre primære dyder, hvilket stemmer godt overens med hans ønsker om at stramme op på kirkens folks moral.

Den tredie vej findes som alternativ. Den består af gode retskafne mænd, der besidder evnen at holde tungen lige i munden. De giver det ære og magt, som er kristeligt og retfærdigt. Det, der er ukristeligt og uredeligt, såsom gerrighed og misbrug i kirken, opfordrer de til at blive fjernet eller forbedret. Poul Helgesen understreger her tydeligt at kirken trænger til en reform, således at syndige handlinger fjernes og kristen skik genindføres.

Det er denne tredje vej Poul Helgesen ønsker at få gjort almen blandt kirkens mænd, og det er som repræsentant for en sådan, Poul Helgesen skriver "Mod Malmøbogen". Dermed håber han, at mange gode mænd må finde den rette vej igen, men at kalde ham "vendekåbe" for dét, er en misforståelse af kernen i Poul Helgesens teologi.

Tværtimod viser det sig, at Poul Helgesen ikke accepterer forfaldet og misbrugene i kirken, og samtidig ikke ønsker at Luther skal have lov til at ramme kirkens grundstamme: "Om ther findis en syndere blant then menige kirckis klerckerij, ther wij daglighe begræde, oc sancta Birgitta haffuer merckelige giffuet till kende, icke er fordi then gantsche cristhendoms tro oc lerdom forbijstridt. Om nogre gerige mendt haffue mijsbrwget then christen kirckis sætt schicke oc magt, icke bør fordi hennis sætt schicke eller magt, at foractis eller bespottis, men thet scall forbædris som brwt er, oc her effter retteligе brugis som tilfornet er misbrwget. Saa bør oss at handle met Gudt oc then cristen kircke, at wij bædre synderne, oc beholde dog then tro oc lerdom, ther Gudtz søn haffuer stadtfest met sith eghet blodt, som han wdstiørte for alle sijne wdwolde børn"[22]

Poul Helgesen mener tydeligvis at Luther i og med sit brud med Rom (eller Roms brud med ham) har mistet sin ret til at anklage kirken og dens folk. Poul Helgesen derimod forsvarer kirken, men han gør det ved at prøve at styrke den indefra. Bemærkelsesværdigt er det hvor lidt Poul Helgesen gør ud af at skrive om *gejstlighedens* ret og magt, og hvor meget han gør ud af dens pligt og agt. Dette kan hænge sammen med at der allerede er gjort så meget ud af magten, og det netop er magtmisbrug og uret Poul Helgesen vil til livs, eller at han ikke synes gejstligheden er nogle specielle mennesker. Det

kan selvfølgelig også være fordi det er helt naturligt for Poul Helgesen og hans samtid at gejstligheden skyldes respekt og ære, som bærere og formidlere af kirkens Skrifter og Tradition.

Præster nævnes dog som nogle der skyldes lydighed, som var de Jesu Kristi apostle. Til gengæld har de pligt til at tjene og gøre godt ligesom alle andre mennesker, og noget mere i selskab med andre folk. For præster har pligt til at være gode forbilleder, således at flere kan blive bedre og udføre næstekærlige gerninger: "Oc ij sandhed att siige tha kiøber presten dyre nock huess rettighed hand haffuer mett sijn almwge, nar hand offte scall tiene siwge folck wdi lærdom, raad, wnderwiisning, scrifftemaall, oc andre sacramentt, mett stor fare, som attskiellig siwgdom oc kranckhed haffuer met seg. Haffuer then krancke pestilentze, pocker, krefftt, spijdalsche, eller huess andre besmijttelige oc wederstyggelige siwgdomme, som mange ere till, tha scall iw presthen wære till stæde, oc scall fordi offte gaa wdi then stanck, oc forgiifftige lucktt, ther een anden schulde neppelige giøre for altt sith arffue godtz. Oc fordi haffuer ieg sliig mening oc tycke, oc thet icke forwden scrifftt oc skiell, att ther som lyckin giiffuer oss gode oc dwuelige prester, tha kand thenom aldrig giøris meer end fyldist, wære seg ænthen mett tiende, offijr, eller anden reedtzle."[23]

Hvis præsten udfører sit hverv således, og lærer og prædiker evangeliet, er tiendebetaling en selvfølge. Præsten er menighedens tjener, og bør som sådan modtage en ordentlig betaling, ellers ville han ikke være i stand til at hjælpe og trøste. Der opstår på en måde et ligeværdigt, gensidigt forhold mellem præst og menighed ved tiendebetaling. Menigheden giver præster den skyldige tiende, og præsten giver menigheden, hvad den har behov for.

Hvad angår præsteægteskabet har der ikke altid været enighed op gennem kirkens historie. Poul Helgesen mener at kunne finde en linie op til pave Pelagius (579-590), hvor kirken både havde gifte og ugifte mænd. *Giiffte som prestedømmett fantt giiffte, wgiiffte som prestedømmett fantt wgiiffte*[24]. Fra apostlenes dage af har præster ikke måttet gifte sig, hverken om de var ugifte eller om de blev enkemænd. Men fra Pelagius´ af begyndte den regel at blive almen, at ingen skulle kunne blive præster medmindre de var ugifte.[25] Poul Helgesen lader ikke til at have noget grundlæggende imod at præster er gifte, men han vender sig på samme tid skarpt imod at præster gifter sig. Det vil sige han er på linie med den tidlige kirkes forhold, den periode af kirkens historie som Poul Helgesen i det hele taget hælder mest til. Ligeledes bruger han Paulus som sin autoritet med ud-

gangspunkt i dennes brev til Timotheus og Titus.

Sålænge præster agtes og æres vil kætteri ikke kunne finde ståsted blandt almindelige kristne. Men hvis enten tiendebetalingen udebliver eller præster ikke yder den pligtige hjælp til sognet, så lurer fareme. Dog forsvarer Poul Helgesen præsterne med, at hvis der findes folk i kirken der har misbrugt deres rigdom, så er det som regel gjort af de personer, der er blevet indsat af en verdslig magt.[26]

Hvis vi så vender os til *biskopperne*, har Poul Helgesen en klar forståelse for, hvorfor disse er nødvendige for kirkens enhed. Der fandtes rigtignok en tid, hvor kirken blev styret af præster, som hver for sig var en slags biskop for sit eget sted. Men dette skabte splid menighederne imellem, da en menighed pludselig kunne føle sig bedre end en anden. Præsterne begyndte at konkurrere med hinanden om, hvem der var discipel af hvem, og om hvem der havde mest ret og var mest "kristen". Præsternes autoritet blev svækket af disse stridigheder, og kirkens enhed blev truet. Derfor blev én sat til at være over alle andre, og han blev kaldt biskop. Således skulle det sikres at ikke alle bare fulgte deres eget hoved, men at hele områder og lande skulle lægges i en god mands hænder. Denne biskop skulle dernæst føje sig efter den øverste biskops ordinants og skikke, og han skulle kaldes ærkebiskop. Over dem alle skulle den romerske biskop, paven, være. Ordningen verificeredes af Clemens, der hævder, at allerede Peter foreslog dette. I alle større byer skal der være en biskop, og kun en. I de små byer og landsbyer skal der derimod ikke være biskopper, for det vil bevirke, at biskoppens navn og embede bliver *formøghet almennigt*.[27] Ved at have fordelt ansvar og opgaver, som beskrevet, sikres at alle Jesu Kristi lemmer kan være og gøre ét, ligesom Jesus Kristus er og gør et med sin himmelske far. Hver evig eneste gang denne enighed er blevet brudt i kirken, har det straks ført sekter og partidannelser og det deraf følgende kætteri med sig.[28]

Ligesom messedrenge er præsten lydighed skyldig, er fyrsten kejseren skyldig. Men både messedrenge, præster, almindelige mennesker, hoffolk, fyrster og kejsere er alle sammen skyldige at lyde biskoppen og være lydhøre overfor ham. Biskoppen skal lyde Kristus og Kristus sin himmelske far. Hvis dette blot blev fulgt, og alle levede op til deres embedes krav ville enigheden være bevaret.[29]

Det er tydeligvis et emne der ligger Poul Helgesen meget på sinde, da det gentages, understreges og fastholdes, trods alle udfaldene mod de biskopper, der ikke lever op til embedets pligt. Samme emne

bruger han megen plads på i sit svar til Hans Mikkelsen fra 1527. Biskopperne skyldes lydighed ligesom Jesus Kristus, da de har omsorg for sjælene og skal gøre regnskab for dem hos Gud.[30] Brevet her er et skarpt udfald mod Hans Mikkelsen, som set fra Poul Helgesens synspunkt ikke kun er en luthersk kætter men også en landsforræder, der valgte at følge den afsatte Christian d. 2. i landflygtighed. Poul Helgesen er vred, og fronten er klart trukket op mod kætteren Hans Mikkelsen. Når man tænker på, hvor syndig en verden vi lever i, skriver Poul Helgesen, kan man faktisk kun forbløffes over, hvor gode biskopperne er. Men at der findes syndige biskopper skulle ellers ikke have overrasket nogen, *aff syndige foreldre fødis sindige fooster,* har Poul Helgesen noteret i margen.[31] Endnu mere direkte bliver han i det følgende: "Tw sier aff ét gammilt had oc homodigt hierthe, inghen wære Bisp, vden hand stedtze predicker Guds ord. Men hwore kand thin gamle graa kettere thet bewijsse, ath hand scal thet sielff personlige gøre, dog thet ware wel got ath han saa giorde, om han icke haffde andre ther thet paa hans wegne gøre kunde".[32]

Ligesom en konge har ansvaret for at landet har fred og at loven overholdes, bør også en biskop lyde Guds ord til dets fremgang. Men da en konge ikke kan være alle steder på en gang i egen person, har han derfor hjælpere til sin rådighed så som fogeder og embedsmænd. Således kan en biskop heller ikke være overalt, og derfor findes prælater, præster og munke, som hjælper ham. Men en konge roses når han opsøger rigets bedste til sin støtte, og hvis de udfører et godt stykke arbejde tildeles kongen en del af æren derfor. Burde man ikke på samme måde, når en af biskoppen fremdraget mand prædiker og lærer Guds ord til sjæls frelse, takke biskoppen for dette, i stedet for at bebrejde ham?

At Poul Helgesen andre steder i sine skrifter, for eksempel i "Skibykrøniken", selv tager fat på biskoppernes til tider mangelfulde evner til at prædike og vælge teologisk uddannede folk til gejstlige embeder, betyder ikke at Poul Helgesen skifter mening om embedet. Man må blot huske, hvilken front, det er, Poul Helgesen skriver imod. Her er det en frafalden, kætter, og ligesom Luther mistede sin ret til at klage over folk i kirkens embeder, da han brød med den samme kirke, således har også Hans Mikkelsen mistet sin ret.

Biskoppen skal lede kirken og hjælpe fyrster at styre kristent og godt. Den bedste stat, det lykkeligste land er der, hvor fyrsten lader sig undervise af prælaterne. Hver gang en fyrste af gerrighed eller

lignende tror at se sig en fordel af at forlade biskoppens råd og følge sit eget hoved, er det gået galt. Det har betydet nedgang i antallet af kristne og styrkelse af antallet af kættere. Ja Gud kender antallet, Gud for hvem intet er skjult.[33]

Biskopperne skal også udvælge præsterne. Ikke for at fremhæve deres egne venner, men for at det kan blive de gode og fromme mænd, som pålægges embedet til dets gavn. Hvis biskoppen udnævner, er det højst sandsynligt at både alder, fromhed, gavmildhed, spagfærdighed, visdom, lærdom, sparsommelighed og også renhed og kyskhed bliver taget i betragtning. Idealet eller budet om biskoppers væremåde finder Poul Helgesen i 1. Tim. 1 og 3. Her vender han tilbage til spørgsmålet om giftermål eller cølibat. Begge dele skriver Poul Helgesen er ens frie valg, og dertil behøves hverken lægmand, præst eller biskop. Men hvis det går så vidt, som nogle sværmere mener, at alle præster og biskopper SKAL være gifte, så havner vi i problemer, for de allerbedste biskopper fulgte apostlenes eksempel og forblev ugifte.[34] Hvad Paulus mener med at en biskop skal være een hustrus mand forklarer Poul Helgesen i det følgende. Om nogen gift mand kåres til biskop, så skal den udkåres som enten har været gift (og nu er enkemand) eller endnu har sin første hustru. Her tager Poul Helgesen også Erasmus af Rotterdam til hjælp, som Poul Helgesen også har stor respekt for og er enig med et godt stykke hen ad vejen. Erasmus siger, ifølge Poul Helgesen, at det at være gift en gang tyder på ægte kærlighed, men at gifte sig anden gang er et tegn på ukyskhed.

Emnet her ligger Poul Helgesen meget på sinde, ikke fordi han selv finder det specielt vigtigt, eller fordi han har et stort had til kvinder eller foragt eller ringeagt for dem. Nej, emnet er taget op fordi det er et af malmøprædikanternes argumenter mod den romersk-katolske embedsindehaver. Poul Helgesen ser yderst praktisk på problemet, og undrer sig over hvorfor det lige er giftermålet der interesserer så meget. For at undgå enhver mistanke bør kirkens folk ikke have kvindelig hushjælp foruden nære familiemedlemmer: "Oc dog thet er ynckeligtt oc begrædeligtt att nogre synder schule regneere ij then hellige kircke, tha er thet meg eett stortt wnder, att mange legge paa sind oc hierte, thet eniste bolerij som findis hoss syndige prester, oc andre synder som ere bode større oc værre offuersee the platt, mett een syndelig oc fordømmelig skonsill. Att wære een aagerkarll, een fogett, een toldere, een fiigtere, een daablere, een meenedere, een spottere, een wedtzlere, som er then ther kiøber eller sælger kirckins geestlige forlæninger oc rente, er møgett større synd end att wære

wdi handell oc samfwnd paa noghen tiid mett eett qwindfolck som mange ere (dess wær) somme meer, oc somme mijndre, somme lengre, oc somme steckere."[35]

Det skal dog ikke forstås som om Poul Helgesen forsvarer skørlevned, men tingene må ses i relief. Syndere har brug for hjælp og trøst, og ikke mindst en retfærdig dom. Poul Helgesen mener, at der er en tilbøjelighed til at dømme små synder hårdt og store synder blidt.[36] Synd og ondskab skal bekæmpes, således at kristendommens sæder og skikke kan blive agtet og æret. Men hvis noget skal forbedres, da skal det gøres af de der har embedets magt, det vil sige af de, der er "forstandere og statholdere" i den hellige kirke, eller også af de mange gode og lærde mænd når de samles til råd.[37]

Her som andre steder i Poul Helgesens skrifter kan det være svært at forstå, om Poul Helgesen taler om paven eller om biskopper i al almindelighed. Poul Helgesen bruger ofte udtrykket "Jesu Kristi statholdere", men det er lidt uklart om han konsekvent bruger det om paverne eller om det også nogle gange dækker over bispeembedet.[38] En anden ting er, at Poul Helgesen ved opremsning af gejstlige embeder ikke nævner paven.[39]

Det lader til at paveembedet for Poul Helgesen ikke er et embede der i agtelse svæver højt over den agtelse, man skylder bispeembedet. Men da den ære, man skylder det ideelle bispeembede, også er stor hos Poul Helgesen, kan man ikke konkludere at han er modstander af eller negativt indstillet mod paven. Tværtimod undrer det Poul Helgesen, at man uden videre tager Paulus, Peter, Jakob og Johannes til indtægt for at have skrevet og belært om Guds råd, men samtidig ikke er parat til at give den samme myndighed til *Jesu Christi statholdere her paa iorden, ther oc saa lerde fra seg then samme tro, oc henne bestyrckede aff Gudtz magt, met the samme teghen som giordis aff the hellige apostele, for huilken stadige tro oc loffue the ginge wdi døden oc stiørte theris blodt, ther met at befeste bode tro oc lerdom, magt oc befaling*[40]. Uden at nævne ordet viser Poul Helgesen således sin støtte til *successio apostolica*, men generelt gælder det, at han ikke er den store dogmatiker.

Paven eller statholderen er som nævnt nødvendige for kirkens enhed. Uden dem ville vi i dag for eksempel ikke vide, hvilke skrifter der var kanoniske eller ej. Det er vigtigt for Poul Helgesen at understrege forskellen mellem embede og embedspersonen. Den, der besidder magt, er dog kun et dødeligt menneske og bør føje sig for Guds retfærdighed. Det kan dog synes uretfærdigt, at fyrsten gerne tilgives fejltrin og ikke misbilliges for at besidde magt, men deri-

mod bliver en gejstlig person, især pave, straks betvivlet evnen at regere ret, hvis han gør den mindste fejl.[41] Peter fornægtede Jesus Kristus, men blev ved hjælp af Guds nåde alligevel en hellig martyr. Og hvis det virkelig var sådan at vi ikke skulle lyde syndere, så var der ingen at adlyde. Ingen kan sige sig fri fra synd.

Dette leder os hen til Poul Helgesens syn på *forholdet mellem stat og kirke*, selvom disse begreber er nutidige. Luther ønskede som bekendt, at de to skulle holdes adskilt. Den romersk-katolske kirke ønskede med Bonifatius´ "Unam Sanctam"[42] i hånd, at den verdslige øvrighed underlagde sig den gejstlige, men hvad med reformkatolikken Poul Helgesen? J. Oskar Andersen hævder, at Poul Helgesen havde et ideal om virkeliggørelsen af et ægte teokrati på jorden. Der skulle paven som Kristi statholder styre hele verden med Bibelen i hånd, og "sværdet" uddelegeret til verdslig øvrighed: "tha haffde Christi statholdere her paa iorden, magt saa at sette oc skicke, som the hellige apostele ther Christus selff kallede oc wduolde, nar then samme magt schulde bliffue wdi kirckin saa lenge som werdhen stodt, ther Gud haffde giffuet the første aposteler".[43]

Man kan diskutere, hvor stor en magt, paven skulle besidde i en sådan stat, men at kirken skulle være alle folks overhoved, ifølge Poul Helgesen, kan der vist ikke være tvivl om.[44]

Dermed mener Poul Helgesen ligesom Erasmus, at den bedste fyrste er den, som er blevet kristent opdraget. Han oversatte til Christian d. 2. Erasmus´ "De institutione principis christiani". Der opfordres fyrsten til at omvende og hjælpe sit folk til frelse. Fyrsten selv er så forpligtet til at lyde kirkens mænd og sikre kirkens frihed. Denne teokratiske ordning stemmer overens med hans syn på embedet både, som forvalter af de frelsesnødvendige nådemidler, og som det sted hvor man rådgives om at bekæmpe synden: "Aldrig stodt noghen menighedt wel, huerckin i then gammill eller ny low, wdhen huar som bisper oc prester haffde magt oc raadt hooss Herrir oc Furster oc saa paa werdsins wegne, oc the Landt oc Riige haffue altidt standhet wdi best pynthe, oc gode regementhe, huess Furster som haffde raadt oc hielp aff Bisper, prester oc klerckerij, som wore besynderlige skickede til Gudtz embede"[45].

Det er dette ideelle forhold mellem verdslig og gejstlig øvrighed, som er blevet korrumperet ved, at kirkens mænd har glemt deres åndelige forpligtelser, og har tænkt mere på magt, penge og prestige. Kirken har undermineret sig selv, og gjort den verdslige øvrighed uafhængig af sig, samtidig med at den har tilladt ukvalificerede

medarbejdere at overtage vigtige kirkelige embeder. Men ikke kun kirkens folk har svigtet deres pligter, også de to seneste danske konger har vist sig som tyranner. "Skibykrønikens" beskrivelse af Christian d. 2. er i overensstemmelse med Erasmus´ adskillelse mellem konge og tyran. Poul Helgesen laver en opremsning af de ugudelige ting som Christian d. 2. har udført, blandt andet har han tiltaget sig *Herredømme over frie Mennesker, der vare løskøbte ved Kristi Blod, som om de vare uskellige Kreaturer*, og lidt efter forsætter han: "Paa Grund af disse saa umilde og ugudelige Gerninger, Drab, Mandslæt, Udplyndringer og utallige andre Besværinger, var det ubilligt og ugudeligt overfor Gud og Mennesker længere at finde sig i denne Tyran, da han ofte i al Ærbødighed har været paamindet, men aldrig har villet bedre sig".[46]

Det er værd at lægge mærke til, at Poul Helgesen påpeger, at man har forsøgt at tale kongen til fornuft, men denne har ikke villet lytte. Poul Helgesen står nemlig med et stort problem i forsvaret af oprøret mod Christian d. 2. Poul Helgesen er imod opsætsighed mod øvrigheden. Det samme standpunkt har Erasmus, som derfor lægger stor vægt på gode rådgivere, som især kan give den kommende fyrste den rigtige kristne opdragelse og belæring i dennes barndom. Men hvis fyrsten er omgivet af dårlige rådgivere, slutter Erasmus at der ikke er meget at stille op. Poul Helgesen griber dog til dette halmstrå i sit forsvar af oprøret. I "Skibykrøniken" nævner han blandt andet Mor Sigbrit og Didrik Slagheck, som to personer der havde ført kongen på vildspor.[47] En anden forklaring på oprøret mod kongen er "oprørsparagrafen", som første gang blev indført i 1483 under Kong Hans. Denne pligt til at afsætte en regent, hvis denne bryder sin ed, fritager de folk, der afsætter kongen for edsbrud.[48] Desværre blev Poul Helgesen hurtigt skuffet af den nye konge, Frederik d. 1., som ikke viste sig meget bedre for den katolske kirke end sin forgænger. Fra 1526 og frem omtales Frederik d. 1. kun som *sacrilegus rex*, den kirkerøveriske konge. Hvor Christian d. 2. var forledt af dårlige rådgivere, var Frederik d. 1. selv ophavsmand til alle kirkens ulykker, idet han var en dårskabens mand, der hellere viede sit liv til: "Nydelser, Spil og Lystighed, som han forbeholdt sig alene som noget, der passede sig for ham, medens han henviste Omsorgen for Ret og Billighed til andre, som noget, der ikke passede sig for ham og som noget han ingenlunde havde Tid til at beskæftige sig med for Spillets Skyld".[49]

Poul Helgesen har udvist stor interesse for Danmarks ledelse. "Skibykrøniken" er langt hen ad vejen fortaler for valgkongedøm-

met. Men som bogen skrider frem og forfaldet gør sit indtog i Danmark, lige meget hvad rigsrådet prøver på, skifter Poul Helgesen langsomt standpunkt. Poul Helgesen beskriver, hvordan fromheden er sporløst forsvundet, og at skatter tynger folket, alt imens Frederik d. 1. fjerner landets rigdomme til sit eget hertugdømme i Holsten.[50] Poul Helgesen viser her en sorg over Danmarks forfald, og dermed en stor fædrelandskærlighed. Værre bliver det efter 1533, da Danmark står uden en konge. Det gav nemlig frit spil til Joakim Rønnow og herremændene. Efter hårde ord mod disse, konkluderer Poul Helgesen: "Derfor havde det ogsaa været bedre, om Danmark allerede havde været et Arverige, ikke et Valgrige, thi vi se, at Arverigerne altid ere i den mest blomstrende, men Valgrigerne i den ynkeligste og ulykkeligste Forfatning og altid udsatte for manges Rovlyst og Voldsfærd".[51]

Det lader altså til at Poul Helgesen bevæger sig mod en accept af, hvad der efter Grevens Fejde skulle blive situationens resultat.[52]

Poul Helgesen viste selv i sit eget liv, hvad det var, han mente med, at præster skulle tage ansvaret op, og ikke ligge under for den verdslige myndighed. Specielt de to prædikener fra henholdsvis 1522 og 1526 til de to konger Christian d. 2. og Frederik d. 1. viser os en karmelitermunk, der tager sit erhverv seriøst. Hver af de to prædikener fik stor betydning. Den første tale fandt sted den 29. august 1522, og blev holdt for Christian d. 2. på slottet i København. Talen handlede om mordet på Johannes Døberen, da den 29. august netop er St. Hans dag. Vi kan kun gå udfra, at Poul Helgesen ikke lagde fingrene imellem i sammenligningen mellem Herodes og Herodias og det forhold, kongen havde til Dyveke. Resultatet af prædikenen udeblev da heller ikke, da kongen kort tid efter tog gavebrevet til karmeliterne om ejendom af St. Jørgensgård tilbage igen. Kort tid efter måtte Poul Helgesen flygte til Jylland og blev der involveret i oprørsskriftet mod Christian d. 2.

Den anden store prædiken, som fik følger, blev holdt den 24. juni 1526 også i København for en konge, som Poul Helgesen syntes svigtede sin pligt, denne gang Frederik den 1. Poul Helgesen var blevet lovet frit lejde til slottet, hvor man ønskede at høre hans mening om Luther:[53]

"Og efter at samme Povl frit, men dog maadeholdent, havde sagt sin Mening om Lutheriet, idet han uforbeholdent tilstod, at intet af de to Partier besad det rette Maadehold, og at saaledes den ene Part ikke burde kaldes til Regnskab for sine Fejl, uden at det samme ske-

te med den anden, saa blev han, da han gik ned fra Slottet, overøst med saa store Forhaanelser, Skældsord og Bagvaskelser af en Skare larmende og støjende Soldater, at man nær havde slaaet ham ihjel".[54]

To forhold er værd at lægge ekstra mærke til i dette citat. For det første Poul Helgesens ligefremhed og mod. Når folk ønsker en prædiken, skal de også få det, om den så skal holdes blandt folk, som ikke ønsker en det bedste. Det andet er Poul Helgesens udtalelser om "lutheriet". Han forkaster lutherdommen fuldstændig, men på visse punkter er han ikke afvisende overfor den kritik, som Luther for eksempel har rettet mod de gejstlige. Poul Helgesen kan kun være enig med Luther i mange af de anklager. Så de skarpe udfald, som han retter mod prædikanterne og mod Luther retter han også mod sine egne: "Vel er det sandt, at jeg i høj Grad billiger noget af det, som Luther har benyttet, men som er for godt til at kaldes luthersk; men paa den anden Side er der adskilligt, som i Sandhed er luthersk, det vil sige kættersk, og stridende mod al Fornuft, og det afskyr jeg saa stærkt, at ingen kan afsky det mere."[55]

Poul Helgesen oversatte også Luthers "Eyn bett buchlin" til dansk, da han mente den burde læses, ikke for Luthers lærdoms skyld, men for Jesu Kristi lærdoms skyld.[56]

Poul Helgesen ønskede en reform af kirken, men den kunne og burde kun udgå fra de gejstlige selv. Almindelige mennesker havde ikke ret til at gøre oprør mod embederne, men på den anden side havde kirkens folk pligt til at føre menigmand på rette vej, nemlig vejen til frelse. Problemet var selvfølgelig at få kirkens folk til at indse, at det var nødvendigt at reformere kirken. Dertil krævedes en ny fromhedsbølge, og den skulle både gælde for kirkens mænd og for almindelige mennesker, men måtte komme fra de gejstlige[57]. Deraf følger alle Poul Helgesens skarpe udtalelser om præsternes uvidenhed og biskoppernes gerrighed, som vi især i "Skibykrøniken" ser så mange af. Poul Helgesen har sandsynligvis ventet, at redningen var på vej med bibelhumanismen. Den skulle sørge for bedre skolegang, nærgående bibellæsning, bekæmpe forfaldet, misbruget og forsømmelserne i kirken og i klostrene.[58] Målet var at opnå *pia eruditio et erudita pietas*, det vil sige en enhed af teologisk dannelse og af fromhed, præget af den teologiske dannelse.

Noter

1. Denne artikel er baseret på mit speciale: "Poul Helgesens syn på kirke, embede og nadver sammenlignet med teologien hos den Romersk-katolske kirke, hos Erasmus af Rotterdam, hos Martin Luther og hos de danske prædikanter Peder Laurentsen, Frands Vormordsen og Hans Tausen" ved Institut for Kirkehistorie, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, 1998.
2. C. T. Engelstoft, "Paulus Eliæ", i: Nyt Historisk Tidsskrift IIR2, København 1848
3. Ludwig Schmitt, "Der Karmelitter Paulus Heliä" , Ergänzungsheft zu den Stimmen aus Maria-Laach, Freiburg im Breisgau 1893
4. J. Oskar Andersen "Paulus Helie I", København 1936 p.71.
5. Niels Knud Andersen, "Confessio Hafniensis", København 1954
6. Da Poul Helgesens endeligt ikke er kendt i dag, er det selvfølgeligt ikke helt sikkert om Poul Helgesen forblev i den romersk-katolske kirke eller ej. Men alle hans udtalelser frem til hans forsvinden i 1534 tyder ikke på at han planlægger at konvertere til protestantismen.
7. "Skrifter af Paulus Helie" bind I-VII, ed. P. Severinsen, Marius Kristensen, Hans Ræder og Niels Knud Andersen, København 1932-48, Skrifter V p. 260
8. Skrifter II p. 54
9. Skrifter II p. 139
10. Th. Lyby Christensen, "Paulus Helie og Thomas More om bibeloversættelse, brug og misbrug" , i: Kirkehistoriske Samlinger 1965-68 p. 281
11.Skrifter III p. 104
12.Skrifter II p. 55
13. Skrifter III p. 126
14.Th. Lyby Christensen understreger at for Poul Helgesen er der ikke nogen klar skelnen mellem økumeniske koncilier og lokale synoder. 1965-68 p.285 note 39
15.J. Oskar Andersen 1936 p. 61
16. Th. Lyby Christensen, 1965-68 p. 290
17.Gondulphus Mesters, O. Carm., "The carmelite province of Denmark 1410- ca. 1540" i: Carmelus, commentarii ab instituto carmelitano editi, Volumen tertium, Roma 1956 p. 239
18.Gondulphus Mesters, O. Carm., 1956 pp. 239
19. Skrifter II p. 225
20.Hans Peters, " Paulus Helies forhold til Erasmus af Rotterdam" Historisk Institut 1967, Upubliceret speciale, Københavns Universitet 1967. p. 49
21. Skrifter III pp 63
22. Skrifter II p. 129-30
23. Skrifter III p. 207
24. Skrifter III p. 157
25. Poul Helgesen har ret i at cølibatet har en omtumlet tilværelse, og det var først ved påskesynoden 1059 at et totalt forbud mod præsteægteskaber vedtoges.
26. Skrifter II p. 159
27. Skrifter II p. 166-67
28. Skrifter II pp. 166

29. Skrifter II p. 197. Modige ord at skrive til Sveriges konge, men på en måde "opblødt" ved at blive lagt i munden på Ignatius.
30. Skrifter II pp. 107. Igen tager Poul Helgesen udgangspunkt i Ignatius, som siger at han har det fra Helligånden. Dette er den ypperste form for autoritet set fra Poul Helgesens side af.
31. Skrifter II p. 108
32. Skrifter II p. 109
33 Poul Helgesen er en fin politiker her i sit brev til Kong Gustav, hvor han gør meget ud af forholdet mellem fyrster og gejstlige. Han smigrer ved at bruge store kejsere som Konstantin og Karl den Store, og skræmmer ved at nævne fortabelsen hos kætterne. Skrifter II p. 199
34. Skrifter III p. 161. Argumentet er lidt søgt, men viser dermed hvor tåbeligt Poul Helgesen synes denne sværmer-idé er.
35. Skrifter III p. 163
36 Skrifter III p. 164. Et eksempel er at en tyv får dødsstraf, mens en morder ikke får det.
37. Skrifter III p. 143
38 Jvf. Skrifter II p. 131, p. 159, p. 199, p. 224
39 Jvf. Skrifter II p. 113, p. 103, p. 183
40 Skrifter II p. 224
41. Skrifter II p. 176
42. Bonifatius VIII (1294-1303) ønskede at styrke pavemagten mod nationalstaterne. Han citerer Lk. 22.38 "Her er to sværd", og bruger det til at argumentere for at kirken har rådighed over begge sværd, både det åndelige og det verdslige. Det åndelige føres af kirken, det verdslige føres for kirken.
43. Skrifter II p. 224
44. Kjeld Galster mener også at Poul Helgesens idealstat er et teokrati: "Hvad Paulus Helie kræver er da, at alle, lige fra menige Almue til *Fyrsten,* skal lyde Bispen- og Bispen atter Kristus, "saa kan eendrectighedt wdi alle maade bewaaris" (II 197). Hans ideal er altsaa en teokratisk Stat, hvor den guddommelige natur gennem Kirken og Bisperne hersker. Kjeld Galster, "Paulus Helie mod Kristian II" i: Kirkehistoriske Samlinger 6. række, bind II, København 1936-38, p. 249.
45. Skrifter II p. 183. Jf. "Oc aldrig stod cristhendomen wdi bædre pynthe, en nar han haffde Siluestrum Paffue regherindis met seg oc lodt seg aff hanwn sige, oc saa lenge som then hørsomme war ij then hellige kircke, at werdsins furster wore eendrectige met Christi statholdere her paa iordhen, oc inghen ting paa sloge wdhen theris raadt, tha forøgtis cristhendomen huilkedt ieg motte wijdelige nock bescriffue, ther som tidhen kunne till recke, aff samme Constantini, Theodosij, Jouiniani, Pipini, Caroli magni, Sancti Chanuti, oc Sancti Erici historier oc andre mange wtalige Crønicker." Skrifter II p. 199
46. "Skibykrøniken" på dansk ved A. Heise, København 1967 p. 91
47.Kai Hørby, "Skibykrønikens politiske tendens" i "Festskrift til Povl Bagge " København 1972 p. 121
48.Kai Hørby 1972 p. 122
49. Skibykrøniken 1967 p. 159
50. Skibykrøniken 1967 p. 157
51.Skibykrøniken 1967 p. 170-171.
52.Kai Hørby 1972 p. 127
53. K. Valkner, "Paulus Helie og Christiern II - Karmeliterkollegiets oppløsning",

Oslo 1963 p. 19-27. I det kapitel gennemgås også diskussionen om, hvilke af de to St. Hans dage det er, Poul Helgesen taler om i Skibykrøniken.
54. Skibykrøniken 1967 p. 116-117.
55. Skibykrøniken 1967 p. 197
56. Paven havde ved bandbullen i 1520 forbudt læsning af Luther, men dette forbud blev først gyldigt i Danmark i 1524. Poul Helgesen var i 1524 igang med sin oversættelse, men lagde den på grund af forbudet lidt på hylden. Hans oversættelse blev derfor først udgivet i 1526 under andre forhold. Skibykrøniken 1967 p. 198 note 1
57.J. Oskar Andersen 1936 p. 83
58.J. Oskar Andersen 1936 p. 84

Summary

This essay about the Danish Carmelite Poul Helgesen concerns his view on the church and the clergy. My thesis is that he values both very highly, but former studies by various scholars have not always agreed on the subject. My studies of Poul Helgesen´s own scriptures have indicated that, for him, the connection between church and clergy is very close. When the church is led by good and honourable men, as in the Apostolic days, which for Poul Helgesen stand as the Prime of Christianity, no harm or schism can damage the church. Unfortunately incapable men have been misguiding the church into a moral and theological decline and because of that heretical factions have emerged. The solution to that serious problem Poul Helgesen finds in a reform of the church. Still he never wanted to leave the Roman Catholic Church, for him the only church, because outside the church there is no salvation.

In view of his rather direct attacks on the defects and mistakes in the church, and at the same time many disputes with his former pupils and fellow friars, who stood as frontfigures in the early start of the Danish reformation, Poul Helgesen found himself fighting on two different fronts. In the book "Mod Malmøbogen", ("Against the Malmøbook"), Poul Helgesen describes his three different "Ways", two bad and one good.

The first Way is taken by those who fall from the old church and now despise everything old, as though they had never been following any of God´s precepts or his will.

The second Way is quite opposite. Here they despise everything new and defend everything old, both the good and the bad. They turn a blind eye to the mistakes and the errors. They defend the external forms of the church but lack in devotion, charity, purity, piety and justice.

The alternative to those two Ways is the third Way. It is taken by good, fair men, who give honour and glory to christian things. They remove all actions of sin from the church and reestablish genuine christian values.

It is remarkable how much Poul Helgesen stresses the duty of the clergyman instead of his rights and power.

Unfortunately the church has degenerated. Churchmen have forgotten their spiritual obligations and turned their minds towards power, money and worldly prestige. The church has been corrupted by its own members and has allowed the secular authorities to become independent. At the same time unqualified clergymen have taken over most of the important clergies.

Poul Helgesen wanted a reform of the church, but in his view it should and could only come from clergymen themselves. Commom man had no right to rebel against the clergy, but on the other side the men of the church had the resposibility to guide the common people in the right way, namely the way to salvation. The problem of course was to make churchmen realise the need for reforms. For that to happen it requires a new wave of piety and that should include both the clergy and the ordinary people, but ought to emanate from the church. That is the main reason why Poul Helgesen chastises the ignorance and avarice in the church, which we for example can read about in the book "Skibykrøniken".

In fact Poul Helgesen had expected that the rescue of the church was imminent with the emergence of Biblical Humanism, which aimed to provide better schools and more Bible studies and thereby to avoid the decline in the church. The main goal was to obtain *pia eruditio et erudita pietas*, that is a unity of pious education and educated piety.

Den gode strid

Brud og kontinuitet i landbosamfundets sociale relationer i samspillet med de religiøse vækkelsers nye fællesskabsformer, 1820-1840

Af Hans Wagner

Indledning

Efter at landboreformerne havde givet startskuddet til en fundamental forandring af produktionsstrukturerne i det danske landbosamfund og indledt fremvæksten af en egentlig agrarkapitalisme, ændredes også den danske almues verdensbillede[1]. Tidligere var landsbyen den danske bondes umiddelbare og givne sociale netværk. I løbet af det 19. århundrede betød nye økonomiske betingelser, folkelige bevægelser, politiske partier og andelsselskaber en lige så fundamental forandring af den enkeltes sociale horisont. Gradvist oplevede bonden, at han havde mere til fælles med ligesindede i andre egne af landet end med naboen på den anden side af hækken. Verden blev større. Samtidig betød den gryende agrarkapitalisme en større grad af økonomisk individualisme. Denne udvikling indledtes med bondevækkelserne i starten af århundredet.

Tidligere havde pietister og herrnhuter levet deres stille liv mere eller mindre i yderkanten af den danske statskirkes rammer. Nu begyndte almindelige, ulærde bønder at samles om andagtsbøger, bøn, salmesang samt udlægning af skriften og det i en hidtil ukendt målestok og med en ligeså hidtil ukendt selvsikkerhed.

Særligt den sidste faktor var årsag til, at øvrigheden retsforfulgte disse vækkelsers ledere med konventikelplakaten i hånden. Denne lovgivning var udtryk for statsmagtens forsøg på at holde nye, pietistiske tendenser indenfor statskirkens kontrol. Det var lykkedes hidtil, men nu var tiden en anden. Vækkelserne greb mere og mere om sig og til sidst gav statsmagten op. I løbet af 1840'erne ebbede forsøgene på at neddysse vækkelserne ud, og med grundlov og sognebåndsløsning accepteredes de som et blivende, ja nærmest domine-

rende fænomen i dansk kirkeliv.

Danske historikeres fortolkning af det 19. århundredes vækkelser har gennem de sidste 50 år bevæget sig fra at være overvejende grundtvigiansk inspireret til i dag i højere grad at tage udgangspunkt i kultur- og mentalitets-historiske betragtninger.

Fra grundtvigiansk side er de folkelige bevægelser traditionelt blevet anset for at være et afgørende nybrud i Danmarks nyere historie, som var med til at skabe folkelighed og demokrati. Det store dokumentationsværk "Vækkelsernes frembrud" står for en anden synsvinkel, i og med at en stor del af værket helliges en beskrivelse af vækkelsernes herrnhutiske rødder. Tanken om vækkelserne som et fundamentalt nybrud modereres altså. Ole Nørskov Nielsen argumenterer for, at den vakte kristendom lå fint i tråd med kirkens forkyndelse gennem de sidste 300 år[2]. Endelig ser Hanne Sanders først og fremmest vækkelserne som en sammensmeltning af nye og gamle tendenser i det religiøse og kulturelle liv[3].

Imidlertid er det faktisk kun Margaretha Balle-Petersen, som påpeger, at vækkelserne med deres nye sociale samværsformer forstyrrede eksisterende kulturelle former og dermed var en kilde til konflikt. Stort set ingen har interesseret sig for, hvordan vækkelserne stod i forhold til tidligere samværsformer og anden social interaktion i landsbyerne. Det skyldes formentlig, at forskningen først har betragtet vækkelserne som et positivt nybrud og dermed har diskvalificeret den tidligere "vanekristendom" og al dens væsen. Dernæst har fokus været rettet mod de tidligere pietistiske tendenser og i den forbindelse er landsbyens oprindelige ikke-pietistiske sociale liv endnu en gang blevet overset.

Det 19. århundredes vækkelser er af forskningen i høj grad blevet fortolket som et led i en samfundsomkalfatring[4]. Parallelt med denne opfattelse af vækkelserne som et dynamisk element i samfundsudviklingen trives imidlertid en anden, mere strukturel opfattelse, som kritiserer den ovennævnte forståelse for at glemme den egentligt primære betydning, som vækkelserne havde. Nemlig som et religiøst fællesskab[5].

Hanne Sanders formår at koble disse to modstridende opfattelser[6]. Ved at anskue vækkelserne som et led i en fremadskridende sækulariseringsproces placerer hun dem i en samfundsmæssig, dynamisk forståelsesramme, samtidig med at det strukturelle, religiøse element ikke reduceres bort.

Sækularisering betegner ifølge Sanders: "den udvikling, hvor religion ophører med at være et samfunds kultur og viden og i stedet bliver det enkelte menneskes personlige tro". Vækkelserne befandt sig midt i et vadested i denne proces. De vakte protesterede mod den tiltagende sækularisering i det omkringliggende samfund ved at søge tilbage til en traditionel protestantisk religiøsitet. Men netop ved dette personlige valg var de udtryk for det moderne. De var på en gang udtryk for gammelt og nyt. Ifølge Sanders er det altså for enkelt at sige, at de vakte stod for et individualistisk og antiautoritært brud, og at de med deres lære var i konflikt med den etablerede kirke. Det springende punkt var netop ikke, hvad de sagde, men måden, de sagde det på: deres tro var for så vidt set gedigent protestantisk, som kirken måtte ønske den, men måden, de dyrkede den på, indebar en kritik af de officielle autoriteters embedsførelse.

Jeg synes på denne baggrund, at to interessante tilgangsvinkler melder sig til behandlingen af det 19. århundredes tidlige vækkelser. De bliver hovedspørgsmålene i denne artikel:

1. Af hvilken karakter var vekselvirkningen mellem vækkelserne og de allerede eksisterende sociale former og netværk i lokalsamfundene?

Hanne Sanders gør rede for, at personlige relationer var af meget stor betydning for udbredelsen af vækkelserne[7]. Men betød vækkelserne virkelig dramatiske og vedvarende ændringer i, hvem der socialt interagerede med hvem? Hvis vakte foretrak vaktes selskab, skyldes det da vækkelsen eller sociale mønstre, som allerede var etableret *før* denne? Eller sagt på en anden måde: kendte man hinanden, fordi man var vakt, eller blev man vakt, fordi man kendte hinanden?

2. Hvordan ser de vaktes verdensbillede ud, behandlet med religionsvidenskabelige værktøjer?

Jeg ønsker altså at undersøge vekselvirkningen mellem de vakte og det øvrige lokalsamfund. Samtidig vil jeg gerne formå at komme tæt på den virkelighedsforståelse, som de vakte besad, og som var baggrunden for evt. konflikter. I den forbindelse kan et religionsvidenskabeligt begrebsapparat være nyttigt.

Det rummer selvsagt metodiske problemer at anvende almene teorier om religiøsitet udviklet i det sene 20. århundrede på en konkret historisk situation fra starten af det 19. århundrede. Jeg mener dog,

at det er både muligt og interessant, hvis blot man holder sig for øje, at teorierne anvendes som afsæt for at få stillet en række nye spørgsmål til de vaktes tro og adfærd, snarere end som almengyldige og tidløse forklaringsrammer.

Når det drejer sig om at forsøge at gribe den religiøse verdensopfattelse, som de vakte havde, er en religionsfænomenologisk tilgang aktuel. Et eksempel på dette er William Paden. I sin bog "Religious worlds" forsøger han at beskrive det religiøse sprogs syntaks. Han forsøger altså ikke at trænge ind til alle religiøse idéers dybereliggende essens, men arbejder derimod på at beskrive typiske former og udtryk, som er karakteristiske for religiøse verdensopfattelser.

Jeg synes, at det giver et interessant resultat at anvende et sådant begrebsapparat på de vaktes verden, som denne kommer til udtryk i de efterladte kilder. Imidlertid indebærer det også et kildemæssigt problem. For at en sådan hermeneutisk tilgang skal give mening, må analysen laves grundigt. Derfor har jeg valgt lægge knap så meget vægt på en bredere analyse af de vaktes forestillinger, idét jeg må koncentrere mig om et færre antal kilder, ja i praksis blot én enkelt.

Derfor vil jeg sammenligne med den tidligere forskning, som netop i høj grad har været koncentreret om de bredere studier. Ole Nørskov Nielsen og Hanne Sanders er eksempler på dette. Begge når, som tidligere nævnt, frem til, at de vaktes kristendom var genuint protestantisk. Jeg synes dog, at det kunne være interessant at trænge nærmere ind til, hvad det mere konkret vil sige.

Desuden vil jeg tage udgangspunkt i en religionssociologisk tilgang, hvad angår analysen af de vaktes situation som nyomvendte.

En undersøgelse af Drigstrup sogn

Hvad angår landbosamfundets fællesskabsformer og disses evt. forandring som følge af vækkelserne, har jeg undersøgt dokumenterbare personlige relationer ved ægteskaber i Drigstrup sogn ved Kerteminde. Dette sogn er valgt, dels fordi konfrontationerne angående vækkelserne i 1820'erne her var særligt dramatiske, dels fordi det bl.a. derfor er muligt, ud fra samtidige kilder, at rubricere stort set alle sognets husstande som enten vakte eller ikke-vakte.

Når jeg er særligt interesseret i 1820'erne, hænger det sammen med, at jeg formoder, at 1700-tallets landbokultur endnu på dette

tidspunkt var forholdsvis intakt. Evt. sammenstød med vækkelsernes nye fællesskabsformer må derfor være nemmest at iagttage i denne bevægelsernes tidlige periode.

At dramatikken er et mål i sig selv i valg af sogn, skyldes, at jeg på denne måde har kunnet arbejde ud fra en art falsificerings-metode. Forstået på den måde, at fraværet af et mønster i relationerne også er interessant, de tilsyneladende voldsomme begivenheder taget i betragtning: satte de da slet ingen spor?

Hvad angår en beskrivelse af de vaktes verden, er min interesse faldet på en lille pjece, forfattet af en husmand i Drigstrup Sogn: "Bibelmæssig Svar på det Spørgsm.: Kan Hedningerne blive salige uden Daab og sand Christentroe?". Den blev trykt i Odense i 1828.

Jeg vil, som det fremgår af det ovenstående, forsøge at angribe problemstillingerne med en række forskellige metoder: religionsfænomenologiske, sociologiske, begivenhedshistoriske og statistiske. På den måde håber jeg at nå en så dækkende beskrivelse af situationen i Drigstrup sogn som muligt. Først vil jeg dog kort ridse Margaretha Balle-Petersens synspunkter op, da de, som allerede nævnt, har været springbræt for min problemstilling.

Margaretha Balle-Petersen: vækkelsen som kulturel revolution

Etnologen Margaretha Balle-Petersen beskriver i sin artikel "Guds folk i Danmark" fra 1977 den kulturelle variation, som udsprang af vækkelserne og de efterfølgende religiøse gruppedannelser, de folkelige bevægelser. Særligt de sidste, hvoraf de to væsentligste er grundtvigianismen og Indre Mission, ser hun som afgrænsede kulturelle miljøer med tydeligt særpræg. Hun vil give et indblik i, hvordan det religiøse tilhørsforhold griber ind i den totale livsførelse[8].

Hun redegør først for de væsentligste sociale enheder, som eksisterede forud for vækkelserne. Dernæst beskriver hun, hvordan disse sociale mønstre påvirkedes af de nye strømninger. Det gjaldt landsbyen, sognet og slægten: "Gårdmændene i en landsby udgjorde et kulturelt og økonomisk fællesskab organiseret i to sociale institutioner: bylav og gildeslav. Gennem bylavet reguleredes før udskiftningen en stor del af landbrugsarbejdet og efter udskiftningen ofte udnyttelsen af fælles ejendom som ler- og grusgrav, mose og eng og andre fællesanliggender. Gildeslavet regulerede det selskabelige

samvær med dets rettigheder og pligter, bl. a. festerne i forbindelse med livets højtider."

En forudsætning for dette fællesskab var en kulturel homogenitet i landsbysamfundet. Den blev forstyrret af vækkelserne, som anså menneskeheden for opdelt i to grupper: "de hellige" og "verdens børn". Som resultat af dette søgte de vakte i højere grad sociale kontakter uden for landsbyen og sognet, end tilfældet var før. De ønskede at omgås mennesker, med hvem de kunne dele deres verdenssyn. Loven om sognebåndsløsning fra 1855 var et konkret udtryk for dette brud med tidligere tiders normer om sammenhold og fællesskab i sognet.

Dette brud med eksisterende normer resulterede ofte i fjendtlighed fra det øvrige lokalsamfund. Balle-Petersen giver en række eksempler på bagtalelse, drillerier og trusler. I den mere alvorlige ende var forfølgelsen fra myndighedernes side, at det var svært for vakte at få arbejde og anden hjælp, samt egentlige fysiske overfald.

Vækkelserne betød strid mellem generationerne, idet de vakte ofte var unge. Blandt disse ændrede vækkelserne de sociale samværsformer samt valget af kammerater og ægtefæller.

Foruden at de vakte på denne måde kom i konflikt med det øvrige samfund, bevirkede deres overbevisning også et konstant dilemma. Vækkelsen var en revolution i værdisystemet, den hidtidige levevis måtte revurderes: hvor meget af denne kunne stadig tolereres og forenes med det nye, hellige liv? Hvor meget måtte pigerne pynte sig, hvor meget måtte der arbejdes om søndagen, og burde man stadig feste med dem, man festede med før? Denne konflikt kunne løses på to måder: enten ved at isolere sig fra anderledes tænkende eller ved at prøve på at påvirke og forandre omgivelserne. De fleste steder forsøgtes en kombination af disse.

Drigstrup: et fynsk landbosamfund

Drigstrup sogn ligger på Nordøstfyn mellem Munkebo og Kerteminde. Omkring 1800 og tidligere var Kerteminde områdets købstad og dermed førende by. Drigstrup var annekssogn hertil. Præsten boede altså i havnebyen og blev kørt til Drigstrup, når der skulle holdes gudstjeneste, prædiken eller skriftemål[9]. Drigstrup var et landsogn, men på grund af sin tætte placering på Kerteminde ikke specielt isoleret fra omverdenen. I 1801 boede i Drigstrup sogn 363 mennesker. I 1834 var det øget til 463, fordelt på 67 husstande.

Bønderne i Drigstrup boede i 4 landsbyer. Drigstrup var midtpunkt i sognet, med Bregnør og Over Kærby som nærmeste naboer. Lille Viby lå længere mod syd og det fremgår af den lokale provst Bøghs beretning, at man opfattede denne by som lidt isoleret i sognet[10]. Det er i dag svært at forstå, de trods alt korte afstande taget i betragtning, men sagen har nok set anderledes ud, når hovedparten af færdslen skulle ske til fods.

Hans Chr. Johansen mener, at landsbyen var den grundlæggende storgruppe for bønderne i 1700-tallet, og at den først i slutningen af århundredet for alvor fortrængtes af sognet som følge af statslige indgreb, såsom udnævnelsen af sognefogeder[11]. Det ser ud til at være tilfældet, hvad angår Drigstrup sogn. Helt op i vort århundrede var Drigstrup kirkegård delt op i landsbyer[12] og der blev nedskrevet vedtægter for de enkelte byer og ikke sognet som sådan. Disse handler da bl. a. også om at stå sammen for at forsvare sine interesser mod de andre landsbyer[13].

I Landhusholdningsselskabets beskrivelse af Odense Amt fremhæves Bjerge Herred, hvor Drigstrup sogn ligger, som virkelig god landbrugsjord[14]. Det mener provst Bøgh også er tilfældet med Drigstrup sogn, og han citerer Pastor Boesen, en samtidig kilde, for at have samme opfattelse[15]. Den gode jord kan også være forklaringen på det, Bøgh undrer sig over: at ingen i Drigstrup sogn fisker, på trods af de rige muligheder i både bælt og fjord[16]. Det har simpelthen ikke været nødvendigt for at skaffe brød på bordet.

Bønderne i Viby og Drigstrup klager over, at de netop på grund af den gode jord afkræves meget i skat[17]. Ifølge provst Bøgh er jorden knap så god i Kærby, men til gengæld har bønderne mere af den. Sognets relativt dårligste jord findes i Bregnør. Af matrikelkortet kan da også ses, at ved udskiftningen placeredes de jordejende husmænds lodder her.

Dette afspejler samtidig, at der inden for de enkelte landsbyer må have været sociale skel. Landsbyfællesskabet var ikke lutter idyl og egalitet. Som Johansen også bemærker[18], er landsbyvedtægterne formentlig gårdmændenes love og bystævnet deres forsamling. Det fremgår mellem linierne af Drigstrups artikel nr. 24, som forbyder "husfolk" og andre fattige at samle korn i byens mark, uden at samtlige bønder har givet lov til det. Der er helt klart forskel på folk. Til gengæld har gårdmændene også flere forpligtelser til hjælp i nødens stund[19].

Provst Bøgh beskriver i 1770, at alle landsbyers marker er delt i tre. Jeg går ud fra, at der er tale om et trevangs-brug, hvor markerne i høj grad er blevet dyrket i fællesskab, som det skinner igennem i landsbyvedtægterne[20]. Ifølge Bøghs opgørelser var praktisk taget al jord i sognet ejet af de omkringliggende godser Hverringe, Lundsgård, Ulriksholm, Rørbæk og Broløkke. Stort set alle fæstebønder udførte hoveri her.

På vækkelsens tid var dette billede forandret. Jordene var blevet skiftet ud[21], og der var flere selvejer-gårde. Af sognets 35 gårde var 7 overgået til selveje. Den relativt største andel af selveje var i Bregnør, den mindste i Viby. Gårdene var dog ikke flyttet ud fra landsbyerne, mange var stadig fæstere, og der udførtes stadig meget hoveri[22].

Imidlertid var det dog næppe helt tilfældigt, at mændene i Kærby netop holdt op med at underskrive deres landsbyvedtægter på ny omkring 1800, hvilket de ellers regelmæssigt havde gjort i fællesskab igennem rundt regnet 100 år. Livet i landsbyerne var i forandring.

Men hvordan var det landsbyliv, som vi kan skimte ud fra vedtægterne? For de bønder, som har været med i det gode selskab, har det været trygt, men med vor tids målestok måske til tider også noget omklamrende. Vedtægterne handler i høj grad om fordeling af landsbyens fælles goder, f. eks. tyren[23]. De handler også om forskellige påbud i fælles interesse. Et eksempel på dette er det fælles opsyn med ildsteder og ovne for at forhindre brand i landsbyen[24]. Et andet eksempel er den indbyrdes solidaritet, når uheldet er ude i forbindelse med dødsfald, sygdom eller brand[25].

Fællesskabet havde korporlige magtmidler, hvis enkeltindivider ikke rettede sig ind. Det være sig bøder, som kunne inddrives ved udpantning[26], eller i tilfældet med ildstederne, at landsbyens bønder simpelthen rev en uforsvarlig ovn ned uden at spørge ejeren om lov.

Den private foretagsomhed blev uvægerligt hæmmet af dette system[27]. Men i en tilværelse, hvor afstanden mellem lykke og ulykke ofte kunne være utrolig kort, var det en nødvendighed. Senere foreningsdannelser af økonomisk art, såsom brandkasser o.l. skal bl. a. ses på baggrund af, at de opfyldte et behov, som landsbyen før i fællesskab havde taget sig af.

Til slut skal bemærkes om livet i Drigstrup sogn før vækkelserne, at

provst Bøgh glæder sig over den kirkelige interesse i sognet og den selvstændige stillingtagen, som beboerne lægger for dagen i religiøse spørgsmål[28]. En interessant iagttagelse, når eftertidens udvikling tages i betragtning! Måske der allerede lang tid forinden var en lokal religiøs kultur i sognet, som adskilte sig fra andre sogne?

Kvalitative analyser

Vækkelse i Drigstrup sogn

Vækkelsen i Kerteminde og Drigstrup var begyndelsen til den gudelige forsamlingsbevægelse på Fyn i 1820'erne. En lille kreds af vakte med forbindelse til herrnhuterne i Christiansfeld samledes her i starten af århundredet om salmesang, bøn og prædikenlæsning.

Den stedlige præst, Jens Paludan-Müller irriteredes over de vakte og deres forsøg på at skaffe nye proselytter, men nøjedes med nogle formaninger, som ikke hjalp stort[29]. I en senere erklæring til biskoppen giver han udtryk for, at han syntes, de vakte var noget herrnhutiske i tonen, men at de i øvrigt var skikkelige borgere, som passede sig selv[30].

Denne vakte kreds kom i forbindelse med interesserede fra Kertemindes opland, Drigstrup sogn. Blandt disse var Christen Madsen, husmand i Bregnør. Med hans vækkelse i januar 1819 fik bevægelsen en stærk og karismatisk leder.

Christen Madsen startede for sig selv som vækkelsesprædikant i nabosognet. Allerede i april 1819 klager sognepræsten sin nød i et brev til provst P.V. Lütken. Christen Madsen samler over 30 mennesker til sine møder, og rygtet vil vide, at han har "udstrakt sine garn" til nabosognene. Paludan-Müller har fået klager fra flere gårdmænd over uvæsenet, og fordrageligheden i Drigstrup sogn var efter præstens mening så ganske forstyrret. Han har prøvet at tale Christen Madsen til fornuft, men denne udtaler, at han er besjælet af Helligånden.

Paludan-Müller bryder sig ikke om situationen. Han har foreholdt de vakte konventikelplakatens bestemmelser, som de klart overtræder. Hans mål er at inddæmme vækkelsen, men ønsker ikke en større fejde imod "Meninger og Troe af denne Art"[31].

I juli 1819, kort tid derefter, flyttede den moderat kritiske Paludan-

Müller imidlertid til Odense for at blive stiftsprovst. Hans afløser blev i januar 1820 Professor Christoffer Schrøder Andresen, som var ganske anderledes militant indstillet over for de vakte[32].

Fra dette tidspunkt tog begivenhederne fart. I løbet af 1820'erne var Kerteminde og særligt Drigstrup ramme om en lang række gnidninger mellem de vakte, deres modstandere i sognene og øvrigheden. En retsforfølgelse af vækkelsens ledere indledtes, og sideløbende opstod forskellige episoder mellem den lokale præst, de vakte og sognets øvrige beboere.

For at kunne forstå baggrunden for denne tilsyneladende dramatiske historie og danne sig en mening om, hvor alvorlig den var, er det vigtigt først og fremmest at fastslå: hvordan kunne det gå så galt? Hvad var grunden til, at strid om religiøs overbevisning kunne føre til årelange verbale sammenstød og retsforfølgelse?

For at kunne besvare dette spørgsmål må man gøre sig klart, hvilke udgangspunkter de forskellige aktører i konflikten havde.

1. De vakte

Når konflikten spidsede til, skyldes det bl. a. kompromisløshed fra de vaktes side. De vakte i Kerteminde indkaldtes til forhør og strakte straks våben. De erklærede, at de aldrig havde haft i sinde at overtræde konventikelplakaten, men kun ville holde lovlige husandagter i deres hjem. Derfor standsede denne sag, stort set inden den kom i gang.

Anderledes gik det i Drigstrup. Muligvis fordi de vakte her stod stærkere, førte de sig frem med en ganske anden selvsikkerhed. Under påberåbelse af konventikelplakatens bestemmelser forsøgte gruppen under Christen Madsens ledelse at lovliggøre deres forsamlinger, gennem henvendelse til den lokale præst og i en bønskrivelse til dronningen. Under forhør hævdede Christen Madsen at have loven på sin side.

Da blev der rejst sag mod Christen Madsen og en anden prædikant, Jens Frederiksen. Men selv efter dette vedblev de vakte med at provokere. De fremkom med åben kritik af Professor Andresens prædiken. Christen Madsen erklærede i retten, at han kun efterlevede love, som var i overensstemmelse med Bibelen, og et løfte om at holde inde med lovstridige forsamlinger, som ellers skulle have ordnet sagen i mindelighed, overtrådte Christen Madsen, inden der var gået en uge.

Jeg synes, at det er svært at bortviske det indtryk, at for Christen Madsen var konfrontationen et mål i sig selv.

2. De lokale embedsmænd

Det samme lader i nogen grad til at have været tilfældet med vækkelsens umiddelbare modstandere, præst, sognefoged og politimester. Mens pastor Paludan-Müller i sin tid i sognet var i syv sind angående, hvordan vækkelsen bedst kunne tackles, valgte Andresen hurtigt at slå til lyd for, at ordets rette forkyndelse ganske vist var den bedste vej, men næppe tilstrækkelig til at bekæmpe uvæsenet[33]. En holdning, som Paludan-Müller imidlertid i sin egenskab af stiftsprovst også senere kom frem til, vel bl. a. på baggrund af vækkelsens stadige vækst[34].

Et andet tiltag fra Andresens side kunne imidlertid måske have bremset en optrapning af konflikten. De vakte forsøgte som tidligere nævnt i flere omgange at få præsten til at deltage i forsamlingerne. Dette kunne have været en anledning til dialog, men Andresen afviste blankt overhovedet at diskutere sagen[35]. Dertil kom, at Andresen følte sig så krænket over Christen Madsens beskyldninger imod hans forkyndelse, at Andresen personligt anlagde en sag for at få gendrevet disse ærekrænkende udtalelser[36]. Et tiltag, som vel næppe har gavnet forhandlingsklimaet i sognet.

Ordensmagten i Kerteminde og dens forlængede arme i Drigstrup, sognefogeden, skolelæreren og et par til lejligheden indforskrevne gårdmænd[37], lader også til at være gået ind i deres opgave, nemlig tilsynet med de gudelige forsamlinger, med omhu. Registreringen af, hvor møder blev holdt, og hvem der var med, var ganske vist nødvendig for, at retssagen kunne finde sted, men denne virksomhed var i flere omgange en meget direkte kilde til konflikt[38]. Det fremgår i hvert fald tydeligt af kilderne, at der var et spændt forhold mellem sognefogeden i Drigstrup, Morten Andersen, og de vakte.

3. Provst, bisp og kancelli

Når vi bevæger os væk fra begivenhedernes umiddelbare centrum, bliver billedet noget mere uklart. Man får indtrykket af en øvrighed, som ikke havde nogen færdig formel for, hvordan problemet skulle tackles. Alene det faktum, at sagen mod Christen Madsen trak ud i 8 år og til sidst kun endte i en bøde, vidner om rådvildhed.

Holdningen var generelt, at den rette kristendomsindlæring og forkyndelse på længere sigt var vejen frem. Men samtidig var der et

behov for handling her og nu for at få bremset vækkelserne. Men hvordan og hvor hårdt skulle der skrides ind?

Det står klart, at embedsværket ikke brød sig om de vakte og deres holdninger. Det står også klart, særligt hvad angår kancelliet, at man mente, de brød loven og derfor naturligvis måtte håndteres på en eller anden måde. Men når det kom til, hvordan man konkret skulle gribe sagen an, var meldingerne knap så bastante. Det er tydeligt, at man først forsøgte at dysse sagen ned, hvilket lykkedes i Kerteminde, men hvad angår Drigstrup forpurredes det af Madsens og Andresens stejle holdninger.

4. Sognets øvrige beboere

Johannes Pedersen mener, at stort set hele Drigstrup sogn i disse år tog parti enten for eller imod vækkelsen[39]. I min studie af sognet vil jeg senere argumentere for, at dette sandsynligvis er rigtigt (se afsnittet om identifikation).

Når officielle personer fremførte kritik af de vakte, nævnes det flere gange som et argument, hvordan den nye forkyndelse bragte splid i sognet[40]. Helt konkret findes også en skrivelse, hvor en meget lang række af sognets bønder tilkendegiver deres støtte til pastor Andresen i den tilspidsede situation[41].

Foruden de sammenstød, som hang sammen med sognefogedens embedsførelse, fandt også andre episoder sted, der kan vidne om et modstanderparti i sognet. F. eks. at prædikanten Jens Frederiksen arresteredes efter en tilsyneladende uprovokeret henvendelse til sognefogeden fra gårdmand Hermann Rasmussen[42]. Dertil kom et større drama om husmand Christen Rasmussen, som bad sognefogeden om hjælp til at udfri sin datter Karen fra de helliges klør. De vakte sluttede kreds om hende og nægtede at udlevere hende, men sagen endte dog i mindelighed med, at de vakte, efter at sognefogeden og faderen var gået, fulgte Karen hjem[43].

Når det kunne gå så galt i Drigstrup, hænger det i mine øjne formentlig sammen med en konflikt mellem en selvbevidst vækkelse og en øvrighed, degn, præst og sognefoged, som følte deres prestige og autoritet truet. Det var mellem disse parter, ja endda i høj grad mellem personerne Christen Madsen, Morten Andersen og Professor Andresen, at dramaet udspilledes.

Hvilken rolle sognets øvrige beboere havde, og hvor dybe skel i sognets liv hele denne historie fik til følge, er mere uklart. Det spørgsmål vil jeg prøve at finde svar på i de følgende afsnit.

Anders Larsens vakte verden

Tekstgennemgang

Først vil jeg give en beskrivelse af verden, som en vakt husmand fra Drigstrup sogn så den. Det vil jeg gøre på baggrund af skriftet "Bibelmæssig Svar paa det Spørgsmaal: Kan Hedningerne blive salige uden Daab og sand Christentroe", som blev skrevet og udsendt af Anders Larsen fra Drigstrup sogn. Han var født i Rynkeby, men blev senere tjenestekarl i Lille Viby. Her blev han i 1829 også gift og bosatte sig derefter som husmand i Over Kærby. I 1830'erne nævnes han som en af forsamlingslederne der på egnen.

Skriftet er dateret Lille Viby, 21/9 1828. Det er, mens retssagen mod Christen Madsen stadig er i gang, og jeg kan ikke finde nogen umiddelbar sammenhæng med lokale ydre omstændigheder. Det er trykt på forfatterens bekostning.

I fortalen præsenteres skriftet som fremprovokeret af modstanderes synspunkter om, at hedninger kan blive frelst, hvis de har levet et dydigt liv. Det er sandsynligt, at der er en sammenhæng med Jacob Christian Lindbergs såkaldte "kirkekamp", som netop fandt sted i disse år. Denne strid stod mellem en liberal, rationalistisk fløj blandt særligt københavnske teologer og en mere luthersk fløj[44]. Da Lindberg netop i disse år begyndte at søge kontakt til de vakte rundt om i landet samt udgav Teologisk Maanedsskrift, er det ikke umuligt, at denne strid har givet genlyd hos de vakte på Fyn.

Det er også på denne tid, at Det Danske Missionsselskab sendte sine første missionærer ud til Guldkysten, hvilket sikkert også bemærkedes i de vaktes kredse[45].

Det er dog ikke til at vide, om Anders Larsen er blevet inspireret af disse diskussioner. Måske er han snarere blevet ansporet af samtaler med andre vakte eller af en eller anden ældre traktat eller andagtsbog, som tilfældigvis er kommet ham i hænde. Jeg anser det under alle omstændigheder for tvivlsomt, at Anders Larsens egentlige formål har været at blande sig i universitetsteologernes lærde diskussioner.

Snarere tror jeg, at sigtet med skriftet var opbyggelse i de vaktes kredse. Da Anders Larsens synspunkter omkring hedningerne, som det vil fremgå af det følgende, ikke just i høj grad ansporer til ydre mission, tror jeg, at hovedformålet har været formaning til et gudfrygtigt levned. Skriftet har da dels kunnet læses rundt omkring af

interesserede enkeltpersoner, dels kunnet læses højt ved de gudelige forsamlinger.

Tonen er meget polemisk, og Anders Larsen understøtter løbende sine synspunkter med bibelcitater, som det også fremgår af titlen.

Hovedstrukturen er som følger: efter et bibelcitat til indledning (Afsnit I) ridser Anders Larsen situationen op, dernæst præsenterer han skriftet som en konsekvens af denne tingenes kritisable tilstand. Så fremstiller han mere grundigt modstandernes position og dennes yderste konsekvens (II). Så fremfører han argumenter for sit eget synspunkt (III), hvorefter han i en længere passage veksler mellem tilbagevisninger af modstandernes tanker og yderligere argumenter for sine egne (IV). Til sidst følger en afslutning (V).

I. Titelblad og prolog, s. 1-2

1. Titelblad, s. 1

2. Prolog, s. 2: Temaet er troens strid mod løgnens kræfter, som opblæste stiller sig an som sandhedens fortalere. Men Jesu ord er lys og klarhed og overgår dem.

II. Modstandernes synspunkter og de kedelige følger heraf, s. 3-s. 4, l. 30.

1. Den bedrøvelige situation, s. 3, l. 1-12: Kun få af Guds ords tjenere strider imod de "strømmeviis indbrydende Vildfarelser", som forvansker den evangelisk-lutherske lære.

2. Anders Larsens konsekvens, s. 3, l. 12-18: Altid, men særligt i disse tider, er det nødvendigt at gribe ind over for den slags. Enhver kristen bør arbejde med sine nådegaver.

3. Modpartens synspunkt og konsekvensen heraf, s. 3, l. 18-s. 4, l. 30: Synspunkterne om, at hedninger kan opnå salighed uden dåb og tro er uden bibelsk belæg og farlige, da de kan forlede til uvilje mod at efterleve bibelens ord om sand kristendom. Anders Larsen slutter afsnittet med en ydmyg erklæring om, at hans tanker kun er enfoldige og ufuldkomne.

III. Anders Larsens trosbekendelse, s. 5-s. 6, l. 32

1. Der er kun frelse ved tro på Jesus Kristus, s. 5, l. 1-16.

2. Derfor fortabes hedningerne, s. 5, l. 16-s.6, l. 13

3. Dette er Guds vilje, s. 6, l. 13-32: Gud har villet, at alle skulle blive salige, men har også udvalgt dem, for hvem det skal lykkes. Evangeliet er råd til, hvordan saligheden skal opnås.

IV. Tilbagevisning af modstandernes synspunkter samt yderligere argumenter for egne synspunkter, s. 6, l. 32-s. 14, l. 10

1. Tilbagevisning af Cornelius-argumentet, s. 6, l. 32-s. 7, l. 9: Modstanderne argumenterer ud fra Ap.g. 10, 34-35 for, at salighed kan opnås via et dydigt liv.

2. Gud kalder dem, der skal frelses, s. 7, l. 9-s. 8, l. 1: Gud sender profeter og apostle ud for at finde dem, han forud har udvalgt. Dem, som han i forvejen har forudset vil fortabes, er det ikke værd at spilde forkyndelsen på.

3. Frelseshistorien, s. 8,l. 1-s. 9, l.10: Hvorfor har Gud da skabt disse ulykkelige? Dette spørgsmål besvares med en gennemgang af frelseshistorien: først skabelsen i Guds billede, derpå syndefaldet, som mennesket selv forårsagede, og som bevirkede tabet af Guds billede. Alt dette sker, fordi Gud har udstyret mennesket med en fri vilje, uden hvilken de var dyr.
I stedet sender Gud sin søn til jorden som et redningsmiddel. Alle må nu omvende sig.

4. Martyrer beviser, at tro er nødvendig for frelse, s. 9, l.11-28

5. Missionen blandt hedninge beviser det samme, s. 9, l. 28-s. 10, l. 5

6. Hvorfor er Jesus ikke hele verdens frelser, s. 10, l.5-s.12, l. 8: Nogle anfører, at Jesus soner hele verdens synder, også hedningenes. Dette er korrekt, siger AL, men alligevel er omvendelse og tro en forudsætning for salighed.

7. Guds uransagelighed, s. 12, l. 8-18: Hvorfor bliver nogle kaldede så sent? Det må Gud vide, og ingen kan gøre sig klog på hans vegne.

8. Ingen undskyldning for hedningene, for de kan se Gud i skaberværket, s. 12, l. 8-s. 13, l. 8

9. Gentagelse af Cornelius-argumentet, s. 13, l. 8-19

10. Argument ud fra Johannes Åbenbaring, s. 13, l. 19-s. 14, l. 10

V. Afslutning, s. 14, l. 10-s. 15, l. 16

Det er med den hellige skrift bevist, at kun troen er vejen til saligheden. Modstanderne har forkastet Herrens ord og støttet sig til denne verdens forgængelige visdom. De er blinde ledere.

Man er nu kommet til verdens sidste tid, hvor forførelsen tager til, men Jesus kalder de sande troende til sig.

AL slutter med en salme om striden mellem ånd og kød, selvforsagelse, bod, synd og nåde.

Hovedtemaet i teksten er altså, at sand tro og dåb er en forudsætning for frelse. Omvendelse er også et gennemgående tema. Selv om man er udvalgt, er omvendelse til den rette gudsfrygt en forudsætning for frelse (afsnit IV,3 og 6).

Det eskatologiske drama er også en levende realitet for Anders Larsen. I verdens sidste tid spidser kampen mellem lys og mørke til. Enden er nær, og derfor truer mørkets kræfter også des mere (afsnit II,1-2 og V).

Anders Larsens verden består i det hele taget af modsætninger: lys/mørke, den hellige skrift/denne verdens visdom, den troende menigmand/den lærde vantro, ånd/kød. Dette hænger sammen med hans kirkesyn: Guds sande menighed er de ydmyge og syndsbevidste vaktes kreds, ikke de hovmodige, veltilfredse lærde. Ifølge Anders Larsen er mennesket en synder, i splid mellem ånd og kød (se det afsluttende vers, afsnit V).

Religionsfænomenologisk analyse

William Paden arbejder i sin bog "Religious Worlds" med begrebet "verden". Jeg har allerede anvendt det flygtigt, men for en ordens skyld følger her en definition, som leder over i en præsentation af Padens øvrige begrebsapparat. Han definerer en verden som "...the operating environment of language and behavioral options that persons presuppose and inhabit at any given point in time and from which they choose their course of action. The term has enough flexibility to refer to the scripts and horizons of an entire culture, a subculture, or an individual"[46].

Paden vil beskrive de processer, som er tilstede i den stadige opbyggelse, vedligeholdelse og nedbrydning af en hvilken som helst verden[47]. Han ønsker dermed at sætte sig ud over en vurdering af, hvad religionens essens er eller burde være og i stedet opstille en tidløs analyseramme, som en hvilken som helst religiøs verden kan sættes ind i. Dette er naturligvis i sig selv et normativt projekt. Jeg mener imidlertid, at Padens kategorier, minimale som de er, generelt er meget anvendelige, også i dette tilfælde.

Han opererer med fire dimensioner i en religiøs verden:

1. Myten

En myte er ifølge Paden en autoritativ beretning om de grundlæggende kræfter, som genererer og behersker verden[48]. Myten forklarer og begrunder tilværelsens fundamentale træk. Begrebet "myte" graver på denne måde dybere i mennesket end f. eks. begreber som "overbevisning" eller "tro": "As a term for understanding other worlds, myth is an alternative to belief. We are used to explaining religions in terms of their doctrines or convictions. But "belief" describes religion in terms of a fairly narrow, one-way cognitive street, emphasizing just human ideas about something out there."[49]

Men hvad er da Anders Larsens grundlæggende mytiske forestillinger? Bibel-teksterne er vigtige elementer i disse, men det er vigtigt at pointere, at hvor bibeltro Anders Larsen end forekommer, kan man ikke slet og ret sætte lighedstegn mellem myte og bibel. Først og fremmest springer frelseshistorien derimod i øjnene (afsnit IV,3). Det er ud fra denne tidslige ramme, at Anders Larsen forstår sin verden.

Paden taler om, at myten omkranser tiden, såvel fortid, nutid og fremtid og giver den struktur. Tid, som ellers ville føles kaotisk, ordnes samt gives mening og forløb. Fortiden, myten, er altid tilstedeværende. Selv om f. eks. Bibelen er et historisk betinget og frembragt skrift, fungerer den for de religiøse som en transhistorisk størrelse[50]. Dette er i høj grad tilfældet i Anders Larsens verden. Guds plan med skabelsen og mennesket forklarer ham både, hvor han kommer fra, hvorfor tingene for tiden er, som de er, og hvordan det hele skal ende.

Ud af frelseshistorien springer nutiden, som den præsenterer sig for Anders Larsen: en kamp mellem lysets og mørkets kræfter, ånden og kødet, hvor Guds sande menighed er få. En tilstand, som ikke er varig, men bevæger sig mod sin undergang.

Paden behandler det mytiske ords magt. Hvordan fortællingerne er kraftfulde og ekspressive og forskellige fra dagligdags snak[51]. Det er også tydeligt i Anders Larsens verden. Den måde, hvorpå han anvender bibelcitater i sin argumentation som en uangribelig autoritet, vidner om en opfattelse af det mytiske ord som transhistorisk, som nedslag af en højere virkelighed. På denne måde bruges myten. Myten er immanent.

Ifølge Paden kræver denne applikation af myten ofte religiøse specialister. Anders Larsen er med sit skrift godt i gang med at køre sig selv i position i det tomrum, som opstår, når de vakte vender sig væk fra samfundets officielle religiøse specialister.

Et andet eksempel på mytens immanens i Anders Larsens verden er imidlertid meget mere slående og interessant. Nemlig den måde, hvorpå *Anders Larsen skriver den fynske vækkelse ind i frelseshistorien*. Efter at Gud har sendt Jesus til jorden for at frelse de troende, er det nødvendigt med omvendelse. De, som kommer til tro, møder modstand. Dette skyldes, at den sidste tid er nær og mørkets kræfter derfor viser sig i al sin magt og vælde (Afsnit II,1-2 og V). Det, Anders Larsen her gør, er det ikke at skrive stridighederne om den fynske vækkelse og diskussionerne i dansk kirkeliv ind i Guds frelsesplan? Det ville jeg mene[52].

Myter er ikke statiske størrelser, men i høj grad et varelager af billeder og typer, som troende kan trække på og omskabe[53].

Figur 1: Anders Larsens historie-opfattelse

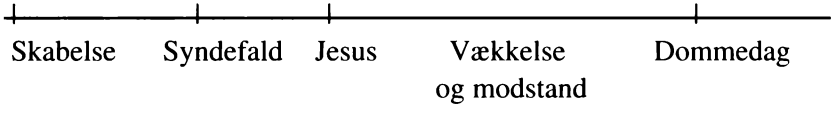

2. Ritualer

Myte og ritual er to sammenvævede størrelser. Ritualet begrundes i myten, og myten leves ud i ritualet. Som myter udtrykker verdens fundering i ord, udtrykker ritualer den i handling. Ellers kaotisk og profan tid ordnes og tilegnes et særligt formål. Ritualet skaber et symbolsk, sakralt rum i tiden, som den troende kan træde ind i. Her koncentreres opmærksomheden, og alt andet lukkes ude[54].

På samme måde som klosterlivet forsøger at opnå en total sakralisering af hverdagslivet gennem ordning og ritualisering af selv de mindste daglige gøremål, er vækkelsens krav om omvendelse, som Anders Larsen fremfører det, et krav om sakralisering af hverdagslivet. Denne forandring, denne ofring af den kødelige frihed, må alle sande Guds børn igennem. Den er ritualiseret. Og livet efter omvendelsen er en stadig kamp for at føre ritualiseringen af hver-

dagslivet igennem.

Der er imidlertid også mere konkrete ritualer, som har betydning for Anders Larsen. Gudstjenesten og nadveren taler han ikke om, men det tilbagevendende ugentlige møde har afgjort et rituelt præg. Her betyder rammen også noget, hvad Paden også påpeger[55]. Mødet finder sted i en dagligstue. Det i sig selv indebærer et syn på, hvem man er: det er ikke nødvendigt med et kirkerum og en kirkelig autoritet for at prædike Guds ord. De vakte er en sluttet kreds, de er Herrens udvalgte. Ritualet er selviscenesættende.

Det mest centrale konkrete ritual for Anders Larsen er imidlertid dåben. Det vil jeg behandle i det følgende afsnit.

3. Guder

Guder er, ifølge Padens definition, punkter i det hinsidige, som mennesker relaterer til[56]. For Anders Larsen drejer det sig om den kristne treenige Gud. Det er en gud, som på en gang er adskilt fra det skabte og samtidig i forbindelse med det gennem Jesu liv på jord og Bibelen.

Det er en gud, der kan kommunikeres med. Socialantropologen Edmund Leach skitserer en religiøs verden som bestående af dels vores verden og den "anden" verden, Guds verden. Der er imellem disse to en liminal zone, som tilhører begge og som er den rituelle aktivitets område[57].

Mellem disse to verdener kan der ifølge Anders Larsen ske en kommunikation. Gud meddelte sig først og fremmest mytisk gennem Kristus. Dertil kommer andre tegn på hans fremskridende frelsesplan, såsom modstanden mod de vakte. Endelig er dåben et løbende indgreb. Modtagelsen af denne er en forudsætning for frelse. Dåben modsvares af den væsentligste kommunikation fra mennesker mod Gud: tro og lydighed.

Til en vis grad kan det siges, at de vakte befinder sig i den af Leach benævnte "liminale zone". De tilhører hverken helt denne verden eller den næste. De er så at sige på vej mod frelsen.

4. Rent og urent

Paden beskriver, hvordan religioner trækker grænser. Der skelnes mellem, hvad der passer sammen med det hellige, og hvad der ikke gør. På denne måde struktureres verden.

Modsætningen mellem rent og urent handler om, hvordan religioner behandler det negative. Det er en bred formulering af forskellige

problemer som: moral, religiøse love, synd og frelse[58].

Dette er et centralt problem for Anders Larsen. Hans verden er i høj grad udspændt mellem to poler.

Rent	*Urent*
Lyset	Mørket
Ånden	Kødet
Bibelens sandhed	Denne verdens visdom
De troende	Modstanderne
Den anden verden	Vores verden
Skaberen	Det skabte
De frelste	De fortabte
Fremtiden	Nutiden

Når Anders Larsen forfatter sit skrift om, hvordan saligheden kan opnås, er den bagvedliggende problemstilling: hvordan skal balancen være mellem det rene og det urene, mellem det profane liv og den grad af hellighed, som skal til for at fortjene saligheden, den store renhed.

Paden skitserer tre almindelige måder at behandle det urene på: at undgå det, at rense sig for det eller at overvinde modsætningen[59]. Hvilken benytter Anders Larsen sig af? Han overvinder ikke modsætningen, for det kan kun ske endeligt efter dommedag, hvor Jesus kalder sine får til sig (afsnit V).

Til gengæld må Anders Larsens barske strid mod mørkets kræfter fungere som en selvrenselse, hvormed han demonstrerer, at han er på lysets side (Afsnit II,2-3). I det hele taget er det kristentroen, som hjælper det urene menneske til saligheden (f. eks. afsnit V). Guds søn og den deraf følgende frelse er et "redningsmiddel" (s. 8, l. 20).

Et dydigt liv er ikke nok til at blive frelst (afsnit IV,1). Alligevel skal "kødelig sikkerhed" undgås (s. 4, l. 11), og kristendommen skal føres "så nøje og alvorlig som den hellige Skrift udkræver" (s. 4, l. 15-16). Hvilke mere konkrete krav end gudstro dette stiller til den enkelte vakte, kommer Anders Larsen ikke ind på i dette skrift. Denne problemstilling er imidlertid blot en anden formulering af denne

artikels sigte. Hvordan kan de frelste leve i samme sogn som de ikke-frelste? Hvilke kompromiser kan indgås, og hvilke kan ikke? Hvordan dette i praksis blev løst, er emnet for næste hovedafsnit.

Anders Larsen og de andre vakte

Nu melder spørgsmålet sig: er Anders Larsens synspunkter repræsentative for de vakte i Drigstrup? Svaret er både ja og nej. Anders Larsen var den energiske type, som bruger tid og penge på at udgive en bog. Det er meget sandsynligt, at der i vækkelsen har befundet sig mange, hvis forhold til evangeliet og de gudelige forsamlinger var mere afslappet. Til gengæld tvivler jeg på, at en mand som Anders Larsen i længden kunne trives i en gudelig forsamling, som ikke delte hans grundlæggende synspunkter. Senere omtales han endda som en af Kertemindevækkelsens ledere.

Det vil være en overdrivelse at sige, at Anders Larsens synspunkter i et og alt er repræsentative for hans miljø. Det er da heller ikke mit mål at fastslå dette. Snarere har jeg med analysen af hans tekst villet nå frem til en dybere forståelse af den tankeverden, han agerer i. Det billede, jeg er kommet frem til, harmonerer dog i store træk med de forskelliges forskeres vurdering.

Johannes Pedersen ridser kort op, hvordan verden så ud ifølge de vaktes oprindelige lederskikkelse, Christen Madsen, sådan som det er muligt ud fra forskellige mere spredte kilder[60]. Det ligner Anders Larsens verden meget. Det centrale er omvendelsen, det sande kristne liv og kampen mod forfølgelsen.

Ole Nørskov Nielsen mener på samme måde, at de pietistiske elementer var centrale i de vaktes tro: omvendelsen og kristenlivet herefter, hvor det gjaldt om at afholde sig fra verdslige fornøjelser og forsøge at omvende endnu fortabte sjæle. Grundpillen i Luthers dogmatik, at tro alene gør et menneske saligt, var central, men sammenblandedes dog ofte med den ortodoks-pietistiske tankegang om, at troen måtte bevises med gode gerninger, samt den herrnhutiske idé om den indre forandrings nødvendighed[61].

Alt i alt mener Nørskov Nielsen ikke, at vækkelserne bragte noget nyt tankegods til verden, som de ikke havde arvet fra pietismen, måske bortset fra den mere konsekvente holdning til det almene præstedømme: enhver vakt bonde med talegaver måtte forkynde Guds ord og kunne gøre det lige så godt som præsten[62].

Hanne Sanders konkluderer på sin gennemgang af de vaktes ver-

densbillede, at Bibelen var den grundlæggende sandhedskilde for de vakte, samt at de vakte som gode protestanter anså tro for at være den eneste vej til frelse. Verdensbilledet var tydeligt dualistisk og typisk før-sækulariseret: der var kun én rigtig måde at tro på. Men hvilken det var, afgjorde de vakte selv. Det var det moderne element i deres verdensopfattelse[63].

Kvantitative analyser

De vakte i Drigstrup

Hvordan kan man beskrive den vakte gruppe i Drigstrup sogn? Det klassiske spørgsmål siden Lindhardt har været, om de tilhørte en bestemt social klasse. Svaret på dette er et klart nej. Andelen af gårdmænd og husmænd er praktisk taget lige store. Det samme gælder i øvrigt gruppen af modstandere. Der er heller ikke tegn på, at de vakte skulle være særligt selvejere eller fæstere[64].

Nogle udsagn tyder på, at de vakte i Drigstrup skulle være relativt unge[65]. Det kan jeg hverken be- eller afkræfte endeligt, da tjenestefolk eller kvinder, som ofte var yngre end deres mænd, af andre årsager ikke er medtaget i mit materiale. Samme materiale tyder dog på, at der ikke er noget klart mønster i den retning. De vakte fordeler sig jævnt over aldersspektret.

Identifikation af grupperne

For at undersøge interaktion mellem de vakte og de ikke-vakte er det nødvendigt at kunne placere en stor del af sognets beboere i en af de to grupper. For Drigstrups vedkommende er dette i høj grad muligt. Vi har for det første kendskab til en lang række møder, hvor deltagerne blev optegnede, mestendels med henblik på retsforfølgelse. Desuden findes flere erklæringer med underskrifter, det være sig enten til støtte for eller i opposition mod vækkelsen. Endelig markerede en række personer sig i begivenhedsforløbet.

Jeg har valgt at koncentrere mig om sognets mænd. Det skyldes simpelthen, at kvinder som tidligere nævnt i høj grad er usynlige i materialet. Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at de var uden betydning. Derfor er det vigtigt at have in mente i vurderingen af det følgende, at når jeg omtaler en gårdmand i sognet, mener jeg selvfølgelig ham personligt, men i lige så høj grad den husstand, han repræsenterer.

Hanne Sanders arbejder på samme måde ud fra husstanden som den centrale enhed i vækkelsen[66]. Det kritiserer Hans Vammen hende for i sin anmeldelse. Han mener, at der sagtens kunne være tale om splittelser internt i en husstand angående holdning til vækkelsen[67]. Jeg er tilbøjelig til at give ham ret. Men de konflikter er desværre ikke synlige i materialet. Derfor har jeg også været nødt til at vælge husstanden som grundenhed i min undersøgelse.

For at danne et fuldstændigt billede af, hvor mange af sognets totale befolkning der var påvirket af stridighederne, har jeg taget udgangspunkt i folketællingen, som dateres 1834. Den er dog formentlig foretaget nogle år senere. Ved at krydse denne med ovennævnte person-oplysninger bliver sognet delt op i tre grupper: de vakte (P for Pro), de vaktes modstandere (C for Contra) og de, som ikke kan placeres (I for Indifferente). Desuden opererer jeg med en fjerde gruppe. Nemlig personer, som nævnes som vakte eller ikke-vakte i tidsrummet mellem 1819 og 1834, men som ikke findes i folketællingen dette år. Det skyldes for det meste, at de er døde i mellemtiden.

Det er interessant, at grupperne af placerbare sammenlagt svarer stort set til antallet af husstande i sognet. Dette tyder på, at opfattelsen af, at hele sognet omkring 1820 har befundet sig på enten det ene eller det andet hold, ser ud til at holde stik.

Mit princip for identifikation af personer i sognet har været, at mindst tre oplysninger helst har skullet stemme overens. Det har i langt de fleste tilfælde været navn, status (gårdmand/husmand) og hjemsted. Hvis ikke dette har været muligt, har jeg søgt anden form for dokumentation. Når alle disse tre oplysninger har været tilgængelige, har risikoen for forvekslinger været meget ringe. Faktisk er der i mit materiale kun ét tilfælde i sognet, hvor en sådan forveksling er mulig[68].

Hvad angår den sociale status, har jeg anvendt den klassificering, som sognets beboere selv brugte i erklæringerne: der skelnedes mellem gårdmænd og husmænd. Den første gruppe er forholdsvis enkel at definere. Husmændene kan dække over husmænd med jordlod eller husmænd uden, daglejere, håndværkere, fiskere, boelsmænd eller folk med blandet erhverv.

Alt i alt vil jeg mene, på baggrund af ovenstående betragtninger, at identifikationen af sognets beboere og placeringen af dem i de forskellige grupper er relativt sikker[69].

Parallelisering

Når det kommer til analysen af, hvordan disse personer og grupper interagerede, er metoden dog knap så ubestridelig. Jeg har valgt at beskæftige mig med bryllupper i sognet før og efter vækkelsen. Disse indebærer indbyrdes sociale relationer mellem brudeparret, evt. deres fædre samt forlovere.

Ifølge lovgivningen skulle de vordende ægtefolk føre bevis for, at der intet var til hinder for deres ægteskab, såsom at de var for unge, uden fornuftens brug, i slægt, gift i forvejen eller uden samtykke fra evt. værger. I Drigstrup blev dette ordnet ved, at brudeparret stillede med to forlovere[70].

Hvad enten forloverinstitutionen er blevet tillagt stor eller lille betydning, vil jeg mene, at den siger noget om, hvem der havde sociale relationer til hinanden. Hvis f. eks. man tillægger den stor værdi, ville man da vælge sin fjende som forlover? Omvendt, hvis man anser den for at have lille betydning, er der så nogen grund til at tvinge sig selv til at spørge sin modstander?

Jeg afdækker følgende relationer:
Relationer mellem forlovere
Relationer mellem gom og forlover
Relationer mellem fædre og forlovere
Relationer mellem fædre og gomme
Relationer mellem fædre

Hvert enkelt bryllup kan altså indeholde en del forskellige relationer.

Grunden under min undersøgelse er her ikke helt så sikker som i identifikations-processen. I højere grad bygger paralleliseringen på skøn fra tilfælde til tilfælde. Jeg har valgt at være meget kritisk i dette skøn. Spildprocenten i min undersøgelse er derfor stor. En meget stor del af personerne i kirkebøgerne kommer enten udefra eller kan af den ene eller den anden grund ikke endegyldigt paralleliseres med min liste over sognets beboere.

Det ville desuden have været af interesse for min undersøgelse at fastslå nogle af de bagvedliggende faktorer, som havde betydning for sognets sociale relationer, f. eks. hvem, der var i tæt slægtskab. Det er imidlertid en meget stor og i mange tilfælde aldeles umulig opgave.

Jeg har dog lavet en undersøgelse af ægteskabsskikkene generelt i sognet. Det viser sig, at der var en tendens til i løbet af perioden, at man i Drigstrup i højere og højere grad valgte sin tilkommende fra andre sogne. Verden blev gradvist større.

Det gjaldt både for de vakte og sognets øvrige beboere. På den måde afværges en potentiel fejlkilde. Nemlig at enten de vakte eller deres modstandere skulle blive underrepræsenteret i materialet, fordi de i højere grad end de øvrige beboere giftede sig udensogns.

Alt i alt vil jeg mene, at min undersøgelse giver et billede af de sociale relationer i Drigstrup sogn i denne periode, så godt som det er muligt ud fra de foreliggende kilder.

Sociale relationer i Drigstrup sogn

Mit mål er som sagt at undersøge samspillet mellem de forskellige grupper i sognet. I 1834 var beboerne if. mit materiale fordelt mellem dem som anført nedenfor i tabel 1's første spalte.

Tabel 1: Sognets beboeres fordeling på grupper, hvad angår holdningen til vækkelsen

	1834	*I mit udvidede materiale*
For vækkelsen (P)	22	30
Imod vækkelsen (C)	19	39
Uplacerbare (I)	26	26

Imidlertid har jeg jo udvidet materialet med de personer, som i årtiet inden markerede sig i forhold til vækkelsen. Fordelingen i det udvidede materiale kan ses i tabel 1's anden spalte.

De personer, som jeg kan placere fra folketællingen i 1834, fordeler sig relativt ligeligt på de tre grupper. Imidlertid er der i det udvidede materiale, som jeg arbejder ud fra, en lille overvægt af modstandere.

Figur 2: Antal sociale relationer mellem grupperne før vækkelsen, 1801-1818

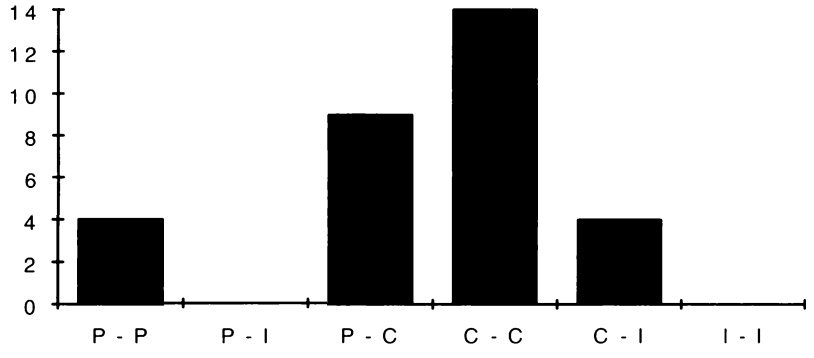

Først vil jeg se på, hvordan interaktionen i sognet var før vækkelsen i 1819. Dette ses i figur 2. Det centrale spørgsmål i denne forbindelse er: eksisterede der allerede før vækkelsen et mønster i samspillet mellem de forskellige grupper? Er det muligt at sige, at en evt. polarisering i sognet havde baggrund i et mønster for sociale relationer, som eksisterede forud for vækkelsen?

At dømme efter min undersøgelse, må svaret være nej. Der er sociale relationer af såvel typerne P-P, P-C som C-C. Sidstnævnte er ganske vist i overvægt, men C-gruppen var jo også den største i sognet.

Figur 3: Antal sociale relationer mellem grupperne efter vækkelsen, 1819-1834

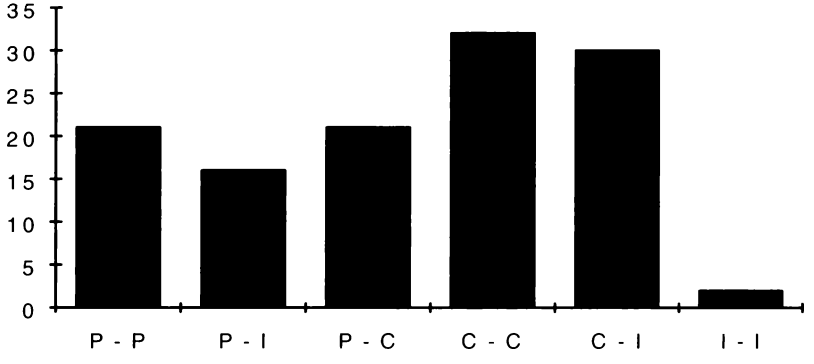

Sker der da en ændring efter vækkelsen? Dette skulle da fremgå af figur 3. Det gør det imidlertid ikke. At dømme efter det billede af det totale antal relationer fra 1819-1834, som denne figur fremviser, sker der ingen ændring. Blot er I-gruppen lidt mere tydelig i materialet.

P-P gruppen er ganske vist nu lidt større i forhold til P-C og C-C, men da materialet før vækkelsen er så spinkelt, tror jeg ikke, at det er klogt at udlede for meget af den iagttagelse.

Men hvordan er billedet da, hvis vi går lidt dybere ned i materialet? Hvis vi skeler til typen af relationer, dukker et interessant forhold frem. Det drejer sig om relationerne mellem fædre og gomme, mere præcist i 12 af 14 tilfælde svigerfædre og svigersønner.

Figur 4: Fader/gom-forhold efter vækkelsen

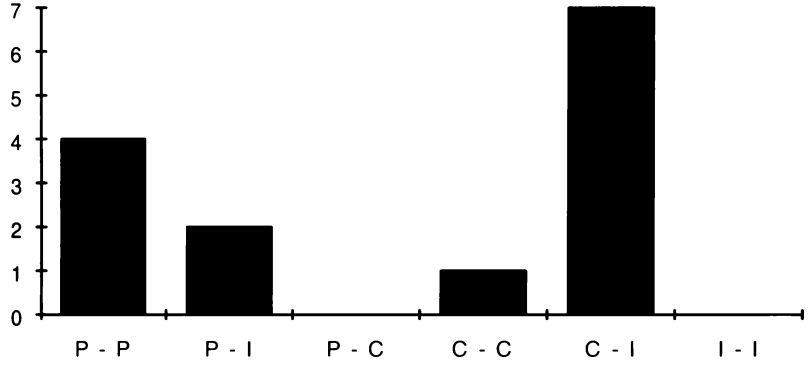

Af figur 4 fremgår det nemlig, at i denne lille gruppe optræder der overhovedet ingen P-C-relationer. Ganske vist er materialet småt, men noget tyder på, at når der er tale om så personlige relationer som den mellem en svigerfader og hans kommende svigersøn, så sætter skellene i sognet sig igennem.

En anden spændende iagttagelse fremkommer, når de registrerede relationer fordeles over tid. Det har jeg gjort i figur 5. Princippet er, at ud af x-aksen er relationerne ordnet efter den rækkefølge, hvori de optræder i kirkebogen, nemlig efter hvilket bryllup, der er tale om. Disse er stort set anført i kronologisk orden og jeg har derfor

nummereret dem fortløbende. Kurverne angiver det akkumulerende antal af relationer af en bestemt type. For overskuelighedens skyld har jeg skåret antallet af kurver ned til de to eneste, som udviser et klart mønster, nemlig P-C-gruppen og til sammenligning sognets øvrige relationer. Eftersom der er stor forskel i antallet af relationer i disse to grupper, henholdsvis 21 og 101, har jeg omregnet det akkumulerede antal til procent af relationstypens samlede antal i perioden.

Det spændende i denne figur er den pause i tilvæksten af P-C-relationer, som forekommer ca. midtvejs i perioden, fra bryllup nr. ca. 80 til bryllup nr. ca. 105. Det drejer sig om en periode fra 1824-1828.

Figur 5: De vaktes relationer til ikke-vakte fordelt over tid i procent af relationstypens samlede antal, i sammenligning med resten af materialet.

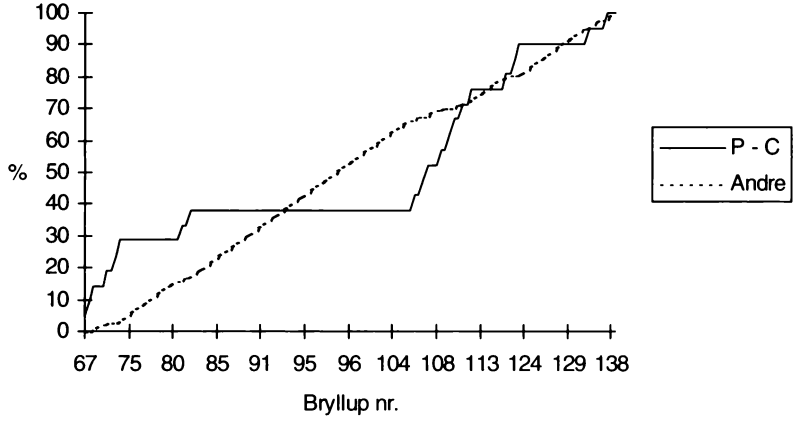

Uden at overfortolke materialet mener jeg, det er påfaldende, at interaktionen mellem de vakte og de ikke-vakte er tilstede i begyndelsen af perioden og i slutningen, men tager en pause midtvejs. I denne periode bliver beboerne i Drigstrup stadig gift, og der bliver valgt forlovere, men disse to grupper har tilsyneladende ikke noget med hinanden at gøre.

Denne pause fra 1824 til 1828 kan fortolkes sådan, at det varede

lidt tid før vækkelsens skel satte sig igennem i samfundet (fra 1819 til 1824). Til gengæld lagde furoren i sognet sig igen senere, efter at Christen Madsen var død og dommen var blevet afsagt. Og da begyndte grupperne at interagere igen.

De vaktes geografiske placering

Spørgsmålet er nu, om der kan findes en sammenhæng mellem gruppe-opdelingen i sognet og geografiske forhold. Boede f. eks. alle de vakte i den samme landsby? Det kan gøres ud fra en kilde, som belyser ejendomsforholdene i Drigstrup sogn. Dette sker i arbejdsjournalen fra matrikuleringen af Bjerge herred, 1809, samt de i den forbindelse udarbejdede matrikelkort.

Først og fremmest må det gøres klart, hvordan gårde og huse var placeret i sognet. Det fremgår til dels af matrikelkortet. Desværre er stort set kun større gårde angivet her. Disse lå i 1809 stadig i landsbyerne. Jeg formoder, at de mindre huse i høj grad også gjorde det.

Der er blevet skiftet ud i sognet, men altså ikke i særlig høj grad flyttet ud. Der er ganske vist en årrække fra 1809, til vækkelsen starter, men jeg går ud fra, at en udflytning i stor stil ikke sker fra den ene dag til den anden.

Derfor kan en undersøgelse af den geografiske placering faktisk laves umiddelbart ud fra opgivelsen af hjemsteder, som jeg allerede har opført i mit materiale. Fordelingen ses i tabel 2.

Tabel 2: De vakte og deres modstandere i det udvidede materiale, fordelt efter hjemsted.

	Vakte (P)	*Modstandere (C)*
Bregnør	12	9
Drigstrup	8	10
Kærby	8	13
Viby	2	7

Hvor stor en del af de enkelte landsbyer, de vakte udgjorde, ses i tabel 3.

Tabel 3. Antallet af vakte i 1834, i forhold til landsbyens størrelse.

	Vakte (P)	*Husstande i alt*
Bregnør	9	19
Drigstrup	5	22
Kærby	6	18
Viby	2	8

At dømme ud fra disse tal stod vækkelsen stærkest i Bregnør. Her var ca. halvdelen af husstandene vakte i 1834, og i mit materiale er der registreret ca. lige så mange vakte som modstandere her. I Bregnør boede Christen Madsen, og det var den landsby, som lå længst væk fra præsten i Kerteminde.

I sognets tre øvrige byer er imellem ca. en fjerdedel og en tredjedel af husstandene registreret som vakte i 1834. I Drigstrup og Kærby er grupperne af vakte og modstandere ifølge mit materiale igen nogenlunde lige store, hvorimod de kun to vakte i Viby er noget mere i undertal. Denne landsby ligger i sognets østlige ende, længst væk fra Bregnør og tættest på Kerteminde.

En undersøgelse af sammenhængen mellem jordenes beliggenhed og bøndernes religiøse observans giver samme resultat: vækkelsen stod stærkest i Bregnør, hvor Christen Madsen boede, hvorimod modstanden var stærkest i sognets østre ende, som var længst væk fra prædikantens hjemsted og tættest på Kerteminde. Hvordan en gårdmands jorder var placeret i sognet, kan muligvis sige noget om, hvem der blev samarbejdet med, når der skulle høstes, eller hvem man fulgtes med om morgenen på vej i marken.

Religionssociologiske vinkler på de vaktes situation

Meredith B. McGuire beskriver i "Religion. The social Context" en række forskellige arbejdsområder i religionssociologien. Det mest interessante i denne sammenhæng er afsnittet om konversion (omvendelse).

McGuire definerer konversion som "a transformation of one's self

concurrent with a transformation of one's basic meaning system. It changes the sense of who one is and how one belongs in the social situation. Conversion transforms the way the individual perceives the rest of society and his or her personal place in it, altering one's view of the world"[71]. En vækkelse medfører konversion.

McGuire beskriver flere forskellige former for konversion:
1. Den radikale transformation. Individet ændrer sine holdninger fra et yderpunkt til et andet. Jøden bliver buddhist.
2. Konsolidering. Individet søger tilbage til en oprindelig indlært og indlevet tradition.
3. Genbekræftelse (reaffirmation). Individet anser sin tidligere tro som en mindre del af den nu opnåede fulde sandhed.
4. Ritualiseret konversion. For mange religiøse grupper er det en almen opfattelse, at den enkelte på et eller andet tidspunkt i livet gennemgår en konversion. Individet kan da formelt set opleve og give indtryk af at gennemløbe en sådan proces, uden at det egentlig betyder nogen forandring i tanke- eller handlemåde.

Disse idealtyper repræsenterer en række forskellige konversionsoplevelser. Når de nyomvendte selv skal berette om dem, kan fortællingen imidlertid ofte blive præget af bestemte former for retorik, som mere skal forstås som et led i den nye verdenstolkning end som i overensstemmelse med det konkrete forløb. McGuire skitserer tre former for retorik:
1. Valget. Individet har selv taget stilling og aktivt valgt sin nye status.
2. Forandringen. Omvendelsen har betydet en total omvæltning i individets tilværelse.
3. Kontinuitet. Individet ser tidligere oplevelser og erfaringer som vigtige skridt hen imod den nye indsigt.

McGuire beskriver endvidere, hvordan eksisterende sociale netværk kan være af betydning i konversions-fasen, idet de forsyner de nye synspunkter med legitimitet. Den religiøse gruppes sociale netværk er desuden i længden med til at opretholde verdenssynet. Såvel positivt ved at tilbyde medlemmerne sociale relationer og livstolkninger som negativt ved at bekæmpe konkurrence om medlemmernes loyalitet fra andre sociale grupper.

Vagn Wåhlin har, efter inspiration fra Anders Pontoppidan Thyssen, udarbejdet en model, som også skitserer den "religiøst genfødtes" fortolkning af liv og verden. Denne handler særligt om forholdet til de tre verdener, som den nyomvendte kan identificere: de vaktes verden, de traditionelt religiøses verden og den verdslige, sækulare verden[72].

Vagn Wåhlin beskriver, hvordan den nyomvendte står i et modsætningsforhold, ikke blot til den sækulariserede, verdslige verden og dens meningsløse liv, men også til de mere traditionelt religiøse, som praktiserer deres tro efter uklare og eftergivende retningslinier.

Dette modsætningsforhold skal ses i lyset af den omvendelse, som de vakte fortolker deres tilværelse ud fra. Selv om der for mange af dem måske først og fremmest har været tale om en konsolidering eller genbekræftelse af en oprindelig protestantisk tro, var det formentlig god tone i vækkelserne at opleve det nye verdenssyn som et dramatisk nybrud, en radikal transformation. Muligvis har den kraftige påvirkning fra stærke personligheder som f. eks. Christen Madsen, og måske også Anders Larsen, bevirket at en omvendelse nærmest forventedes blandt de vakte, så den næsten fik rituel karakter? De vakte har set deres omvendelse som et nyt valg, en forandring, mere end som et udtryk for kontinuitet med en tidligere tilværelse.

Omverdenen er blevet fortolket i dette lys. At betragte de ikke-vakte som hyklere og farisæere, eller slet og ret ligegyldige og anonyme, har været en del af iscenesættelsen af sig selv som vakt.

Bjørg Seland: kontinuitet i sociale samværsformer

Som sagt er det i den danske forskning kun Margaretha Balle-Petersen, som har arbejdet med denne artikels hovedspørgsmål. Der findes dog en skandinavisk parallel. Den norske historiker Bjørg Seland udgav i 1988 bogen "Fellesskap og foreningsvekst. En undersøgelse fra Nes sogn, Vest-Agder, ca. 1850-1900" i forbindelse med det nordiske forskningsprojekt "Fra association til masseorganisation - samfundsudviklingen og det moderne foreningslivs tilblivelsesfase i et komparativt nordisk perspektiv".

Den behandler sociale samværsformer i en syd-norsk bygd i forrige århundrede og forsøger at besvare spørgsmålet om, hvorvidt de nye associationer repræsenterede kontinuitet eller ændring i forhold til ældre samværs- og arbejdsformer.

På samme måde som i Danmark var vækkelserne blandt de første spæde sprækker i bondesamfundets sociale mønster. I 1840'erne dannedes der i byen Flekkefjord missions- og afholdsforeninger[73]. Seland mener ikke, at denne fromhed repræsenterede noget særligt brud med tidligere tiders forestillingsverden, men et lille skridt mod senere tiders fællesskabsformer var dog taget: "Misjonstanken appellerte til personlig engasjement på en ny og uvant måte, men den mentalitetsendring vi kan spore i 40-åra, representerer ikke noe dramatisk brudd med tidligere generasjoners forestillingsverden. Det som skjedde kan lignes med tilførsel av nytt tankemateriale som en spinkel begynnelse til reisverk for en ny konstruksjon av selvoppfatning og livssyn".

Den egentlige vækkelse kom først i 1859/60. Den fængede bredt i bygden og betød et nyt moralkodeks samt varige ændringer i levevis. Åbenlys beruselse, dans og musik var ikke længere velset i Nes sogn. Nabofællesskaberne var ganske vist intakte, men skellet mellem "de troende" og "de andre" var opstået. Da det fra 1888 endelig kom til politiske stridigheder i bygden, stod to fløje mod hinanden, de radikale og de moderate venstremænd. Dette modsætningsforhold mener Seland egentlig var en politisk manifestation af denne kløft mellem "de troende" og "de andre".

Det nye religiøse tilhørsforhold betød i en del situationer et brud med tidligere fællesskab i landsby og bygd. Kun sjældent bakkede en hel landsby op om missionen, og ganske ofte var man splittet på spørgsmålet. Dette brud skete dog ikke fra den ene dag til den anden, ja det var endda langt fra endegyldigt. De vakte levede i et fortsat samspil med det omkringliggende samfund.

Selands konklusion er faktisk, at selv om der skete en forandring som følge af vækkelser og andre foreningsdannelser, var det gennemgående træk kontinuitet. Nabofællesskabet i landsbyerne var stadig det væsentligste netværk. Tilslutningen til landboforeninger, venstreforeningen og sparekassen foregik i flok. Enten var en landsby ikke repræsenteret, eller også kom alle[74].

Nabofællesskabet spillede også en stor rolle for de religiøse foreningers relative udbredelse. "Samstemmigheten hadde bakgrunn i et utpreget egalitært samfunn med gamle tradisjoner for å indordne seg under felles normer."[75]

Sammenfatning og konklusioner

Denne artikel handler om vækkelse. Hvad vækkelse betyder for et menneskes forestillings-verden, har jeg eksemplificeret ved Anders Larsen, husmand i Drigstrup sogn.

Anders Larsens grundlæggende mytiske forestilling er frelseshistorien. Det er ud fra denne tidslige ramme, at han forstår sin verden. Den forklarer den dualistiske og splittede tilværelse, som han oplever og begrunder kravet om omvendelse som forudsætning for frelse. Anders Larsen ser den vækkelse, han er med i, som et led i frelseshistorien. Han oplever modstanden mod de vakte som et tegn på, at jordens undergang og frelsen er nær.

Anders Larsen forsøger, gennem sine indirekte formaninger til fromhed, at sakralisere hverdagslivet. Kristentro og omvendelse er en altomvæltende hændelse, som definitivt forandrer menneskets tilværelse. Det er ikke bare et spørgsmål om kirkegang og et stille Fader-vor i ny og næ.

De vakte befinder sig rumligt set i en overgangszone, da de hverken helt og holdent er en del af den nuværende forgængelige verden eller endeligt har opnået den nye varige tilstand: frelse. Denne fundamentale modsætning mellem det forgængelige og det himmelske, det rene og det urene, er Anders Larsens fundamentale problem. Hvordan skal balancen være?

Stridighederne i Anders Larsens sogn skyldtes først og fremmest kompromisløshed hos såvel en selvbevidst vækkelse og en øvrighed, degn, præst og sognefoged, som følte deres prestige og autoritet truet. Det er svært at bortviske det indtryk, at for Christen Madsen, de vaktes første karismatiske leder, var konfrontationen et mål i sig selv.

Hvilken rolle sognets øvrige beboere havde og hvor dybe skel i sognets liv hele denne historie fik til følge, har jeg forsøgt at undersøge gennem min analyse af sognets sociale relationer.

Her viser det sig, at det ikke er muligt at iagttage mønstre i den sociale interaktion før vækkelsen, som kunne forklare en evt. senere polarisering i sognet. Vakte og ikke-vakte interagerede i høj grad før vækkelsen.

Når perioden efter vækkelsen ses som en helhed, er der ingen tegn på ændring i den sociale interaktion mellem grupperne. Imidlertid fremstår der mønstre, når tallene analyseres nærmere:

For det første er der efter vækkelsen overhovedet ingen tilfælde af

relationer mellem en svigerfader og en svigersøn af forskellig religiøs observans. For det andet er der en pause i relationerne mellem vakte og ikke-vakte fra 1824-1828.
Denne pause fra 1824 til 1828 kan fortolkes sådan, at det varede lidt tid, før vækkelsens skel satte sig igennem i samfundet (fra 1819 til 1824). Til gengæld lagde furoren i sognet sig igen senere, efter at Christen Madsen er død og dommen er blevet afsagt. Og da begyndte grupperne at interagere igen.

På den baggrund må jeg konkludere, at Margaretha Balle-Petersens opfattelse af dramatiske kulturelle forandringer som følge af vækkelserne nok er lidt for enstrenget. Bjørg Seland rammer i højere grad plet med sin tese om, at vækkelserne ganske vist var den kulturelle nyskabelse i denne periode, som mest afgørende forstyrrede harmonien og de gammelvante fællesskabs-former i landbosamfundet, men at også disse stadig byggede videre på de eksisterende sociale mønstre.

Dette ses af, at vækkelsen i Drigstrup ganske vist for en tid betød dybe skel mellem vakte og ikke-vakte, men at de med tiden udglattedes igen. Dog ikke, når det gjaldt så nære relationer som dem mellem en svigerfader og hans svigersøn. Her betød de nye tider øjensynlig en alvorlig forandring.

At foregående personlige relationer og naboskab betød noget for vækkelsens udbredelse, ses også af det faktum, at vækkelsen stod stærkest i Christen Madsens hjemby, længst væk fra præstens påvirkning og svagest i Lille Viby, som lå mest isoleret i sognet.

Disse pragmatiske holdninger, som Drigstrups vakte, at dømme ud fra det statistiske materiale, havde angående deres modstandere, står i grel modsætning til Anders Larsens betragtninger om forfølgelsen af vækkelsen som udtryk for mørkets magters spil. De harmonerer også dårligt med den troens ubarmhjertige stridsmand, som Christen Madsen lod til at være.

Som forklaring herpå vil jeg vende tilbage til den iagttagelse, jeg gjorde under gennemgangen af begivenhedsforløbet i Drigstrup sogn: at konfrontationen for de vakte muligvis var et mål i sig selv. Selve det at stå i et modsætningsforhold til den samtid, man befandt sig i, var en væsentlig del af at være vakt. Som det udtrykkes i Timoteus-brevene, der traditionelt tillægges Paulus, forbilledet for alle kristne stridsmænd: "Strid den gode strid, grib det evige liv, som du blev kaldet til og har bekendt dig til med den gode bekendelse i

mange vidners påhør"[76].

Men i virkeligheden handlede det måske mere om retorik og i Drigstrup om personlige modsætningsforhold end egentlige dybtgående stridigheder.

Retorikken hang sammen med den konversionsoplevelse, som de vakte fortolkede deres tilværelse ud fra. Selv om der for mange af de vakte måske mere har været tale om en konsolidering eller genbekræftelse af en oprindelig protestantisk tro, var det god tone at opleve det nye verdenssyn som et dramatisk nybrud, en radikal transformation. Måske har den kraftige påvirkning fra stærke personligheder som Christen Madsen og måske også Anders Larsen, bevirket en nærmest ritualiseret omvendelse? De vakte har set deres omvendelse som et nyt valg, en forandring mere end som et udtryk for kontinuitet med en tidligere tilværelse.

Omverdenen er blevet fortolket i dette lys. At betragte de ikke-vakte som hyklere og farisæere eller slet og ret ligegyldige og anonyme, har været en del af iscenesættelsen af sig selv som vakt, som et Guds barn. Stridighederne i 1820'erne bør måske mere ses i dette lys end som kampe på liv og død mellem uforsonlige fløje. I Drigstrup sogn, hvor nogle af landets mest voldsomme stridigheder fandt sted, rasede den religiøse feber i hvert fald tilsyneladende ikke mere end fire år.

Det kan dog ikke udelukkes, at de sociale relationer, som efter denne periode blev genoptaget, har ændret karakter. Ganske vist talte man igen med de ikke-vakte, men muligvis ikke helt så gemytligt som før.

På samme tid, som de vaktes retorik har tilsløret deres fortsatte forankring i landbosamfundets fællesskaber, har deres påstand om at bære den oprindelige bibelske og kristne tradition videre, imidlertid til gengæld tilsløret det faktum, at de med en mere individualiseret fortolkning af denne tro rent faktisk tilførte den en ny dimension.

Når Hanne Sanders og andre konkluderer, at de vakte slet og ret var gedigne protestanter, mener jeg derfor, at hun overser, at religiøs overbevisning ikke blot handler om, hvad folk mener, men også hvad de gør. På den måde bidrager vækkelserne med noget nyt.

I øvrigt mener jeg dog, at hendes tese om vækkelserne som sammenhængende med en fremadskridende sækularisering er rigtig. Det 19. århundredes spirende kritik af kirkens verdensbillede som sådan og de individualiserende vækkelser var to sider af samme sag.

Udblik

Efter en pause på næsten 30 år sendte brødremenigheden i 1852 en emissær til Fyn. J. P. Lund, som han hed, gjorde her den opdagelse, at øen var blevet grundtvigsk. Som han selv efterfølgende skrev hjem til Herrnhut: hjerteligheden ville have været større, hvis han kunne sige, at han kom fra Grundtvig i København end fra brødrene i Christiansfeld.

Grundtvigianismen stod i store træk stærkest netop der, hvor forsamlingsbevægelsen tidligere havde haft størst tilslutning og kæmperne fra den gang udgjorde nu kernen i de grundtvigske menigheder[77].

En af disse var Kerteminde-Drigstrup. Her var der fra 1855 en grundtvigsk præst, Jørgen Victor Bloch, og til nabosognet Dalby flyttede Christen Kold netop i 1852 sin Folkeskole. Da der i 1868 skulle udpeges en ny præst og valget faldt på en mand med tilknytning til Indre Mission, fandt de grundtvigianske kræfter i disse sogne sammen om stiftelsen af en af landets første valgmenigheder, som eksisterer den dag i dag[78].

Anvendte kilder

Her er opført de kilder, som jeg har anvendt i arbejdet. I løbet af artiklen er desuden henvist til en række af de kilder, som fremstillingen i Vækkelsernes frembrud er bygget på.

Trykte eller udgivne kilder:

Landsbyvedtægter fra Drigstrup og Kærby, fra henholdsvis o. 1698 og 1723. Optrykt i **Poul Bjerge og Thyge J. Söegaard (red.)**, Danske Vider og Vedtægter eller Gamle Landsbylove og Byskråer, Lehmann & Stage, Kbh. 1913-20

Beskrivelse af Kerteminde-egnen, som Provst N. S. Bøgh i Kerteminde nedskrev omkring 1770. Optrykt i **N. S. Bøgh**, Skiønne Efterretninger. Provst Bøghs beskrivelse af Kerteminde og Bjerge Herred 1770, Indledning og kommentarer af **Birgit Bjerre Jensen**, Landbohistorisk selskab, Odense 1995

Landhusholdningsselskabets beskrivelse af Odense Amt fra 1843, optrykt i **Jacob Aall Hofman (Bang)**, Odense Amt beskrevet 1843, bd. I-II, udgivet med indledning og kommentarer af Finn Stendal Pedersen, Udgiverselskabet for Historisk Samfund for Fyns Stift, Odense 1990

Anders Larsen, Bibelmæssig Svar paa det Spørgsmål: Kan Hedningerne blive salige uden Daab og sand Christentroe?, Odense 1828

Adresse for sognebåndsløsning, 1834. Det Kongelige Bibliotek -Additamenta 369 I 2. Optrykt i Vækkelsernes frembrud, bd. III, s. 409f

Adresse om Pontoppidans forklaring, 1835. Rigsarkivet - Danske Kancelli I 3274/1835, Optrykt i Vækkelsernes frembrud, bd. III, s. 409f

Adresse mod ritualændringer, 1839. Trykt i **Rasmus Ottesen**, Erklæring fra os underskrevne Medlemmer af vor danske christne Menighed etc.,Kbh. 1839 samt *Nordisk Kirketidende*, 1839, s. 721ff og 777ff. Optrykt i Vækkelsernes frembrud, bd. III, s. 409f

Utrykte kilder:

Folketællingen i Drigstrup sogn fra 1801, bd. 77, Odens Amt III, Bjerge og Lunde herred, s. 25-52, findes i kopi på Landsarkivet for Fyn

Folketællingen i Drigstrup sogn fra 1834, bd. 61, Odense Amt III, Bjerge og Lunde herred, s. 37-50, findes i kopi på Landsarkivet for Fyn

Arbejdsjournal fra matrikuleringen, nr. 34, Bjerge Herred, marts 1809-oktober 1816, s. 90ff (marts 1809-september 1809), samt de i den forbindelse udarbejdede kort 1) over Bregnør og 2) over resten af sognet, Kort- og Matrikelstyrelsen, Matrikelarkivet

Minoreret kort over Drigstrup sogn, Bjerge Herred, Odense Amt, 1:20.000, o. 1820, Kort og Matrikelstyrelsen, Matrikelarkivet, Arkivbetegnelse 34-04

Adresse til forsvar for Professor Andresen, dateret 16/3 1822, Kertemindes byfogeds arkiv, dokumenter til justitsprotokol 1826, Landsarkivet for Fyn. En kopi, originalen tilsendt provst Lütken, april 1822. 43 underskrivere

Drigstrup Kirkes ministerialbog 1772-1814, Landsarkivet for Fyn.

Afskrift af Drigstrup Kirkes ministerialbog fra år 1760 inclusive år 1814 exclusive. Foretaget af degnen Juel, Landsarkivet for Fyn.

Kontreministerialbog for Drigstrup sogn 1813-1844, Landsarkivet for Fyn.

Litteratur

Kaj Baagø, Magister Jacob Christian Lindberg, G.E.C. Gads forlag, Kbh. 1958

Margaretha Balle-Petersen, Guds folk i Danmark, *Folk og kultur 1977*, s. 78-126

Niels Clemmensen, Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780-1880, Alvheim og Eide Akademisk Forlag, Øvre Ervik (Norge) 1987

Peter Gundelach, Sociale bevægelser og samfundsændringer, Forlaget Politica, Århus 1988

Agnethe Holm Hvidt (red.), Kerteminde Dalby Valgmenighed 125 år, Munkebo 1993

Hans Chr. Johansen, En samfundsorganisation i opbrud, *Dansk socialhistorie, bd. 4*, Gyldendal 1979

Jens Ulf Jørgensen, Ægteskabsindgåelse, *i Erik Alstrup og Poul Erik Olsen (red.), Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, bd. II, s. 964ff, Dansk Historisk Fællesforening, 1991

Edmund Leach, Culture & Communication. The logic by which symbols are connected. An introduction to the use of structuralist analysis in social anthropology, Cambridge University Press, Cambridge 1976

P.G. Lindhardt, Vækkelse og kirkelige retninger, 2. udgave, Kbh. 1959

T. Løgstrup, Det danske Missionsselskabs Historie, Bethesdas Boghandel, Kbh. 1905

Meredith B. McGuire, Religion: The Social Context, 3. ed. Wadsworth Publishing Company, Belmont, California 1992

Ole Nørskov Nielsen, Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820-40, *Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 12*, Odense University Press, Odense 1973

Frederik Nygård, Kristenliv i Danmark gennem hundrede Aar (1741-1840). En gudelig Forsamlings Historie. Den fynske Opvækkelse, G. E. C. Gad, Kbh. 1897

William Paden, *Religious Worlds. The Comparative Study of Religion*, Beacon Press, Boston 1994.

Hanne Sanders, Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850, *Studier i Stads- och kommunhistoria 12*, Stads- og kommunhistoriska institutet, Stockholm 1995

Bjørg Seland, Fellesskap og foreningsvekst. En undersøkelse fra Nes sogn, Vest-Agder, ca. 1850-1900, Alvheim & Eide Akademisk Forlag, Øvre Ervik (Norge) 1988.

Anders Pontoppidan Thyssen (red.), *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*, Kbh., G. E. C. Gads forlag 1960-77, bd. 1-7, herunder **Johannes Pedersen**, Kirkeliv og Vækkelse på Fyn 1800-1850, bd. 3, s. 13-42 og Den gudelige forsamlingsbevægelse, bd. 3, s. 93-318, , **Knud Ottosen**, Den herrnhutiske bevægelse , bd. 3, s. 43-92, **Herluf Hegnsvad**, De stærke jyder, bd. 4, s. 179-252, , **Anders Pontoppidan Thyssen**, bd. III's Slutning samt Brødremenigheden, bd. 4, s. 9-178.

Astrid Tønnesen, Den sociale baggrund for vækkelserne på Fyn, *Kirkehistoriske Samlinger 1969*, s. 184-217

Hans Vammen, Anmeldelse af Hanne Sanders, Bondevækkelse og sekularisering, *Historisk Tidsskrift 1997*, s. 200-209

Vagn Wåhlin, Et essay om religiøsitet, mentalitet og bevidsthedshistorie, i *Kattegat-Skagerrak-projektet, meddelelser nr. 4, tillæg*, Århus 1984

Vagn Wåhlin, Popular Revivalism in Denmark, *Scandinavian Journal of History*,

1986, s. 363-387

Noter

1. Denne artikel er skrevet på grundlag af mit speciale ved Historisk Institut, Århus Universitet, juni 1998. Hvad angår en mere detaljeret forskningsgennemgang, metodevurdering, specifikke kildehenvisninger m.m., må jeg henvise til dette speciale.
2. Nørskov Nielsen, s. 157.
3. Sanders, s. 320-323.
4. Niels Clemmensen og Peter Gundelach hører til de mest tydelige eksempler.
5. Vagn Wåhlin, Ole Nørskov Nielsen og Margaretha Balle-Petersen er eksempler på dette.
6. Det følgende bygger på Sanders, s. 314-323.
7. Sanders, s. 235.
8. Balle-Petersen, "Guds folk i Danmark", s. 78ff.
9. Bøgh, s. 238.
10. Ibid., s. 243.
11. Johansen, s. 126.
12. Birgit Bjerre Jensen, s. 297.
13. Drigstrups vedtægt, pkt. 55 og 56, Danske Vider, s. 194f, handler om at holde fremmed kvæg ude fra landsbyens marker.
14. Hofman, bd. I, s. 76f.
15. Bøgh, s. 246.
16. Ibid., s. 81.
17. Ibid., s. 236-247.
18. Johansen, s. 120.
19. Danske Vider, s. 185-188. Gårdmændenes særlige forpligtelser ses f. eks. i artikel 29 og 30.
20. Se gennemgangen nedenfor.
21. Om udflytning og udskiftning, se afsnittet om de vaktes geografiske placering.
22. Tønnesen, s. 215.
23. De følgende punkter ses i Drigstrup bys vedtægt, Danske Vider III, s. 178ff. Dette pkt. er nr. 18ff.
24. Vider, Pkt. 27.
25. Ibid., Punkterne 29-36.
26. Ibid., Punkterne 68-71.
27. Ibid., Punkterne 50 og 53. Man kunne ikke bare slå græs eller sende sine dyr på græs, når man mente, at tiden var inde. Det skulle vedtages i fællesskab.
28. Bøgh, s. 246.
29. Odense Amts provstearkiv, korrespondance ang. Bjerge-Åsum hrd., J. Paludan-Müller til P. V. Lütken 7/4 1819, Landsarkivet for Fyn. Citeret af Pedersen, s. 96.
30. J. Paludan-Müller til biskop Plum, 23/1 1821, Rigsarkivet. Blandt de erklæringer, biskoppen sendte kancelliet 7/2 1821. Citeres af Pedersen, s. 97f.
31. Brev fra Paludan-Müller til P. V. Lütken, 7/4 1819, Odense amts provstearkiv, korrespondance ang. Bjerge-Åsum hrd., Landsarkivet for Fyn. Citeret i Pedersen,
32. Pedersen giver en udførlig skildring, bygget på forskellige erklæringer fra

præster, provster, biskopper og kancelliet samt retskilder, s. 118-139, 148-156 og 225ff.
33. Rigsarkivet, Danske Kancelli I 628/1821, Andresens skrivelser af 17/1 og 27/1 1821, citeret og refereret af Pedersen, s. 118-120.
34. Paludan-Müllers erklæring findes samme sted som Andresens og citeres af Pedersen, s. 121.
35. Pedersen, s. 123 og 154.
36. Ibid., s. 136.
37. Ibid., s. 123.
38. Ibid., s. 125, 130 og 149.
39. Ibid., s. 152.
40. Ibid., s. 99 og 119. Andresens og Paludan-Müllers tidligere citerede brev til provst Lütken.
41. Kertemindes byfogedarkiv, dokumenter til justitsprotokol 1826, dateret 16/3 1822. Underskrifterne er indsamlet af degnen Christian Juel.
42. Pedersen, s. 129.
43. Ibid., s. 153.
44. Baagø, s. 55ff.
45. Løgstrup, s. 23
46. Paden, viii.
47. Ibid., s. 51-53.
48. Ibid., s. 69ff.
49. Ibid., s. 73f.
50. Ibid., s. 75.
51. Ibid., s. 78f.
52. Et kuriøst eksempel på den samme sammenskrivning af myte og nutid er den bemærkning, som Nygård s. 245 citerer Christen Madsens kone for, da venner kommer for at besøge hende, efter at prædikanten er blevet arresteret: "De har taget min Herre bort, og jeg ved ikke, hvor de har gjort af ham". Ordene minder gevaldigt om Joh. 20, 2, Maria Magdalenes ord til Simon Peter efter opstandelsen. Hvad enten bemærkningen er autentisk eller skabt af en senere tradtition, er det udtryk for samme tankegang.
53. Paden, s. 90f.
54. Ibid., s. 93-98.
55. Ibid., s. 99.
56. Ibid., s. 121f.
57. Leach, s. 82
58. Paden, s. 141f.
59. Ibid., s. 152-158.
60. Pedersen, s. 103-107.
61. Nørskov Nielsen, s. 123.
62. Ibid., s. 143.
63. Sanders, s. 311ff.
64. Tønnesen, s. 215.
65. Degn Juels indberetning til provs Lütken, Odense Amts provstearkiv, korrespondance ang. Bjerge-Åsum hrd. 1821, Citeret af Pedersen, s. 111. Desuden Tønnesen, s. 193.
66. Sanders, s. 238-241.
67. Vammen, s. 208f.
68. Det drejer sig om de to Niels Rasmussen fra Bregnør. Den ene var imidlertid 57

år gammel og den anden kun 31 i 1834, hvilket er en hjælp, når der skal skelnes mellem dem.
69. Hvad angår en nøjere gennemgang af kildematerialet og mine vurderinger og skøn i behandling af dette, må jeg henvise til mit speciale.
70. Jens Ulf Jørgensens artikel i Dansk kulturhistorisk Opslagsværk, bd. II, s. 964ff, "Ægteskabsindgåelse" og Danske Lov, 2. bog, kapitel 8, stk. 3 samt Kirkeritualet, kap. VIII. Forlovere blev lovbestemte med Forordningen af 30/4 1824, men har muligvis været det også før i Drigstrup, da det var et krav i købstæder. Drigstrup kan være blevet opfattet som en del af Kerteminde, eller også har præsten blot haft den samme praksis i begge sogne, selv om det kun var påbudt ved lov i det ene.
71. McGuire, s. 71ff.
72. Vagn Wåhlin, Popular Revivalism i Denmark, s. 372
73. Seland, s. 214-217.
74. Ibid., s. 74-86.
75. Ibid., s. 218f.
76. 1. Tim. 6, 12. Se også 1. Tim. 1, 18 og 2. Tim. 4,8.
77. Vækkelsernes frembrud, bd. III's slutning af A. Pontoppidan Thyssen. Henvisning til brev af 6/8 1852 fra J. P. Lund til Herrnhut.
78. Hvidt, s. 27ff.

Summary

The agricultural reforms in the late 18. century resulted in a fundamental change of the rural economy in Denmark as well as the social framework of the danish peasant, during the 19. century. Previously, the local village had formed a natural and given social environment. At this time the peasant gradually experienced common values with individuals from distant parts of the country due to agrarian capitalism and social movements,. This process was initiated by a number of religious revivals mainly in the 1820's.

This article focuses on the nature of the conflict between old and new forms of social interaction in a parish on Fyn where one of the most dramatic religious revivals took place. Through analysis of the pattern of events, phenomenological analysis of texts, statistical analysis of the social interaction in connection with marriages and finally a sociological approach, it is shown that former conceptions of the revivalist movement as generally cultural renewing does not fully reflect the complexity of the situation. The revivalist movement was coexisting with earlier patterns of social interaction, in fact these were the most persistent in the long run.

The revivalist group emphasized the contradiction between the members of the group and the surrounding society. This is apparent in their writings and in the pattern of events, but should first and formerly be interpreted as religious rhetoric with the purpose of displaying the new identity of the true believers.

However, it is also apparent that although shortlived the revival constituted a change in the social relations which heralded the vast social and religious transformations of the 19. and 20. century: Secularization. As Hanne Sanders has pointed out, religious practice gradually became a matter of interest for the individual and not the group.

P. C. Mønsters ansøgning om religionsfrihed 1840

Af Bent Hylleberg,

Det første *'Andragende om fuld Religionsfrihed for Danmark'*, der er blevet indleveret til en offentlig dansk instans, blev forfattet den 16. juli 1840 i København og sendt til 'Den frie Stænderforsamling i Roeskilde'. Forfatteren var Peter Chr. Mønster, der året forud var blevet forstander for Nordens første baptistmenighed - 'Daabsmenigheden i Danmark' - stiftet i København 30. oktober 1839. Mønsters forslag fik en brutal medfart. Stænderforsamlingen lagde forslaget til side i dets møde den 29. august 1840 uden, at nogen fandt 'Anledning til at anbefale (det) til Oplæsning'. Denne behandling bliver forståelig, når det iagttages, at Sjællands biskop J.P. Mynster, der var baptisternes hårdeste modstander i 1840erne, tillige gjorde tjeneste som sekretær i Stænderforsamlingens 'Petitions-Committee'. I forbindelse med netop Mønsters andragende, anføres det, at biskop Mynster ikke ønskede 'at vidtløftiggjøre Forhandlingerne over disse som oftest ubetydelige Sager'![1]

Baggrunden for Mønsters ansøgning

De kirkelige forkæmpere for trosfrihed var *N.F.S. Grundtvig og Rasmus Sørensen*. Igennem 1830rne og 1840rne kæmpede de parallelt, Grundtvig fra København og Rasmus Sørensen på Sydvest-Sjælland. Mønster hørte hjemme i begge kredse i 1830rne.[2] Både Grundtvig og Sørensen udgav sidst i 1820rne skrifter, der handlede om kirkesyn og religionsfrihed. Og begge vendte tilbage til samme emne i 1840rne direkte foranlediget af, at Mønster i 1839 brød ud af statskirken.

Grundtvig blev først afklaret i sit kirkesyn efter 1832, mens Sørensen fremviste en klar profil allerede i 1827. I deres syn på stat og kirke endte de med at gå hver sin vej. De modeller, der blev diskuteret, når det gjaldt om at finde en løsning på spørgsmålet om religionsfrihed, gik hurtigt under forskellige betegnelser. Grundtvig talte om 'den nordiske' og 'den engelske frihed'.[3] Endnu to modeller bør inddrages, nemlig 'den amerikanske' og 'den franske frihed'.

Grundtvig kæmpede gennem flere år med sit kirkesyn. Han hævdede først, at de gammeldags troende skulle beholde statskirken, mens rationalisterne måtte træde ud uden at miste deres borgerlige rettigheder. Dette standpunkt gjorde han gældende indtil 1825.[4] Han kaldte denne model for *'den engelske frihed'*, idet den lignede de vilkår, som frikirkerne dér havde haft siden 1689 - frihed til at træde ud af statskirken. Som følge af 'kirkekampen' nedlagde Grundtvig som bekendt sit præsteembede i 1826. Herpå hævdede han, at det var de gammeldags troende, der med ham skulle udtræde af statskirken, som rationalisterne kunne beholde.[5]

Men i 1832 fandt *Grundtvig* en tredje mulighed, som han kæmpede for resten af sit liv: Det troende lægfolk skal have frihed til at lade sig betjene af troende præster; sognebåndet skal løses. Samtidig skal præsterne ikke pålægges at betjene lægfolk, som de ikke deler kristendomssyn med. Sognebåndets løsning og præstefrihed skal gå hånd i hånd. Forholdet mellem stat og kirke skal derimod ikke røres. Kirken skal forblive en statsindretning, hvor frie menigheder kan samles om frie præster under statens tilsyn. Denne frie statskirkemodel kaldte Grundtvig *'den nordiske frihed'*.[6] J.C. Lindberg sendte i 1838 en ansøgning om religionsfrihed efter denne model til Stænderforsamlingen, som vedtog, at den ikke ville indgive nogen begæring om kirkelige reformer til kongen.[7] *Alligevel indtrådte Grundtvig i statskirkens tjeneste igen i 1839 som præst ved Vartov.*

Rasmus Sørensen, skolelærer i Venslev, kæmpede også for sognebåndsløsningen, men han havde et andet mål end Grundtvig. Allerede fra 1827 var han talsmand for adskillelse af stat og kirke. Han forbandt sin opfattelse af kirken med apostelmenigheden, der var en frikirke, hvor lægfolket var bestemmende.[8] Mønster arbejdede i 1830erne sammen med Rasmus Sørensen. Planen var, at lægfolket skulle udtræde af statskirken og danne frikirke, når sognebåndsløsningen blev nægtet. Forbilledet for Rasmus Sørensen var *'den amerikanske frihed'*, hvor stat og kirke er adskilt.[9]

Den franske revolution i 1789 havde som baggrund blandt borgerstanden og de intellektuelle et stærkt had, der var vendt mod såvel konge som kirke. Men så rabiate kræfter fandtes ikke i Danmark. End ikke de mest liberale politikere drømte om at iværksætte *'den franske frihed'* herhjemme i 1840rne. Men efter revolutionen i Paris 1830 blev det dog nødvendigt med en ventil på enevældens kongedømme. De *rådgivende stænderforsamlinger* blev oprettet.[10] Kongeloven var stadig gældende, men stænderforsamlingerne skulle have kongens lovudkast til udtalelse, ligesom de kunne stille forslag til

kongen. Det var denne 'folkelige ventil', som *Mønster* forsøgte at anvende i 1840.

Mønster blev i løbet af 1839 rådvild, idet alle tiltag med henblik på kirkelig frihed strandede: 'Nu stod jeg ene igjen, uden noget egentligt Samfund, paa nogle faa Venner nær, som deelte mine kirkelige Anskuelser. Grundtvig traadte ind i Statskirkens Tjeneste igjen. Lindberg truede vel med, at, naar Sognebaandet ikke blev løst, vilde han træde ud ved Øresund, saa det skulde spørges ved Vesterhavet; men Sognebaandet blev ikke løst, og baade her og der blev Alt ved det Gamle'.[11]

Samtidigt var Mønster nået frem til baptismens kirke- og dåbssyn, og efter mødet med baptister fra Hamburg udtrådte han af statskirken ved at lade sig (gen)døbe, oktober 1839.[13] Han anede givetvis problemer forude på grund af det skismatiske skridt, hvorfor han 16. juli 1840 afsendte omtalte *'Andragende om fuld Religionsfrihed for Danmark'* til folkets repræsentanter, der var samlet på Stænderforsamlingen i Roskilde. Her landede det i hænderne på biskop Mynster!

Mønsters ansøgning af 16. juli 1840

Mønsters ansøgning sigter på religionsfrihed efter *'den engelske og amerikanske model'*. Han beder derfor i indledningen 'om Religionsfrihed for Danmark, som den haves i England' (A)[13], hvor den har skabt lykke og udbredt velsignelse (B). Ja, 'hartad hele Nordamerikas Bebyggelse, dets Kultur og Udvikling' skyldes de muligheder, som religionsfriheden dér har skabt (D). At der intet er af 'den franske frihed' i Mønsters tanke, ses af, at han fremfører sin ansøgning alene af kærlighed til konge og fædreland (A). Indledningen slutter med at henvise til de seneste måneders begivenheder i København. Mønster trænger ikke selv til religionsfriheden - 'jeg har vovet at tage mig den' (B).

Optakten til den egentlige ansøgning har to hovedafsnit, der handler om engelsk og amerikansk kirkeliv (C og D) og et kort afsnit, der handler om dansk kirkeliv (E). Mønster viser først (C) med et langt afsnit fra den tyske kirkehistoriker Archenholtz's kirkehistorie om England, at pluralitet i det religiøse liv er et gode, der forebygger overgreb mod anderledes troende. Denne pointe anføres med et citat af Voltaire, hvorpå Archenholtz tilbageviser, at 'den gordonske Tummult' i London i 1780 er et bevis på det modsatte.

Opgaven for Mønster består nu i med egne ord at påvise, at *'den engelske og amerikanske frihed'* kun har bragt velsignelse i sit køl-

vand (D) - 'en Kjendsgerning, grundet paa over 200 Aars Erfaring'. Det gælder for det engelske samfund i almindelighed, den engelske statskirke i særdeleshed, samt alle borgere, der dannede frikirker. Og netop de engelske frikirker og deres virke tilskrev Mønster den 'Storhed og Velstand', som hinsides Atlanterhavet skabte 'den amerikanske frihed'. I England demonstrerer udviklingen tillige, at der opstod et sundt skel mellem 'den engelske Regjering' og 'Geistligheden i Statskirken', idet den første kunne svare den sidste, når dens biskopper – jævnfør Mynster! – 'raabte paa Fængsel, Forviisning, Baal eller Brand for Dissenterne'. Til sidst fastslår Mønster, at frihed og tolerance er gavnlige for Evangeliets udbredelse, hvorfor den engelske statskirke nu ligefrem står i 'en Efterligning og Medbeilerkamp' med frikirkerne. Mønster antager derfor, at konklusionen for alle, der hører hans argumentation, vil blive: Hvilke muligheder ligger der ikke netop nu hos det danske folk for Evangeliet – 'Livsrøret' kom med vækkelsen. Kun 'Friheden' står tilbage at gives af kongen!

Herpå vender Mønster sig igen til danske forhold (E). Han er klar over, at Grundtvig og Lindberg har henvendt sig til Stænderforsamlingen i 1838, men han er godt tilfreds med, at *'den nordiske frihed'* led skibbrud. Den var udtryk for noget 'Splinternyt', der 'altsaa ingen historisk Hjemmel havde for sin Gavnlighed'.

Herpå følger selve ansøgningen (F) 'om fuld Religionsfrihed', der efterfølges af opfordringen til Stænderforsamlingen om at overveje, hvorvidt 'en saadan Religionsfrihed kunne være gavnlig for vort kjære Fædreneland' - herunder betingelserne, som frikirkefolk er villig til at opfylde, og omfanget af religionsfriheden, der også skal indrømmes sådanne, som 'slet ingen kirkeligt Samfund tilhøre'. Mønster slutter (G) med at fremsætte det ønske, at Stænderforsamlingen vil være enig med ham i, at der er behov for religionsfrihed i Danmark, og at den må blive indrømmet danskerne - da 'vare vi ikke alene blevne kloge af fremmed Skade, men ogsaa rige.'

Mønster og Grundloven af 5. juni 1849

I sin kamp for almindelig religionsfrihed i Danmark måtte Mønster betale dyrt. Kampen blev hård, men ingen viste sig i stand til at berøve ham den frihed, han selv havde taget. Øvrigheden påførte ham fem fængselsophold af tilsammen to års varighed i årene 1840-1845. Fra fængslet skrev han tre forsvarsskrifter til kongen, hvori han ansøgte om religionsfrihed.[14] Inden kongen fremkom med sin afgørelse, udbad denne sig råd vedrørende baptisternes fremtid fra tre in-

stanser - nemlig stiftsprovst Tryde, biskop Mynster og Kancelliet.[15] De gode råd var langt fra entydige, og kongen var forståeligt nok rådvild. Derfor trak hans afgørelse ud. Endelig kom *Baptist-Plakaten den 27.12.1842*. Den indskærpede den gældende lovgivning - baptismen måtte kun manøvrere indenfor rammerne af fristaden Fredericia, Konventikel-Plakaten af 1741 og Dåbsforordningen af 1828.

Efter Baptist-Plakaten skrev *Mønster* ikke flere forsvarsskrifter - hverken til Stænderforsamlingen, til kongen eller til Den grundlovgivende Rigsforsamling. Derimod fortsatte han sine ulovlige 'Apostelgjerninger'. Men andre reagerede. Allerede kort efter Mønsters brud med statskirken i 1839 tog Mønsters venner fra 1830erne mere eller mindre parti for ham og hans krav om religionsfrihed.

Det *Grundtvig-Lindberg'ske parti* reagerede hurtigt. Lindberg hævdede, at baptisterne skulle have de samme rettigheder som jøder og reformerte. Han opsøgte tillige biskop Mynster for om muligt at få 'de urimelige Love bort', men denne var urokkelig.[16] Grundtvig udgav i 1842 skriftet 'Om Religions-Forfølgelse', hvori han hævdede, at baptisterne var trådt således i karakter, at det nu var umuligt at træde vande; der måtte vælges 'mellem Religions-Frihed under en eller anden Skikkelse, eller Religions-Forfølgelse'.[17] Grundtvigs model var stadig en 'fri Stats-Kirke' med plads endog til baptisterne. Lad dem 'omtrent skiøtte sig selv, løse ... Sognebaandet saavidt Sacramenterne angaaer, og tillade dem, der maatte finde Skrupler enten ved Barnedaaben eller ved Overøselsen, at opsætte deres Børns Daab, til de kan svare for dem selv, og da at faae dem neddyppede i Stats-kirken'[18] - *'den nordiske frihed'* var og forblev Grundtvigs løsning.

Rasmus Sørensen bevarede forbindelsen til de københavnske baptister, primært Mønster.[19] Han forsvarede både baptisternes krav om religionsfrihed og deres kirkesyn i bogen 'Hvad er 'den hellige almindelige Kirke'?', der udkom i begyndelsen af 1841. Dette opgør med Grundtvigs kirkesyn er hans teologiske hovedværk, hvor han priste dem, der brød med statskirkerne.[20] Rasmus Sørensens motiv for at adskille stat og kirke var dobbelt – dels ville han bygge kirke efter urmenighedens forbillede, dels skulle lægfolket råde i kirken. De degnekristne menigheder var ikke tænkt som en fredsommelig opbyggelsesbevægelse, men som et forsøg på at realisere separatismen - at sætte kirken i frihed. Rasmus Sørensens begejstring for *den engelske og amerikanske frihed* blev åbenlys, efterhånden som han blev politisk aktiv i 1840rne. I 1852 udvandrede han til USA.[21]

I Den grundlovgivende Rigsforsamling 1848 blev *'den franske frihed'* i en fredelig dansk udgave med adskillelse af stat og kirke forsvaret af *de mest liberale politikere*, heriblandt I. A. Hansen, der var nær ven med Rasmus Sørensen. Hans argument var, at enhver anden løsning ville indebære tvang, fordi kun frihed, men ikke lighed, blev opnået. Ligheden hørte med til en bæredygtig løsning.[22]

Biskop *D. G. Monrad*, der sammen med Orla Lehmann blev Juni-Grundlovens fædre, kritiserede tidligt den gældende lovgivning, især Konventikelplakaten fra 1741. Samtidigt - i 1842 - hævdede han også, at baptisterne skulle have ret til at udtræde af statskirken. Monrad ønskede ikke en adskillelse af stat og kirke, men tiden krævede religions- og samvittighedsfrihed for den enkelte. Hos Monrad forenedes de politiske og de religiøse begrundelser for en ny forfatning.[23]

Overfor disse - såvel præstekristne, degnekristne som liberale - stod kongens indflydelsesrige rådgiver, *biskop J.P.Mynster,* urokkelig, men med ryggen mod fremtiden. Mynster gik ind for en evangelisk-luthersk statskirke, hvor uniformiteten blev bevaret som tvang. Det afgørende var folkefællesskabet i en kristen stat, hvor enheden af Gud, konge og kirke fortsat skulle være omdrejningspunktet.[24] Baptist-Plakaten, der primært var Mynsters værk, blev formet i forlængelse af dette standpunkt. I kølvandet på denne opstod der med livets selvfølgelighed et nyt problem, nemlig tvangsdåb af baptisters nyfødte børn. Biskop Mynster var også drivkraften på dette område: 'Staten er berettiget til at fordre, at ethvert Barn strax skal henregnes til et af den anerkiendt Religionssamfund', hævdede han.[25]

Denne fremfærd frembragte fra 1844 en ny form for 'forsvarsskrifter', idet andre i fuld offentlighed overtog Mønsters kamp. Modstanden mod tvangsdåben fremkom fra flere sider. Nogle præster vægrede sig af samvittighedsgrunde.[26] Da det blev offentlig kendt, stod den liberale presse på deres og på baptisternes side.[27] Under overfladen handlede debatten ikke kun om tvangsdåb, men især om udvidelsen af den religiøse tolerance. Det sidste fremgik af to vægtige bøger, som begge argumenterede for ændringer i lovgivningen, så religionsfrihed blev mulig.[28] Professor H.N.Clausen blev eksponent for Mønsters skrivende forbundsfæller, da han konkluderede: 'Det vil snart kunne komme dertil, at Begrebet om kirkelig Herskermagt ... seer sine Enemærker indskrænkede til Danmark. Men, naar det conservative System er conserveret saa længe, indtil Man staaer ene med det i Verden, da turde det gjælde som Beviis for, at det er conserveret tilstrækkeligt længe. Den, der kommer

sidst, pleier ikke at komme for tidligt'.[29]

Fra midten af 1840erne blev Baptist-Plakaten kritiseret i alle kredse. Også kongen indså nu, at den religiøse uniformitets model hørte fortiden til, hvorfor han meddelte Kancelliet, at Baptist-Plakaten skulle ophæves.[30] Han søgte med dette for øje nye rådgivere i stedet for biskop Mynster.[31] Kongen rådspurgte A.G. Rudelbach[32], der foreslog, at baptisterne fik religionsfrihed under forudsætning af, at de fremlagde en trosbekendelse. Året efter forelå *Amnesti-Plakaten den 26. juni 1848*, udsendt af den nye konge Frederik VII, underskrevet af D.G. Monrad, kultus- og undervisningsminister:

'Paa Ministeriets derom nedlagte allerunderdanigste Forestilling, har det behaget Hs. Maj. Kongen under 21de d. M. allernaadigst at bifalde: At der meddeles Amnesti for dem, som maatte være under Forfølgelse eller domfældte for Afholdelse af gudelige Forsamlinger eller Foretagelse af Daabshandlinger. Hvilket herved kundgjøres til Efterretning for alle Vedkommende'.[33]

Dette dokument må regnes for danske baptisters 'Magna Charta'. Amnesti-Plakaten fulgte i kølvandet på kongeskiftet herhjemme og Februar-revolutionen i Paris. Ud af begge dele fremstod 21. marts folketoget til Christiansborg, der resulterede i enevældens fredelige fald og Marts-ministeriets komme. Herudaf voksede Den grundlovgivende Rigsforsamling, der skabte Danmarks Riges Grundlov, der blev vedtaget den 25. maj, men først underskrevet af Kong Frederik VII den 5. juni 1849.[34] En række tolerance-love fulgte snart i kølvandet på Amnesti-Plakaten.[35]

Der foreligger ikke noget skriftligt vidnesbyrd om, hvorledes Mønster vurderede Grundlovens bestemmelser. Men de krav, som han og baptisterne ønskede opfyldt med den fri forfatning og den hertil hørende religionsfrihed, blev ikke indfriet. Han var og blev talsmand for *'den engelske og amerikanske frihed'* - 'engelsk' i dens historiske udgangspunkt med en statskirke, men med en 'amerikansk' målsætning, idet der til frihed også hørte lighed. Og denne lighed blev ikke indført med Juni-Grundloven i 1849.

I 1840rne blev det baptisterne og deres 'biskop' P.C. Mønster, der bidrog til at sætte den udvikling i gang, der førte frem til religionsfriheden. Deres første bidrag var det konsekvente brud med statskirken i 1839. Det andet bidrag fulgte med Mønsters andragende til Stænderforsamlingen i 1840 og hans efterfølgende forsvarsskrifter til kongen i 1841-42. Svaret herpå kom med Baptist-Plakaten i 1842, hvormed spørgsmålet om religionsfriheden blev rejst i en bre-

dere offentlighed. Mønsters og baptisternes tredje bidrag til udviklingen frem mod Juni-Grundloven blev deres konsekvente afvisning af Baptist-Plakaten. De nævnte liberale kræfters engagement på baptisternes side tilførte derpå kravet om religionsfrihed den nødvendige styrke, der overbeviste kongen, Frederik VII.[36]

Når det blev Mønster, der allerede 1840 skrev den første ansøgning om almindelig religionsfrihed, skyldtes det, at det var ham, der fik sin danske erfaring fra vækkelsen bekræftet hos den internationale baptisme. Denne bevidnede, at hvad der kun havde været en teoretisk mulighed herhjemme, allerede var en virkelighed andre steder i verden. På den baggrund vovede Mønster 'at tage' religionsfriheden ved at bryde med statskirken - hvorpå han ansøgte om den på alle andre danskeres vegne med sit *'Andragende om fuld Religionsfrihed for Danmark'*. Det følger her:

Til
Den frie Stænderforsamling i Roeskilde.

(A) Naar jeg vover, at gjøre det danske Folks Repræsentanter, den høie Stænderforsamling, nærværende Forslag, og beder om Religionsfrihed for Danmark, som den haves i England, da tør jeg haabe, at Stænderne ikke vil see anden Grund fra min Side til dette Forslag, end denne: Kjærlighed til mit Fædreneland, idet jeg ønsker al den Lykke og Velsignelse, timelig og aandelig, som ægte Frihed kan skjænke, udvikle og grundfæste.

(B) At Religionsfriheden har skabt og kan skabe Lykke og udbrede Velsignelse over det Lands Indbyggere, der har den, vil jeg søge i al Korthed med Englands Eksempel at oplyse. Mit ringe Stade i Borgersamfundet, er jeg vis paa, ikke vil afholde den høie Stænderforsamling fra, at tage et Forslag under Behandling, der er af saa ædel en Byrd, som ægte Friheds- og Fædrenelands-Kjærlighed. Jeg maa til Stadfæstelse herpaa gjøre denne Bemærkning, at jeg selv personlig ikke egentlig trænger til denne Frihed; thi jeg har vovet at tage mig den, idet jeg er udtraadt af den danske Statskirke, og ingen menneskelig Magt er istand til at berøve mig denne Frihed, men vel at forbittre mig den, og kun forsaavidt som dette Sidste ved Religionsfrihed blev forebygget, kan der siges, jeg har søgt min egen Fordeel.

(C) "Voltaire[37] siger: ""Var der kun een Religion i England, saa maatte man frygte for Despotismen; var der Tvende, saa vilde man knække Halsen paa hinanden, men da der nu er saa mange Secter og Arter af Gudstjennester, saa lever man rolig."" Dette er Sandhed; thi den gordonske[38] Tummult, hvorved Iveren for den protestantiske Religion, ene og alene var Pretext[39], kan her umulig anføres som Beviis for det Modsatte. Den lovgivende Magt i England har bragt Tolerancegrundsætningerne i et System, som næppe vil kunne modtage nogen Forbedring. Overbeviist herom, lader man sig ikke vildlede af Tummulten fra 1780; men til Parlamentets Ære, være det sagt, at, da Parlamentshuset og Senatorerne ikke var deres Liv sikker, skede dog ikke af et eneste Medlem, trods alle Factioner[40] og den Fare, hvori de svævede, noget Andragende, Pøbelen til Behag, om at ophæve en viis og god Lov, som Billighed og Menneskelighed havde dicteret. Despotismen ville med rette være at befrygte i England, dersom der ikkun var een Religion, da Kongen der er den engelske Statskirkes anerkjendte Overhoved og hans Magt i denne Egenskab næsten ingen Grændse kjender. Imidlertid bliver han aldrig besværet med Religionsstridigheder, hvoraf man her slet intet veed; ja med Pøbelens Skjænderier og Slagsmaal, med Processer og Udsvævelser, er det uhørt, at man har indblandet Religionen. Intolerancen, som egentlig er overført fra den jødiske til den christelige Religion, og er dette overtroiske Folks Arvedeel, har ingen Leilighed til at slaae Rødder i det engelske Folks Hjerter. Den Mængde fra den engelske Kirke afsondrede Christne, som udgjøre en saa stor Deel af Kongerigets Indvaanere, Begreberne om Frihed i at tænke og handle, de Fornødenheder, som ved Landets Rigdom mangfoldiggjøres og derved gjør den gjensidige Hjælpsomhed nødvendig, alt dette befordrer den gjensidige Anerkjendelse paa denne Ø, som ene og alene har denne Tolerance at takke for sin Velstand og Flor. Man kan herved anføre det originale Bonmot[41] af den vittige Greve af Cesterfield[42] til hvem en Munk fra Rom var addresseret; denne forsikkrede Greven om sin Omvendelsesiver, der ene og allene havde ført ham til England, og at han var beredt til at lide Alt for sin Religion. Cesterfield svarede: De kommer for sildig, kjære Pater, De vil umage Dem forgjæves, for at vinde Martyrkronen, her er slet intet mere at gjøre" – (Archenholtz[43] über den Religionszustand in England, 11th B;5th Abs.)

(D) Det er en Kjendsgjerning, grundet paa over 200 Aars Erfaring, at Religionsfriheden i England er et Gode, der har havt den frieste

og bedste Udvikling af sand borgerlig Kraft, Virksomhed og Troskab for Land og Rige i sit Følge; thi medens Statskirken der er bleven uforandret i Troesbekjendelse og gudstienstlige Skikke og Vedtægter for alle dem som ville gjøre Brug deraf, og det alligevel vedblev at være Lovbud og Pligt for alle Landets Indbyggere, enten de ville benytte Statskirken til deres aandelige Pleie eller ikke, at yde de Afgifter, som paalagdes dem til Statskirkens Vedligeholdelse og dens Tieneres Underholdning, da har siden Cromwells Tid[44], alle Landets Indvaanere, der ikke kunne tilfredsstilles ved Statskirkens Pleie, men havde større religiøs Trang, end denne ifølge sin Indretning kunde afhjelpe, selv sørget for deres egen og deres Børns aandelige Udvikling, i det de stiftede christelige Samfund, hvori de pleiede Sjælene saa vel, at disse frie Dissenter have noksom beviist, at de kunne undvære Statskirkens Overformynderskab over deres frie christelige Tro og Levned, og endda bære alle de borgerlige ædle Frugter i Nøisomhed og Vindskibelighed, i Opofrelse til bedste for Staten i det hele, som for den enkelte Nødlidende, ligesom de altid have underholdt deres egne Trængende, der aldrig falde Staten til Byrde hverken som Forbrydere eller Almisselemmer; ja hartad hele Nordamerikas Bebyggelse, dets Kultur og Udvikling, dets Uafhængighed og tilvoxende Storhed og Velstand, kan alene tilskrives Dissenternes saavel aandelige som borgerlige Virksomhed og indbyrdes Tolerance. Dette saae den engelske Regjering meget vel, og kunde derfor svare Geistligheden i Statskirken, som raabte paa Fængsel, Forviisning, eller Baal og Brand for Dissenterne: Viis I os ligesaa gode borgerlige Frugter af Eders Tro, som Dissenterne have viiste os af deres, saa kræver Staten ikke mere af Eder, og vi indsee ikke, hvorfor I ville have disse Mennesker forfulgte, som jo, uden at nyde nogen som helst Gjengjæld uden Ondt af Eder, ligefulde yde deres Skat til at opholde Eder og Statskirken, til bedste for Andre, hvem I skulle lære at blive ligesom de; af Eder forlange de ikkun Fred for Eders Forfølgelse, og denne ville vi nu skaffe dem som gode og retskafne Borgere. Paa denne Erkjendelse vandtes der i England fuld Religionsfrihed, og det Livsrøre, der nu udvikler sig i den engelske Statskirke især med Hensyn til Missionen[45], er ligefrem en Efterligning og Medbeilerkamp med Dissenterne.

(E) I forrige Stændermøde blev der petitioneret efter Pastor Grundtvigs Plan om det saakaldte Sognebaands Løsning, men hvorom den ærede Stænderforsamling med Majoritet besluttede, ei at indgive nogen Petition til Hans Maiestæt Kongen; det var noget

'Splinternyt', der altsaa ingen historisk Hjemmel havde for sin Gavnlighed.

(F) Denne Gang vover jeg, at fremkomme med Andragende om fuld Religionsfrihed, efter at have viist, hvor gavnlig den har været i sine Følger for England og Nordamerika; med den ærbødige Begiæring, at den høie danske Stænderforsamling vil tage under Overveielse, hvorvidt en saadan Religionsfrihed kunne være gavnlig for vort kjære Fædreneland, ifølge hvilken, det tillades enhver at udtræde af Statskirkens Samfund og efter eget Godtbefindende indtræde i en Dissentmenighed, eller slet ingen kirkeligt Samfund tilhøre, naar han i øvrigt svarer til Statskirken og dens Geistlighed den Skat og Paalæg, der almindelig kræves af Alle, og godtgiør, at have erhvervet de Skolekundskaber for sig og sine Børn, som Statens Skolelov fordrer (med Undtagelse af Religionen), samt fremlægger sin religiøse Troesbekjendelse, der maa være en saadan, der i sit Prinsip er borgerlig uskadelig.

(G) At der i Danmark er Trang til Religionsfrihed, haaber jeg, Stænderforsamlingen er enig i med mange flere Frisindede / i Ordets rette forstand / og tænkende Danske, og naar denne Frihed, som i England maatte kjøbes saa dyrt, kunde vindes her som en godvillig Gave af Hans Maiestæt Kongen paa Stænderforsamlingens allerunderdanigste Petition derom, da vare vi ikke alene blevne kloge af fremmed Skade, men ogsaa rige.

Kjøbenhavn d. 16. Juli 1840 underdanigst

Peter Chr. Mønster, Graveur.

Noter

1. Dette er de korte oplysninger i 'Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Sjællands, Fyens og Lolland-Falsters Stifter, samt for Færøerne og Island, 1835-46', 37. møde, 29. august 1840, kolonne 1895-1898. - Mønsters ansøgning findes i Rigsarkivet, København, i materialerne vedr. Stænderforsamlingerne, hvor den bærer påtegningen 'Privat Andragende. No 16. 1840'. Ansøgningen består af 4 tæt skrevne sider. – Mønsters ansøgning er ikke omtalt i standardværket om Stænderforsamlingernes historie, Hans Jensen: 'De danske Stænderforsamlingers Historie 1830-48, bd. I og II, København 1931 og 1934.
2. Mønsters liv er kortlagt i min biografi om baptismens pionér, se Bent Hylleberg: 'P.C. Mønster', Brande 1978. Hans liv i perioden 1830-35 er skildret fragmentarisk i Knud Banning: 'Degnekristne. En Almuerejsning', København 1958, og når det gælder perioden 1835-39 i Kaj Baagø: 'Magister Jacob Christian Lindberg', København 1958.
3. Se Ernst Borup og Frederik Schrøder (red): 'Haandbog i N.F.S. Grundtvigs Skrifter', København 1931, bd. III, sd. XI.
4. Således formulerede Grundtvig sig i 'Kirkens Gienmæle', København 1825, i kampen mod professor H.N. Clausen.
5. Borup, op. cit. sd. XI og sd. 220: 'Skal den lutherske Reformation virkelig fortsættes', København 1831. - Dette standpunkt er udtrykt i Grundtvigs erklæring til kongen fra vinteren 1831-32 i tilslutning til 160 familiefædre og ugifte personers ansøgning om at måtte danne frimenighed med Grundtvig som præst. Denne anmodning kan ikke sammenlignes med Mønsters 'Andragende', idet Mønster ansøger om almindelig religionsfrihed for alle danske.
6. Dette kirkesyn udfoldes allerede i 'Daabs-Pagten', København 1832, og det når sin fulde udfoldelse i 'Den Danske Stats-kirke upartisk betragtet', København 1834. Se Borup, op. cit. sd. XII samt sd. 248ff.
7. Baagø, op. cit. sd. 305ff. Her afslører Lindberg, at han er gået vejen med Grundtvig fra den engelske model til den nordiske; idet han skriver om professor Clausen, hedder det: 'Jeg fik ham sagt i hans Øjne, at jeg kun havde været saa haard mod ham, fordi jeg dengang stred for den engelske Frihed, saa een af os maatte ud af Statskirken, og at jeg da naturligt fandt, at han var nærmest dertil, og vilde han ikke med det Gode, saa maatte han med det Onde; men efter at jeg havde faaet Øie for – hvad Seeren Grundtvig havde opdaget – at vi kunne godt forliges i Statskirken ... altsaa at vi behøvede en nordisk Frihed, saa kunde det godt maaske gaae'. - Dette forslag, der sammenfatter Grundtvigs to krav til kirkelig frihed, kan heller ikke sammenlignes med Mønsters 'Andragende', idet der er tale om frihedsrettigheder i statskirken, ikke om almindelig religionsfrihed for alle danske.
8. Rasmus Sørensen: 'Om det sande Lærer-Kald i den christne Menighed', København 1827; se Banning, op. cit. sd. 42f.
9. Rasmus Sørensen: 'Mit Levnetsløb, København 1847, sd. 237. Se også Banning, op. cit. sd. 43.
10. Se vedr. uroen i 1830erne John Danstrup og Hal Koch (red): 'Danmarks Historie', Politikens Forlag 1971, bd. 11 sd. 127ff, og om stænderforsamlingerne Hans Jensen, op. cit. bd. I, sd. 73ff.
11. Mønsters erklæring til Københavns Politiret 22.12.1839. Hylleberg, op. cit. sd. 37.

12. Mønsters eget teologiske syn havde bragt ham til baptismen uden at frakende barnedåben karakter af dåb; det sidste lærte han af Julius Købner og Johan Gerhard Oncken, som repræsenterede den nye kontinentale baptisme, hvis første menighed var blevet stiftet af sidstnævnte i Hamburg i 1834. Se Hylleberg, op. cit. sd. 38-43.
13. Bogstaverne - f.eks. (A) - henviser til de således af mig markerede afsnit i Mønsters ansøgning, der følger nedenfor.
14. Om Mønster og religionsfriheden se Bent Hylleberg: 'Grundloven, baptisterne og religionsfriheden', i Jørgen Nybo Rasmussen (red): 'Religionsfriheden i Danmark 150 år', Katolsk Historisk Forening for Danmark, 'Ælnoth' nr. 9, 1999.
15. Niels Bjerg Nielsen: 'Development of Religious Liberty in Denmark in the First Half of the Nineteenth Century with Special References to Baptists', Rüschlikon-Zürich 1964, sd. 49ff.
16. Kaj Baagø, op. cit. sd. 341f. Især i tidsskriftet Dannebroge, 1841-42, forsvarede Lindberg baptisterne og tolerancen overfor dem.
17. Borup, op. cit. sd. 291: 'Om Religions-Forfølgelse', København 1842.
18. Ibid, sd. 290.
19. Banning, op. cit. sd. 236ff.
20. Banning, op. cit. sd. 242.
21. Banning, op. cit. sd. 264ff. Bannings vurdering af P.C. Mønster lyder: 'Man maa hævde, at det er Gravør Mønster, der tager de fulde Konsekvenser af de Degnekristnes Kristendomssyn. Man kunde næppe finde en Beskrivelse af en aandelig Udvikling, der laa nærmere ved Rasmus Sørensens end Gravør Mønsters', ibid, sd. 257.
22. Niels Bjerg Nielsen, op. cit. sd. 73f. Knud Banning, op. cit. sd. 271.
23. Niels Bjerg Nielsen, op. cit. sd. 38ff. Se også Danstrup og Koch (red), op. cit. sd. 277ff og 319ff.
24. Jens Rasmussen: 'Biskop J.P. Mynsters kirkelige synspunkter', i 'Kirkehistoriske Samlinger', 1998, sd. 85ff.
25. J.P. Mynster: 'Meddelelser om mit Levned', København 1884, sd. 278.
26. Det kendeste eksempel er pastor P.C. Kierkegaard, der satte sin stilling ind på modstanden mod tvangsdåben. Mynster indstillede ham til afsked, men Kancelliet var tøvende. Se J.P. Mynster, op. cit. sd. 278f.
27. Især 'Fædrelandet' og 'Berlingske Politiske og Avertissements-Tidende' samt 'Corsaren' med dens velkendte satire, se Niels Bjerg Nielsen, op. cit. sd. 58ff.
28. Den ene var Magnus Eiriksson: 'Om Baptister og Barnedaab', København 1844 (på mere end 700 sider), den anden professor H.N. Clausen: 'Om Kirketvang ved Baptistfødte Børns Daab', København 1845.
29. H.N. Clausen, op. cit. sd. 48.
30. Niels Bjerg Nielsen, op. cit. sd. 67f.
31. Biskop Mynster fortsatte tro imod sig selv, som han begyndte som biskop i 1834 og året efter som kongevalgt deputeret på Stænderforsamlingen. Han var imod frihed i enhver form – socialt, politisk og religiøst – hvorfor han naturligvis også stemte imod Juni-Grundloven i 1849.
32. Dr. Rudelbach var en prominent grundtvigsk teolog, der havde studeret og undervist ved europæiske universiteter, før han vendte hjem til universitetet i København 1847. Se Kaj Baagø, op. cit. sd. 67ff.
33. Amnesti-Plakaten findes bl.a. i Baptistsamfundets Arkiv, Tølløse.
34. John Danstrup og Hal Koch (red), op. cit. sd. 221ff.
35. Bent Hylleberg og Bjarne Møller Jørgensen: 'Et kirkesamfund bliver til', Kø-

benhavn 1989, sd. 40f og 68f.
36. Niels Bjerg Nielsen, op. cit. sd. 80f.
37. Francois de Voltaire (1694-1778), fransk forfatter og filosof, klar og skarp, oftest satirisk, i sin stil, altid forsvarer af tros- og tankefrihed. Flygtede fra 1726-29 til England, hvor han stiftede bekendskab med deismen/rationalismen.
38. The Gordon Riot, 1780. Dette protestantiske pøbeloprør, der også kaldes 'No Popery Riot', har navn efter Lord George Gordon (1751-93), der var parlamentsmedlem fra 1774, men ukendt indtil 1780. Parlamentet ophævede delvist de gældende tvangslove mod katolikkerne i 1778. Dette vakte stor harme i bornert-protestantiske kredse. Lord Gordon blev de misfornøjede protestanters bannerfører. Som formand for en protestantisk forening indbragte han 2. juni 1780 et modforslag i Parlamentet, hvortil en talrig pøbelskare var strømmet. Urolighederne tiltog, pøbelen nedbrændte nogle katolske kapeller og fængslet i Newgate. Forstærket med de 2000 fanger, som det indeholdt, plyndrede pøbelen nu lordernes huse og vinkældre, uden at bevægelsen i øvrigt havde nogen politisk karakter. Regeringen anvendte en betydelig troppestyrke, inden den blev herre over urolighederne. Da var 210 blevet dræbt i gaderne, og 75 døde senere på hospitalerne. De materielle skader i London var større end dem, der blev resultatet af den franske revolution i Paris. Gordon blev fængslet i Tower, stillet for 'The Kings Bench' som højforræder, men frikendt i 1781. I 1793 døde han selv i Newgate fængslet under afsoningen af et 5-års fængselsophold, som han blev idømt i 1787 efter at havde udgivet et skamskrift mod Marie Antoinette. Han døde syngende revolutionssangen 'Ca ira', 'Det skal nok gå'. - 'The Gordon Riot' er skildret i Ch. Dickens roman 'Barnaby Rudge'.
39. Engelsk for 'påskud'.
40. Politisk sammenrotning, oprørsk parti.
41. Morsomhed, vittig bemærkning.
42. Chesterfield, Philip Dormer Stanhope, 4th jarl af Chesterfield, (1694-1773), engelsk statsmand, diplomat og vittigt hoved, især kendt for sine 'Letters to His Son' og 'Letters to His Godson', rang af adelsmand i 1726, ambassadør til Holland 1728, statholder i Irland 1745-46 og statsminister sammested 1746-48, hvorpå han trak sig tilbage på grund af tiltagende døvhed.
43. Johann Wilhelm von Archenholtz, tysk historiker, kendt for et omfattende forfatterskab, heriblandt 'Annalen der brittischen Geschichte', bind 1-20, Hamburg 1788-1800. Mønster citerer mest sandsynligt fra dette værks 11. bind. Titlen 'Über den Religionszustand in England' har jeg ikke kunnet finde.
44. Oliver Cromwell (1599-1658), engelsk Lord Protector 1648-1658.
45. I slutningen af 1700-tallet kom der fornyet liv i Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK af 1698) og i Society for the Propagation of the Gospel (SPG af 1701), men der stiftedes også nye selskaber i den anglikanske kirke bl.a. Church Missionary Society (1799) og det fælleskirkelige London Missionary Society (1795). Metodismen gav for en stor del inspiration hertil, ligesom Baptist Missionary Society (1792) dannede forbillede for Den anglikanske Kirkes oversøiske mission.

Summary

In Denmark religious liberty was given with the Free Constitution in 1849. Nine years earlier, the Baptist minister P.C. Mønster from Copenhagen as the very first Dane had submitted a petition for complete religious liberty to the Advisory Assembly in Roskilde. It was received by the secretary of the Assembly, bishop Mynster of Zealand, who refused to present the petition. Accordingly, it was never discussed but filed in the archives. Here it was found by the author of this article in the 150th year of anniversary for the Free Constitution. It is published here for the first time.

Since the Reformation in the 16th century Danes had to belong to the Evangelical Lutheran National Church. Until 1849 the laws secured religious uniformity. Religious intolerance became a matter of discussion within the religious revival of the 19th century. From 1832 Grundtvig created his own model, 'the Nordic liberty', according to which the State Church was not a real church but a civil establishment in which the true Church was a guest for which the State had to provide good living conditions including the abolition of the Parish Bond. Grassroots in the religious revival with Rasmus Sørensen in the forefront became spokesmen of 'the American liberty', prescribing separation of Church and State. Nobody in Denmark spoke of 'the French liberty' where the people became hostile to the King and his Church. Mønster could have used all options here mentioned for his model of liberty. He knew personally Grundtvig and Sørensen - and he had travelled in Europe in the beginning of the century.

Mønster became a Baptist in the fall of 1839. In July 1840 he handed in the above mentioned petition to the Advisory Assembly. Mønster asked for 'the British liberty' - i.e. the right to separate from the State Church in order to build free Churches or to live without relation to any Church, at all. In his petition Mønster shows that pluralism in religious life prohibits intolerance. And he argues for religious liberty by showing the blessing it has meant to England for both the Churches and their mission and for the people who by freedom is given a chance of prosperity and glory.

After Mønster abandoned the State Church in 1839 he was prisoned five times for a total of two years. From the prison he wrote three petitions to the King and finally the King published the

'Bill of Baptists' in the last days of 1842. According to this Baptists should be persecuted if they did not submit. Consequently, their children were taken by police and baptized by compulsion in the State Church. Bishop Mynster had been the Kings adviser. At the same time both Grundtvig and Sørensen wrote books asking for religious liberty for Baptists - Grundtvig asked for the right of Baptists to live within the State Church, Sørensen argued for their right to separate in free Churches. After considerable pressure from liberal journalists in Copenhagen the new King granted religious freedom by publishing the 'Amnesty Bill for Baptists' in June 1848. The Free Constitution was granted June 5th 1849. Religious liberty was secured in Denmark by Baptists who made the primary contribution followed by liberals with their bigger voices adding a significant and necessary support.

Ludvig Jacob Mendel Gude - fra landsbypræst til domprovst

Studier i det 19. århundredes kirkehistorie med særligt henblik på præsten, teologen og forfatteren L.J.M. Gudes yngre år (1820-ca.1870)

Af Torsten Dam-Jensen

1. Indledning

Man kan ikke just påstå, at det 19. århundredes ånds- og kirkeliv ligger hen som en uudforsket mark i historieforskningen. Vel ingen anden periode i vort lands historie har været genstand for så omfattende studier på snart sagt alle områder. På det kirkehistoriske felt har det righoldige kildemateriale givet anledning til en række doktordisputatser, monografier og andre værker, ligesom omfangsrige værker om vækkelsernes frembrud fra det 19. århundredes begyndelse har givet os et særdeles indgående indblik i det, som rørte sig i tiden, og som vi på mange måder endnu er præget af i vores måde at tænke på og være kirke på.

Dermed ikke sagt, at der ikke længere kan findes nyt stof om og nye indsigter i denne spændende og turbulente periode af Danmarkshistorien. Nærværende studie om Ludvig Jacob Mendel Gude er forhåbentlig et bevis herpå.

Formålet med denne afhandling er at kaste nyt lys over en af det 19. århundredes kirkehistoriske på én gang markante og marginale skikkelser. Markante, fordi han stod solidt forankret i datidens kirkelige "establishment", og fordi vi ved at følge hans person, hans liv og tænkning føres ind i en række af de spørgsmål og temaer, som kom til at bestemme udviklingen for vor kirke, skole og teologi. Marginale, fordi han allerede i sin levetid blev overhalet af helt an-

dre strømninger og "lagt i mølposen" som repræsentant for et forældet system, som tidens toneangivende kredse for længst havde gjort op med.

Opgaven er ikke at retfærdiggøre hans teologi og kirkesyn, endsige lægge op til en slags Gude- eller Martensen-"renaissance", for det lader sig ikke gøre, selv om vor tid tyder på, at der er ved at opstå en fornyet interesse for den dannelsesteologi, som de begge repræsenterede, jvf. lektor, dr.phil. Hans Hauges studier i dansk kirke og europæisk dannelse i "Kritisk forum for praktisk teologi", hvor han bl.a. skriver: "Vi er på vej ind i en prægrundtvigsk epoke ... Det er sansen for samhørigheden mellem dansk kirke og europæisk dannelse, som vi kan bruge Martensen til at genetablere. Det er en skam, at han er blevet klemt ud i kampen mellem Grundtvig og Kierkegaard"[1].

Det samme kan siges om Gude, som var en af Martensens disciple. Han blev i høj grad klemt ud af kirken og teologien, fordi han repræsenterede nogle ærkekonservative synspunkter, fordi han stod fast på et gammelt kirke- og samfundsssyn, som blev trængt op i krogen af alt det nye, som hans århundrede bragte til sejr: demokratiets indflydelse på samfundslivet, vækkelsernes indflydelse på kirkelivet. Overfor disse vældige kræfter, som vi i dag har meget at takke for, men som også har medført mange vanskeligheder, må Gude stå tilbage som en taber. Han var en dybt konservativ natur, som ikke forstod endsige billigede alt det nye. En indædt modstander af folkestyret. En forbitret forsvarer af den bestående kirke overfor den nye tids splittende angreb fra vækkelsernes side.

Opgaven er altså ikke at skrive en Gude-apologi. Opgaven er rent historisk: at foretage en tilbundsgående undersøgelse af Ludvig Jacob Mendel Gude som præst, teolog, forfatter og menneske. Om man vil: at hente en glemt skikkelse op af skuffen og kaste lys over ham. Kun få har overhovedet beskæftiget sig med ham. Ud over ganske få artikler, hovedsagelig skrevet af familiemedlemmer, findes der ingen studier om ham. Dette er da vor opgave: at give en samlet fremstilling af Gude sammenholdt med den tid, han levede i. Det har været lidt af et detektivarbejde, et pionérarbejde om man vil. Men for mig har det været alt arbejdet værd.

Til indledning nogle få ord om, hvordan jeg har disponeret nærværende artikel. Afsnit 2 beskæftiger sig med Gudes første 28 leveår: hans familiebaggrund og opvækst i Sydvestsjælland; hans tid som discipel ved den lærde skole i Slagelse, hvor grunden til hans teolo-

giske interesse lægges; hans studieår i København og det skelsættende møde med H.L. Martensen; hans ansættelse som religionslærer ved Borgerdydsskolen på Christianshavn og hans første forfattervirksomhed.

Afsnit 3 handler om hans 18 år som sognepræst i Hunseby på Lolland, hvor hans videnskabelige ambitioner udmønter sig i en række afhandlinger, omhandlende bl.a. religionspædagogiske, kirkehistoriske og kirkeforfatningsmæssige emner.

Det sidste og 4. afsnit er en afrunding af hans yngre år, der kulminerer med den stærkt omdiskuterede udnævnelse til domprovst i Roskilde - i øvrigt det eneste af hans livsafsnit, som indtil nu er blevet gjort til genstand for en nærmere undersøgelse. Vi forlader Gude inden kulminationen på hans akademiske karriereforløb, doktorafhandlingen om den hellige nadver.

2. Holsteinborg - Slagelse - København (1820-48)

De første leveår (1820-1829)

Ludvig Jacob Mendel Gude blev født 23. april 1820 i Rude ved Holsteinborg i det sydvestlige hjørne af Sjælland som søn af birkedommer Albert Peter Gude og hustru Louise Henriette Thomsen. Han var den førstefødte af en flok på fem børn, hvoraf de tre var piger. Gudes bror, Peter Friedrich Christian, døde som ung i Vestindien, og da ingen af Gudes egne sønner overlevede ham, forsvandt slægtsnavnet Gude med ham. Han mistede allerede sin mor i marts 1825, da han var knap fem år gammel. I de følgende tre år var hjemmet i Rude uden kvindelig indflydelse, indtil faderen i 1828 giftede sig med Birgitte Petrine Hansen (1804-51), med hvem han fik seks børn.

Slægten stammede fra Rendsborg i Holsten, hvor tre sønner af borgmester Michael Gude i 1581 på grund at tapperhed blev adlet af kejser Rudolf d. 2. og fik et familievåben, som den senere domprovst havde i sin ring og brugte som signet. Våbnet kan ses i Sct. Mariakirken i Rendsborg over det "Gudeske Kapel". Senere delte slægten sig i en norsk og en dansk gren. Gudes farfar, Jacob Gude (1754-1810), skrev i 1808 sine erindringer, som blev udgivet i 1918 under titlen "En kjøbenhavnsk Embedsmand[2]". Han var søn af en kontorist ved Den kongelige Hofholdning, blev som 19-årig jurist og virkede som sekretær i Danske Kancelli, inden han i 1792 blev sekretær i Collegium de cursu Evangelii promovendo og inspektør ved Vajsenhuset.

L. J. M. Gude kom til verden i en periode af Danmarkshistorien, som var præget af de voldsomme dønninger, der fulgte efter den franske revolution. Landet havde været ramt af flere dramatiske begivenheder: englændernes bombardement af København og opbringning af den danske flåde i 1807, statsbankerotten og tabet af Norge i 1813-14 samt den store landbrugskrise i 1818-28. Den tidligere stormagt var blevet reduceret til en fattig, yderprovins i det store Europa.

Først omkring 1830 begyndte Danmark igen at rejse sig efter dette bombardement af ulykker. Landbrugets vældige opblomstring, som først og fremmest skyldtes den store korneksport til England, førte med sig, at bondestanden fik stigende selvbevidsthed. Den øgede velstand hos bønder og borgere resulterede i et pres på enevældens absolutisme med krav om politisk indflydelse. Det var dette småborgerskab, der ved århundredets midte indløste de nationalliberale magtdrømme i form af Grundloven af 1849.

Første halvdel af 1800-tallet var det danske borgerskabs guldalder, enhedskulturens glansperiode. Samtidigt med de sociale gruppers gryende klassebevidsthed søgte man at holde det folkelige fællesskab fast på en samfundsbevarende kulturel enhedstænkning, der havde det harmoniske og selvberoende menneske som personlighedsideal. Kodeordene i den borgerlige kultur blev nationaliteten, familien og subjektiviteten.

Trods alle enhedsidealer var tiden præget af det åndelige røre, som allerede var blevet sat i gang af 1700-tallets pietisme med dens lægge vægt på religionens inderliggørelse og individualisering. Kirkens enhed kunne ved 1800-tallets begyndelse i realiteten kun defineres ved dens administrative funktion som statsapparat. Præsten var blevet pålagt flere og flere administrative opgaver, som han varetog med stor autoritet. Til gengæld var det så som så med den religiøse uniformitet, skulle det snart vise sig.

Gude blev født på et tidspunkt, hvor der var voldsom gæring i det danske kirke- og åndsliv. De gudelige forsamlinger, som senere hen tog form af de store vækkelser - Grundtvigianismen og Indre Mission - var begyndt at sætte rystelser i gang i kirke- og samfundsliv. Og det må siges at være skæbnens ironi, at Gude blev født på en egn - af biskop Mynster sarkastisk betegnet som "Det hellige land" - hvor vækkelserne slog kraftigst rod.

På Sjælland var det i Sorø Amt, at vækkelserne sporedes først og stærkest. I 1829 holdtes den første gudelige forsamling i landsbyen

Venslev i Gudes fødesogn, og snart spredtes bevægelsen ud over Øster og Vester Flakkebjerg herreder. Forsamlingerne havde en stor ven i grev Frederik Adolph Holstein (1784-1836), som i Reventlows ånd indførte nye landbrugsmetoder, udviklede landsbyskolen og i det hele taget søgte at selvstændiggøre godsets bønder. Han kom i 1820'erne under pietistisk påvirkning og stiftede bl.a. en missionsforening for grevskabet Holsteinborg.

Det var i denne store åndelige brydningstid, at Gude voksede op som søn af den lokale birkedommer, som næppe har kunnet forlige sig med bøndernes voksende selvbevidsthed. Faderen var barn af oplysningstiden, hvor det var tanken, at det først og fremmest var borgerskabet, som skulle uddannes og selvstændiggøres. Han havde modtaget sit grundlæggende vidensfundament og sine holdninger fra Borgerdydsskolen i København og stod på en vis afstand af den landbefolkning, han var sat midt iblandt.

Discipel ved Slagelse lærde skole (1829-1837)

Den 1. oktober 1829 blev den da 9-årige Gude optaget i Slagelse lærde skoles nederste klasse. Skolen havde dybe historiske rodder, idet den var udsprunget af Antvorskov klosterskole omkr. 1570.

Da Gude påbegyndte sin skolegang i Slagelse, var skolens rektor Jeppe Christensen Qvistgaard (1781-1850), som siden 1819 havde været tilknyttet skolen, fra 1826 som rektor, inden han i 1838 blev sognepræst i Aagerup-Kirkerup ved Roskilde. Rektor underviste selv i latin, græsk, hebraisk (valgfrit fag) og religion. En samtidig vurderede hans evner som lærer således: kun middelmådig i sprogene, eftersom han ikke var filolog, men teolog af uddannelse, men til gengæld fortræffelig i religion: "Han forstod at fængsle Disciplenes Tanker, at vække deres Interesse, og ikke blot at danne, men ogsaa at opbygge dem ... Der er næppe Tvivl om, at han, der var en fortrinlig geistlig Taler, var langt bedre skikket til at være Præst ... Uden just at være streng som Lærer, var han dog ofte af en saa melancholsk Sindsstemning, at Disciplenes Hjerter ikke ret kunde oplades for ham"[3]. Man må sige: en noget tvetydig vurdering af hans undervisergerning.

Blandt de øvrige lærere ved Slagelse lærde Skole, som Gude modtog undervisning af, skal nævnes Christopher Petersen Andersen (1785-1853), der som adjunkt forestod fagene historie, geografi og tysk. Hans undervisning var hæmmet af, at han mere lagde vægt på detaljerne end på det fornødne overblik, og at han havde et meget hidsigt temperament, som gav sig udslag i, at han kunne se sig gal

på enkelte elever. Jens Hviid (1808-1837) underviste i matematik, mens Philip Andreas Torst (1799-1881) tog sig af dansk, fransk og kalligrafi.

Skolen havde traditionen tro en vis forbindelse til byens to kirker, Skt. Mikkels og Skt. Peders. Ved sidstnævnte kirke residerede Hans Bastholm (1774-1856), søn af den rationalistiske biskop, dr.theol. Christian Bastholm. I hele 44 år - fra 1802 til 1846 - var han sognepræst ved Skt. Peders kirke og ligesom faderen en ægte rationalist. Hans kristendomsforståelse byggede på eudaimonisme, dvs. læren om at personlig lykke er livets højeste mål, og at det for mennesket gælder om gennem sine handlinger at fremme dette mål.

Som præst og redaktør af byens avis var Bastholm med til at præge den offentlige mening. På grund af sygdom havde han allerede i 1825 set sig nødsaget til at ansætte en kapellan, J.P. Østrup, som snart samlede store skarer i kirken, idet han prædikede mod rationalismens tomhed og uåndelighed. Da han fem år senere flyttede fra Slagelse, søgte de vakte lægfolk til P.A. Fenger i det nærliggende Slots Bjergby eller helt ned til Holsteinborg. Fenger, som var stærkt inspireret af Grundtvig og dennes kamp mod rationalismen, holdt i 1833 en prædiken i Skt. Mikkels kirke, hvor han varmt tilsluttede sig Grundtvig.

Denne prædiken blev anledning til den voldsomme fejde, man kaldte "Den vestsjællandske krig". I avisen tog Bastholm som den første ordet imod Fenger og benyttede lejligheden til at rette et frontalangreb imod de vakte præster, som leflede for de vederstyggelige forsamlinger eller konventikler. Hans udfald resulterede i alvorlige sammenstød med en række af egnens foregangsmænd for den kirkelige og folkelige lægmandsbevægelse. Også Slagelse lærde skoles rektor, Qvistgaard, blandede sig i debatten, idet han klart tog parti for Bastholm mod Fenger.

Om den 13-årige discipel ved Slagelse lærde skole har hørt Fengers prædiken, vides ikke. Men vi må formode, at han har fulgt fejden i Bastholms avis, hvor også hans egen rektor blandede sig. I hvert fald må vi konstatere, at han i de følsomme ungdomsår befandt sig midt i et af de kirkepolitiske brændpunkter. Hans senere ytringer om vækkelserne peger tydeligt i retning af, at han ubestridt stod mere på Bastholms - og biskop Mynsters - end på Fengers og de øvrige vakte præsters side.

Studenterårene (1837-1844/46)

Sammen med fem andre disciple dimitteredes Gude i 1837 fra Slagelse lærde skole, han med den bedste studentereksamen. Han var ikke et øjeblik i tvivl om, at det var teolog, han ville være. I 1838 tog han filosofikum med karakteren laud og kunne nu hellige sig de teologiske studier. Studiet var dengang bygget op omkring forelæsningerne. Muligheden for selvstudier var ringe, da det var småt med lærebøger. Efter den af fakultetet udsendte tryksag om "Det theologiske Cursus ved Kjøbenhavns Universitet" (1831; 1838) var studietiden beregnet til tre år, hvilket var ganske urealistisk. Snarere fem år var normalstudietiden.

I studietiden boede han hos konferensråd, højesteretsassessor Stellwagen (1782-1864), som var gift med hans moster Marie. Her boede han som en søn af huset, og han bevarede livet igennem stor veneration for sin "anden far": "Han var en i ethisk og religieus Henseende gjennemdannet Mand. Reenhed, Fromhed og Gudsfrygt vare forenede hos ham som hos et Guds Barn. I hans Huus kom jeg daglig, jeg fandt der et velsignet Hjem, og den stille Indflydelse, som udgik fra den faderlige Ven, blev en Deel af mit indre Liv"[4].

Gude gav senere en karakteristik af sin studietid og af fakultetsmiljøet - og af sig selv: "Jeg anser det for en Lykke, at Universitetslivet faldt for mig i en skøn Tid, da Ideernes Verden endnu ikke var fordunklet af en politisk Periodes Skyer, og Tilliden til Idealerne endnu ikke var svækket af alskens nedbrydende Kritik".

"Ideernes verden". I 1838 tiltrådte den senere navnkundige biskop H.L. Martensen som underviser ved det teologiske fakultet. Dermed blev det den såkaldt spekulative teologi, som vandt fodfæste på fakultetet og i de dannede kredse. Den var i korthed et forsøg på at give en fuldkommen harmonisk verdens- og livsanskuelse, i hvilken - med Martensens egne ord - "Alt hvad der i Tilværelsen har Betydning - Natur og Aand, Natur og Historie, Poesi, Kunst, Filosofi - føjer sig harmonisk sammen til et Aandens Tempel, i hvilket Kristendommen er det altbeherskende og altforklarende Midtpunkt".

Denne spekulative teologis enhedstænkning kom til at præge den unge Gude for resten af livet. Den udtrykte en overbevisning om, at kristendommen som åbenbaring ikke blot var forenelig med, men indbegrebet af den højeste dannelse, hvorunder hørte netop "Tilliden til Idealerne".

Det teologiske fakultet befandt sig i disse år i "Clausens og Martensens æra"[5]. Gude omtaler i sit doktorvita af de teologiske professorer kun Clausen og Martensen og nævner dem som de lærere, fra

hvem der udgik "en vækkende Beaandelse". Henrik Nicolai Clausen (1793-1877) virkede fra 1822 som professor og øvede fra starten en betydelig tiltrækning på studenterne. Hans udgangspunkt var rationalismen, som stod i skarp modsætning til den gamle lutherdom, hvilket tydeligt kom til udtryk i fejden med Grundtvig p.gr.a. hans "Katolicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus" fra 1825. Han blev stærkt påvirket af den store tyske teolog, Fr. Schleiermacher, som besøgte København i 1833 og blev hyldet af tidens store ånder. Clausen blev stående i Schleiermacher med front mod både nyortodoksien og hegelianismen, som efter hans mening "paatager sig ved filosofisk Abstraktion at udlede Kristendommens hele Indhold... af Fornuftens Ideer"[6].

Det blev derfor ikke Clausen, men H.L. Martensen, som kom til at spille den største rolle for Gude. Han var langt fra den eneste student, som søgte Martensens kateder. Blandt andre "disciple" kan nævnes Fr. Vilh. Andersen (senere provst i Ringsted) og B.J. Fog (senere Sjællands biskop).

Under sin udenlandsrejse 1834-36 havde Martensen i Berlin mødt Hegels filosofi, som i stigende grad optog ham, og som han allerede i studietiden i København var blevet opmærksom på. Kernen i hans tilegnelse af Hegels tænkning var "hans speculative Logik, Systemet af Tilværelsens almindelige Tankebestemmelser, der ikke vare vore subjective Tanker, men guddommelige Tanker, der gjennemtrængte og udfoldede sig i Universet ... Under Studiet af Hegel opsteg for mig Anelsen om en Anskuelse, der paa Treenighedens Baggrund opfatter Christus som Midtpunctet i Tilværelsen, opfatter Universet som et System af concentriske Kredse, der alle pege hen til den inderste Kreds, hvor Christus er, og kun i ham finde deres Forklarelse og Forstaaelsen"[7].

Det grundlæggende i Martensens spekulative teologi er systemet, enhedstænkningen, mediationen. Det er *mediationen af modsætninger,* som er det bærende - mediationen som udtryk for *syntese og harmoni.* Al dualisme afvises skarpt. Han opererer med et universalitets- eller totalitetsbegreb, hvorfor hans teologi kan betegnes som en kristelig idealisme og humanitetsreligion. Det sande humanitetsbegreb er et kristeligt begreb - det centrale princip for kulturens og dannelsens magter. Kristendom er kultur. Ud fra denne system-, denne enhedstænkning er det hans ærinde at udvikle en kristelig videnskab (det sande), en kristelig etik (det gode) og en kristelig kunst (det skønne). Det står klart, i hvor høj grad mænd som Kierkegaard og Grundtvig kom til at stå i skarpest tænkelige oppositi-

on til Martensens teologiske spekulation.

Gude fastholdt hele livet sin begejstring for den martensenske dannelsesteologi og styrkede på det personlige plan forholdet til mesteren gennem vedholdende korrespondance. Da enhedstanken (jvf. Hegel) ikke viste sig at holde, og der snart blæste ganske andre filosofiske, teologiske og kirkelige vinde, blev Martensen og hans disciple - på trods af deres magtfulde embeder - isolerede i det åndelige miljø. En uddød slægt allerede i deres samtid.

Den 22. april 1844 - dagen før sin 24 års fødselsdag - blev Gude teologisk kandidat med karakteren Admodum Laudabilis, "i høj grad rosværdigt". Vi kender de "Qvæstioner", dvs. eksamensspørgsmål, som blev stillet til Gude: 1) Efter en Antydning af Hovedmomenterne i Bevisførelsen for Facticiteten af Christi Opstandelse at udvikle den dogmatiske Betydning af samme - 2) Hvorledes lader den Sætning, at alle Synder ere lige, sig forene med den, at der er Forskjel mellem Synder? - 3) At anstille en Sammenligning mellem Spinozismen og den schellingske Naturphilosophie og vise begges Forhold til det christelige Standpunkt - 4) Ved en Sammenligning mellem den orientalske og occidentalske Kirkes Udvikling indtil det 9de Aarhundrede at eftervise begges eiendommelige Charakter - 5) 1. Cor. 12,1-13 - 6) Ps 49,6-21 aut 90[8].

Som det fremgår, blev der ved den skriftlige eksamen givet seks spørgsmål, et i hvert af de fem hovedfag og et i en af bidisciplinerne. Karakteren fastsattes på grundlag af et samlet indtryk af præstationerne. De skriftlige opgaver læstes kun af professorerne, medens der ved den efterfølgende mundtlige eksamen medvirkede censorer, på skift udtaget af det københavnske præsteskab. Selv blev Gude senere formand for censorkollegiet og skildres i denne egenskab som "en stille afmålt mand; men lærte man ham at kende, mærkede man et varmt hjerte hos ham"[9].

Gude opnåede den bedste karakter - egregie blev først indført i 1847. Efter selve eksamen fulgte så aflæggelsen af den teologiske kandidated, som ikke havde nogensomhelst praktisk betydning med henblik på indgangen til præstegerningen, hvorfor den da også afskaffedes i 1870.

Studentertiden havde Gude brugt på andet end flittige studier. Som så mange andre af samtidens ungdom var han levende optaget af poesien og fik endog udgivet en lille bog med "Smaa poetiske Forsøg og Leilighedsdigte".

Efter veloverstået eksamen følte Gude sig fristet til fortsatte teolo-

giske studier, som måske med tiden kunne føre til en universitetskarriere. Han var jo med sine kun 24 år for ung til et præsteembede. Universitetskarriere blev det ikke til, men livet igennem var han overordentlig flittig med sine videre studier, hvilket en række udgivelser og den teologiske doktorgrad på en afhandling om nadveren, som han erhvervede i 1874, bærer vidnesbyrd om.

Lillejuleaften 1844 flyttede Gude ind på Borchs Kollegium i Store Kannikestræde. For en ringe betalt timelærer - Gude blev sommeren 1844 ansat som religionslærer på Borgerdydsskolen på Christianshavn, herom mere senere - var tildelingen af alumnepladsen et stort privilegium. Dertil kom det frugtbare og udfordrende sociale samvær med en række begavede studenter og kandidater.

Opholdet på Borchs blev for Gudes vedkommende kun af kort varighed, idet han forlod stedet 1/6-1846. Få dage senere indgik han ægteskab i Nødebo kirke ved Fredensborg med Henriette Amalie Meinig og stiftede dermed eget hjem. Så varige spor fik han ikke sat sig på Borchs kollegium.

Lærer ved Borgerdydsskolen på Christianshavn (1844-1848)

I perioden 1844 til 1848 var Gude tilknyttet lærerstaben på Borgerdydsskolen på Christianshavn, hvor hans fag naturligt nok var religion. Borgerdydsskolen var en af den række af højere privatskoler, som blev grundlagt i slutningen af 1800-tallet, fortrinsvis i København og omegn. 1 1785 dannede en kreds af københavnske borgere "Selskabet for Borgerdyd", som i overensstemmelse med tidens reformivrige ånd ville skabe et uddannelsesalternativ til de latinskoler, som efter manges mening byggede på forældede undervisningsprincipper og dannelsesidealer.

Borgerdydsskolens elever kom fra forholdsvis velstillede hjem, da der skulle betales skolepenge. Af fortegnelsen over dimitterede elever ser vi, at der var tale om sønner af provster, godsforvaltere, grosserere etc.

Nogle interessante indtryk af Gude som ung religionslærer får vi i fængselspræst Vilhelm Muncks erindringer. Munck (1833-1913), der blev student fra Borgerdydsskolen i 1850, skriver: "Det var af stor Betydning for mit Religiøse Liv, at Skolens øverste Klasser ved den Tid fik Gude, senere Domprovst i Roskilde, til Lærer i Religion. Han begyndte Timerne med Trosbekendelsen og Bøn, hvad der den Gang var noget ganske uhørt, og hans alvorlige Inderlighed gjorde trods hans Stivhed stærkt Indtryk paa mig, medens det frastødte andre. Vi beholdt ham kun en kort Tid, da han snart blev kaldet til

Præst i Hunseby. Desværre maa jeg bekende, at jeg trods min Agtelse for ham to Gange var uærlig mod ham; da det nemlig en Dag kneb med en fransk Lektie, foregav jeg Hovedpine og bad om Tilladelse til at lægge Hovedet paa Bordet, men paa Gulvet laa den opslaaede Grammatik. Gude opdagede det, og det svier endnu, at den hele Straf, han gav mig, var det sagtmodige Ord: "saa det var den Slags Hovedpine, Munck!". Den anden Gang havde vi anbragt Lærerens Stol, hvis ene Ben var løst, saaledes at den, der satte sig, maatte vælte. Da det skete, spurgte Gude mig, der den Dag var Ordensdux, om jeg ikke havde vidst det i Forvejen, og jeg skammer mig endnu over mit Nei"[10].

Adskillige af Gudes elever sluttede sig sidenhen til den grundtvigske bevægelse. Det gjaldt således Gotfred Benjamin Rode (1830-78, stud. 1847), hvis hjem blev centrum for de københavnske grundtvigianere. En anden elev, præsten Christian J.F. Friis (1833-1910, stud. 1851), knyttede sig til partiet Venstre og havde sympati for friskoletanken. En senere markant grundtvigsk præst var Hans Nicolai Holten (1829-71, stud. 1848), som i sine unge år blev grebet af Kierkegaard. I denne sammenhæng skal også nævnes Ernst Christian Richardt (1831-92, stud. 1848), som ivrigt tilsluttede sig skandinavismen. Han er først og fremmest kendt som digter, men virkede som præst i en årrække (St. Heddinge, Ørsted og Vemmetofte Kloster) for de grundtvigske idéer.

Andre af Gudes elever var præget af Indre Mission, først og fremmest J.C. Rudolph Frimodt (1828-79, stud. 1848), der blev den første sognepræst ved Skt. Johannes kirke på Nørrebro, ungdomsven til IM-høvdingen Vilh. Beck. Frimodt blev en af de første præster i København, som anslog de strenge, hvoraf IM i hovedstaden voksede. Andre støtter for IM blev Christian O. Holbek (1833-1912, stud. 1852, spr. i Snoldelev-Tune 1879-1905, bekendt med Frimodt og en af de første, der tog del i Kbh.s IMs arbeide) og Theophilus Barfoed (1831-96, stud. 1851, spr. i Tommerup 1886-96, hvor han støttede og medvirkede i IMs arbejde i sognet).

En lang række af Gudes tidligere elever gik altså helt andre veje. Enkelte holdt fast ved den kristendomsforståelse, som han havde indgivet dem, bl.a. Jens C.C. Skou (1831-1904, stud. 1849, spr. i Svindinge 1891-1904), hvis konservative evangelisk-lutherske forkyndelse, således som den f.eks. kommer til udtryk i hans "Prædikener" (1885), viser tilknytning til biskopperne Martensen og Fog.

Til denne skole kom Gude - sammen med fire andre nyansatte læ-

rere - altså i 1844 som religionslærer. Et levende indblik i hans syn på religionsundervisningen får vi gennem hans "Bemærkninger om Religionsundervisningen i den lærde Skoles høiere Classer"[11]. I dette skrift præsenteres Gude under "Skolens Lærere" således: "Cand. theol., Lærer siden Juni 1844 i Religion i de 3 øverste studerede Classer, har 10 Timer ugentlig". Vi læser også, at skolen anvendte følgende læreboger i religionsundervisningen i skoleåret 1846-47: Herslebs større Bibelhistorie, Balles Lærebog, Luthers lille Katekismus samt Det nye Testamente.

I sine "Bemærkninger", som er skrevet på opfordring af skolens forstander, bestemmer han indledningsvis religionsundervisningens formål som etisk. Undervisningen er en "Livssag", en "Tilegnelse og Bekræftelse af Daabens Bekjendelse". I de lavere klasser bygger undervisningen på Luthers Katekismus samt på "Meddelelse i den hellige Historie", dvs. bibelhistorie, som en forberedelse til konfirmandundervisningen og den første deltagelse i nadveren. For Gude sker der et afgørende punkt i barnets kristelige udvikling ved den første nadverdeltagelse, der betegnes som "en kjendelig Grændse, efter hvilken noget Nyt forventes at maatte begynde. Ved denne Grændse maa derfor Religionsundervisningen enten ganske standse, - eller, - dersom den fortsættes, bestemmes med Hensyn paa et særeget Formaal".

Selve grundlaget for religionsundervisningen hviler for Gude på syntesen mellem religion og kultur: "Uagtet der nu ikke i mindste Maade kan tænkes paa en bedre Christendom for de Vise end for de Enfoldige, tør det dog antages som ønskeligt, at den dannede Yngling ved sin Udtrædelse af Skolen besidder en saadan Grad af christelig Cultur, som kunde staae paa lige Trin med den i alle de øvrige Undervisningsfag erhvervede Kundskab". Der skal altså stilles krav til eleven.

Undervisningsmetoden for de ældre elever skal ikke være populært opbyggelig, men skal stile frem mod "en intellectuel-psychologisk Uddannelse". Barndommens alder er troens alder, mens ungdommens er refleksionens og selvstændighedsfølelsens. Derfor kan man ikke bare fortsætte med katekismusundervisning, men må for de ældre klassers vedkommende hæve den til en "rationel Religionslære" - uden dog at foregribe den teologiske videnskab. Teologi er "en Helligdom, som ikke taaler de Uindviedes Berøring"!

I sit teologiske og pædagogiske syn sætter Gude ikke nogen modsætning op mellem fornuft og åbenbaring: "Christendommen indeholder jo dog ikke alene de dybeste Livselementer, men ogsaa de

høieste Fornuftselementer". Som lærebog anbefaler han biskop Mynsters "Betragtninger over de christelige Troeslærdomme".

I den praktiske undervisning lægger han vægt på, at eleverne kan gengive lærebogsstoffet nøjagtigt. En fri metode med løs snak eller samtale er farlig, både for eleven og læreren, for "den fører ham (dvs. læreren) let til et religiøst Ordgyderi ... Utvivlsomt maa en saadan Methode bære Skylden for den store Indolens og Slaphed, hvormed man i nærværende Tid under Religionsundervisningen mere end under noget andet Fag maa kjæmpe. I flere Skoler er det blevet en Tradition, at man ikke behøver at læse paa Religion, at dette er Noget, som nok kommer af sig selv, og at Religionstimerne kunde benyttes om ikke til Frihed, saa i det mindste til Hviletid".

Død udenadslære er Gude stor modstander af. Han betegner det som misbrug at lade eleverne lære løsrevne skriftsteder uden at sætte dem ind i en større sammenhæng. Skriftens bogstaver kan kun forstås ud fra "levendegjørende Aand". Eleven skal på et tidligt tidspunkt lære at bruge Det nye Testamente selv. "Skal der fordres en Skrivtkundskab, da maae Disciplene selv tage Skrivten i Haanden".

3. Sognepræst i Hunseby (1848-66)

Almen orientering

Gude fandt stor glæde i sin lærergerning, men i længden var hans stilling utilfredsstillende, ikke mindst af økonomiske grunde. Han higede efter præstegerningen. I 1846 - samme år som han tog homiletisk eksamen med karakteren laud - var han blevet gift med frk. Marie Henriette Amalie Meinig (1820-94), og året efter blev deres første barn født. Forberedelserne til indtrædelsen i den gejstlige stand blev afsluttet med aflæggelse af den kateketiske prøve i 1848. Springet fra lærer- til præstegerning var iøvrigt typisk for mange teologisk uddannede adjunkter. Dels var der ringere mulighed for en teolog end for en filolog for at opnå overordnede embeder i skolen, dels var selv et magert præsteembede langt bedre aflagt end en lærerstilling.

Det bekom derfor den lille familie vel, at Gude i 1848 blev udnævnt til sognepræst i Hunseby på Lolland efter anbefalinger fra bl. a. Martensen, F.C. Sibbern og Rasmus Nielsen. At både Martensen og Sibbern kunne give deres anbefalinger, er ikke så mærkeligt, eftersom de begge havde personligt kendskab til Gude, Martensen som universitetslærer, Sibbern først og fremmest som efor for Borchs kollegium, hvortil han havde givet den unge, lovende kandidat adgang.

Grev Knuth fra det nærliggende gods, Knuthenborg, havde som kirkepatron forslagsret til stillingen, og med en så strålende buket af anbefalinger var han ikke i tvivl om at indstille Gude til embedet. Embedsbesættelsen var iøvrigt en af de sidste, der fandt sted i henhold til privilegierne af 25. maj 1671 for grever og friherrer, idet disses forslagsret bortfaldt med junigrundloven af 1849.

Den 26. juli 1848 blev Gude ordineret i Maribo Domkirke, og den 3. september samme år holdt han sin tiltrædelsesprædiken i Hunseby kirke. I den første tid måtte han leve under samme tag som sin forgængers kone, som havde ret til "nådsensåret", dvs. havde lov til at blive boende et år i præstegården efter sin mands død. Det var en ordning, der som oftest var ret ubekvem for alle parter. Præsteenken måtte rette sig efter den nye præsts vaner og uvaner. Da hun den første dag spurgte ham, hvornår han ville spise middag, svarede han: "Hvor skal jeg kunne sige det? Når jeg sidder midt i min prædiken, kan jeg da ikke sige, hvornår jeg kan spise". Da hun dog beder om et blot tilnærmelsesvist tidspunkt, siger han: "Ja, ja, vi kan jo sige mellem 12 og 4"! Det var en stor lettelse, da Gude efter nogle måneder fik sin hustru og datter ned at bo i præstegården.

Hunseby præstegård var en firlænget, stråtækt bygning, som ikke var særlig velholdt. Den brændte i 1873 og blev erstattet af et lidt kedeligt murstenshus. Gude måtte snart sande, at det at være landsbypræst var noget af en blandet landhandel. "Det er en egen Sag at være Landsbypræst. Foruden at være Præst og Sjælesørger og Theolog skal han og ved siden af nødes til at være Landmand og Kjøbmand, Møller, Bager, Brygger, Slagter, Sogneforstander, Skoleinspektør, i flere Ting Politimester, hvortil endnu kommer det mere almindelige Huusbond, Mand og Fader" (brev fra 1853).

Kort efter sin tiltrædelse indførte Gude, at der skulle holdes gudstjeneste juleaften, hvilket dengang var usædvanligt. "Julefesten udøver altid en meget velgjørende, styrkende, jeg kunde næsten sige sacramental Virkning paa mit Sind", udtalte han sidenhen. Da han var blevet domprovst i Roskilde, udsendte han to små bind, "Juleaften" (1873 og 1879), med sine juleaftensprædikener.

Embedet i Hunseby var ganske velfunderet i økonomisk henseende. Præsten var jo dengang ikke på fast løn, men måtte i vid udstrækning leve af præstegårdsjordens afkast, som var så stort, at Gude allerede i 1849 gik med planer om at ansætte en personlig kapellan på grund af det store arbejdspres - en plan, både Martensen og Monrad støttede, men som uvist af hvilken grund ikke blev til noget.

Skiftet fra timelærer i København til sognepræst i Hunseby var overordentlig stort. Var den lollandske muld fed, var der til gengæld ikke megen kraft i menighedslivet. Hunseby var ingen undtagelse. "Megen Skikkelighed og Jevnhed, men nærmere beseet tillige stor Ligegyldighed og Sløvhed... Her existerer i Grunden til Datum ingen Menighed", som han skriver i et brev til vennen Martensen i januar 1849. Sognebørnene "leve i en traditionel Jevnhed, ifølge hvilken de vide, at de engang imellem skulle til Kirke ligesom engang imellem til Maribo".

Gude har ikke store tanker om sine sognebørns åndelige udvikling. "Endnu har jeg ikke i hele Sognet truffet paa en Mand, som har en ordentlig positiv Christendom eller Bekjendelse nogenlunde i den Betydning, hvori vi vilde ønske det. Der skal vist megen Tid til at vække en Menighed, der er falden saa grundig i Søvn i Hjertets Seendrægtighed, og hvor de Fleste neppe kunne skjelne imellem Sjæl og Legeme".

Det stift, Gude var kommet til - Lolland-Falsters - var landets mindste og yngste, oprettet i 1803 efter udskillelse fra Fyens stift. I modsætning til moderstiftet spillede de gudelige vækkelser ikke nogen særlig stor rolle i det kirkelige liv, selv om man havde to store grundtvigianske bannerførere i Jakob Chr. Lindberg (sognepræst i Tingsted på Falster 1844-57, hvor han konstant lå i stridigheder med såvel verdslige som gejstlige myndigheder) og Lars Nannestad Boisen (sognepræst i Vesterborg-Birket på Lolland 1831-75). Boisen, som var søn af det nye stifts første biskop P.O. Boisen, holdt en tid gudelige forsamlinger, hvilket skabte modvind i sognene.

Kort efter Gudes tiltrædelse i Hunseby blev Ditlev Gothard Monrad udnævnt til biskop. Han blev på sin egen selvstændige måde den nationalliberale bevægelses teoretiker, og hans udnævnelse blev da også betragtet som rent politisk. Monrad var af en helt anden støbning end forgængerne i embedet, de konservative G.P. Brammer og P.C.S. Gad. Han var særdeles aktiv som politiker i sin bispetid og tilbragte megen af sin tid i rigsdagen til stor forargelse for bl.a. Gude, som absolut ikke så på sin biskop med milde øjne.

Ej heller Monrads efterfølgere, Lautrup og Bindesbøll - sidstnævnte en kirkemand af Mynsters type, dog ikke konservativ nok for Gude og Martensen, som fandt ham for imødekommende over for tidens liberale strømninger - fandt nåde for hans øjne. "Den ellers ærværdige Mand forekommer mig mere og mere utilfredsstillende", som han skrev i et brev til Martensen 17/8-1861.

Gudes første embedstid var præget af hårdt arbejde, hvortil kom, at

han følte sig meget ensom i Hunseby. Blandt de få venner og åndsbeslægtede af familien i Hunseby præstegård var pastor Peter Bergenhammer i Maribo. Men ellers savnedes i høj grad meningsfæller blandt kollegerne. Dette forhold kan bl.a. aflæses i hans deltagelse - eller mangel på samme - i præstekonventerne.

Da Gude kom til Lolland-Falsters stift eksisterede det hensygnende "Convent for Lolland-Falsters Stift", også kaldet "det almindelige Præstekonvent", endnu. Men omkring 1850 synes dets aktiviteter at være indstillet. Det blev først kaldt til live igen i 1897.

Derimod spillede herredskonventerne en vis rolle i Gudes Hunseby-tid. I 1844 stiftedes "Nørre-Musse Herreds Gejstligheds Convent". Ud over "de virkelige Medlemmer", som bestod af præsterne i Musse Herreds nordlige sogne (Majbølle, Toreby, Sakskøbing, Våbensted, Radsted, Vigsnæs og Tårs), deltog også andre præster som gæster ("hospiterende"), deriblandt F. Winther (Slemminge), P. Bergenhammer (Maribo) og Gude, som efterhånden synes at være blevet anerkendt som medlemmer. Men i 1854 udmeldte de sig af konventet i forbindelse med stridigheder omkring biskop Monrads afsættelse, som en stor del af konventets medlemmer havde beklaget. Den "Gude-Bergenhammerske konventikel" var stærkt utilfredse med Monrads politiske engagement og bifaldt i høj grad hans afsættelse. Gudes forhold til biskoppen var i det hele anspændt. I et brev til sognepræst og senere folketingsmand A.L. Krogh i Majbølle gav Monrad følgende karakteristik af Gude: "Gude er mig en complet Gaade, hans politisk absolutistisk aristokratiske Retning overveier den religiøse, og dog løfter han Hænderne i Veiret og siger: 'Jeg er reen for det Vanhellige', og kaster Skarn paa os stakkels 'Rigsdagspræster'".

Gudes mangel på tilfredsstillelse med stillingen i Hunseby kom til udtryk ved, at han gentagne gange søgte nye græsgange. Allerede i 1855 overvejede han at lægge billet ind på embedet i Lyngby (det gik til grundtvigianeren P. Rørdam), men gjorde ikke alvor af det. Året efter søgte han Helligåndskirken, men kom ikke i betragtning. I 1858 forsøgte han - med Martensens velsignelse og anbefaling - at bytte embede med sognepræsten ved Garnisons kirke, men ministeriet nægtede at sanktionere denne ordning. Året efter søgte han regulært samme embede, som gik til N.G. Blædel. I forbindelse med Garnisonskirkesagen var der fra den nationalliberale presses side flere udfald mod Gude - udfald, som tog udgangspunkt i hans konfirmationstale til Eggert Christopher Knuth i september 1853 i Hunseby kirke. Man mente, at Gude i denne tale på højst upassende må-

de havde leflet for den unge greve[12].

Skuffet over alle afslagene resignerede Gude, og først i 1865 søgte han igen, denne gang i Hellested ved Spjellerup, biskop Mynsters gamle embede, på Sydsjælland. Ansøgningen må anses som udtryk for Gudes stigende desperation, for Hellested-embedet var ikke specielt velaflagt og ej heller stort nærmere den attråede hovedstad end Hunseby. Men igen blev han vraget.

Det er i grunden bemærkelsesværdigt, at Gude i sine breve til Martensen i disse år stort set intet skriver om sine skuffelser over afslagene på sine ansøgninger. Kun enkelte gange kommer hans tristesse over forholdene i Hunseby til udbrud, således i et brev til vennen i december 1860: "Ikke alene i den lange Isolation, men ogsaa i den uophørlig vedvarende Prædiken, der selv under Omstændigheder paa Landet, som forholdsviis kunne kaldes gode, alligevel ikke er Andet end en Røst i Ørken, ligger en stor Fare eller dog en Hæmmelse, en Bundethed, som kan virke ubeskrivelig trykkende. Maatte kun nogen mere Aandsfrihed være mulig til andre Arbeider, da vilde jeg hellere prædike 8 Dage end 8 Uger i Træk".

Ensom og isoleret fra hovedstaden sublimerede han sin tilværelse gennem et omfattende forfatterskab, som tog sin begyndelse i 1851 med en kritisk gennemgang af Søren Kierkegaards forfatterskab. Senere fulgte en række større artikler om kirkekatekisationen (1854), konfirmationen (1855) og et af tidens store kirkepolitiske spørgsmål, kirkeforfatningssagen (1857).

Skriftet om Kierkegaard

Gudes første større Hunseby-studie var som nævnt "Om Magister S. Kierkegaards Forfatterskab. Iagttagelser af en Landsbypræst" (Kbh. 1851). Det er ikke hans hensigt med dette lille skrift, som ejendommeligt nok er udgivet uden forfatternavn, jvf. kritikken af Kierkegaards pseudonymitet, at give en skildring af Kierkegaards forfattervirksomhed i sin helhed. Alene ved dets vældige omfang og produktivitetshurtigheden har han "taget et saa langt Forspring for Kritiken, at den ikke har kunnet indhente ham". Det, som er Gudes ærinde, er mere beskedent: at knytte nogle kritiske kommentarer til Kierkegaards "Om min Forfattervirksomhed", som udkom den 7. august 1851. Han har således været hurtigt ude med sine kommentarer.

Gude er ikke uden beundring for Kierkegaards forfatterskab, der indledningsvis betegnes som "en sprudlende Kilde, udsprungen af et virkeligt Dyb", "en frisk og styrkende Drik, som er bedre end den,

der nu almindeligviis bliver tilbudt, her kan man aande frit midt under dette kjedsommelige aandløse politiske Væv, som man nu maa høre og læse allevegne, fordi det er bleven formelig organiseret".

Synet på demokratiet og Junigrundloven er Gude og Kierkegaard på grundlæggende punkter fælles om. Begge betragtede de året 1848 som den store "Katastrophe", dvs. en ulykke og et afgørende vendepunkt. De var tilhængere af en absolutistisk statsform og modstandere af demokrati.

I 1848 var Kierkegaards holdning til kirken positivt forsvarende, fordi kirken var i modvind. I 1850, efter "Katastrophen", var hans dom negativ, dels fordi han mente, at gejstligheden bar en væsentlig del af ansvaret for begivenhederne i 1848, dels fordi statskirkeinstitutionen ikke ville indrømme, at dens kristendomsforkyndelse var harmoniseret med den herskende dannelseskultur og eksistentielt uforpligtende. Kirken skulle efter hans mening have stået fast i "en indbildsk, opblæst, forvildet Tid, hvor alle og Enhver vil fuske i at være Reformator". Han var statskirkens mand og gik imod de nationalliberales krav om trosfrihed, fordi han mente, at kun meget få mennesker er i stand til at bruge en sådan frihed og "staae absolut ene, ene med Gud". Man henfalder let til religiøse "Partier".

På væsentlige punkter var der altså sammenfald i Gudes og Kierkegaards syn på demokratiet og en forudanelse af statskirkens opløsning i "partier" og "retninger". Men det er klart, at hvor Gude godt kunne følge Kierkegaards demokratikritik, så måtte han senere tage markant afstand fra "kirkekampen" med det uforsonlige angreb på Mynster og - ikke mindst - Martensen.

Efter disse indledende bemærkninger vender vi tilbage til en gennemgang af Gudes Kierkegaard-bog. Han betegner det som et afgørende punkt, at Kierkegaard nu har aflagt sin "pseudonyme Maske" (jvf. "Opbyggelige Taler", "Kjærlighedens Gjerninger" og "Christelige Taler") for derefter at koncentrere sig om en kritik af hans metode: det majeutiske princip (majeutik = jordemoderkunst), "denne fra Socrates af berømte Methode", som ifølge Gude ikke rettelig lader sig anvende *i forhold til det kristelige.* For metoden er næppe tilstrækkelig til at fremkalde "den christelige Bevægelse", som i egentlig forstand må forståes som en bevægelse, ikke *henimod* det kristelige, men som "Bevægelsen *indenfor* det Christelige selv fra dets første Begyndelse til dets sidste og høieste Fuldendelse".

Spørgsmålet for Gude er, om man i dét at blive kristen og *vedblive* at være kristen skal sætte sin lid til "jordemoderkunsten" eller til Herren. "Kan Maieutiken ikke hjelpe mig længere end til det 'at bli-

ve Christen' i Betydning af 'at blive opmærksom paa det Christelige', da er den en upaalidelig Hjelp, som forlader mig og lader mig i Stikken ... Derfor troer jeg, det er sikkrere at blive Christen ved den Hjelp, som kommer fra Herren, ved Guds Naade, thi den vil ikke forlade mig". Kierkegaards metode røber mangel på tilstrækkelig tro på det kristeliges egen kraft, hvorfor han ved anvendelse af maieutikken vil komme det kristelige til hjælp ved *kunstige midler.* Der er det grundlæggende galt ved denne metode, at majeutikken beror på den forudsætning, at spiren til sandheden allerede er nedlagt i enhver sjæl; men det er en fornægtelse af, at den afgørende vej til sandheden er ved Guds nåde, ved *åbenbaringen.* Den sokratiske ikke-viden forsvinder i åbenbaringens lys; "den simpleste Troende er mere og veed mere end Oldtidens eenfoldige Vise".

Gudes næste argument imod den sokratiske metode anvendt på det kristelige er, at hverken Kristus eller apostlene har anvendt den. De brugte ikke den indirekte metode, men ganske anderledes klar tale. Når Kierkegaard selv indrømmer, at hans ærinde - hans "Meddelelse i Reflexion" - består i at ville *bedrage ind i det sande,* så indrømmer han også sin metodes fejlagtighed. Og når han hævder, at "man ikke reflecterer sig ind i Christendom, men man reflecterer sig ud af Andet og bliver eenfoldigere og eenfoldigere, Christen", så tillægger han i virkeligheden reflektionen en utilbørlig stor indflydelse på dét at blive kristen. Så må konklusionen jo være, at "hele Forfattervirksomheden er lagt an paa de reflecterende, de saakaldte tænkende Christne, og altsaa skulde give en Slags Christendom for Dannelsen, navnlig for den nærværende Tids Reflexions-Dannelse ... Men i saa Fald synes den ædle Forfatter selv at være noget hildet i den Tidsaands Reflexion, som han bekjæmper". Det er ifølge Gude en sækularisering og forfalskning af Guds Ord at lade det modernisere til fordel for "en halvphilosophisk og reflecterende Dannelse, der stundom synes at gjælde mere eller dog at giælde Noget ved Siden af det Guddommelige".

Overfor Kierkegaards tale om reflektionen sætter Gude Guds Ord i Den hellige Skrift, som "finder Indgang hos dem, der ere af Sandheden, hvad enten de høre til Dannelsen eller til Almuen". Gude anklager Kierkegaard for at være "Tusindkunstner i Dialectik", og at hans anerkendelse skyldes "den aandrige, idelig med Humor og Vittigheder fyldte Reflexion, den i det Religiøse tilsatte Ingrediens af æsthetisk Verdslighed, hvorved de (hans skrifter) synes at tilbyde en snildere og finere Christendom end den almindelige". Overfor dette sætter han "Simpelheden" som "det reneste Udtryk for Sandheden".

Dernæst kritiserer han Kierkegaards kirkesyn, idet han bebrejder ham for ikke at tillægge menigheden stor betydning. Når Kierkegaard idelig fremhæver "hin enkelte", så betyder det, at han sætter fællesskabet, i denne sammenhæng menigheden, lavere. Men for Gude er det væsentligt at fremhæve, at Helligånden er nærværende *i menigheden.*

Sluttelig retter han kritik imod Kierkegaards "opbyggelige Tale", prædiken, som alene er *bods*prædiken, hvilket er noget andet og mindre end "den rette christelige Prædiken". Bodsprædiken er - hvor rensende og nødvendig den end kan være - af negativ art: "hvorledes Livet ikke skal være" - mens ægte evangelisk tale er af positiv art: "hvorledes Livet skal være". Grunden til Kierkegaards manglende forståelse for menighedens fællesskab og ensidige læggen vægt på individet er ifølge Gude, at han hviler i et indre kald og ikke anspores og understøttes af et ydre.

Gudes Kierkegaard-skrift er fra før den såkaldte "kirkekamp", som Kierkegaard førte mod kirken i 1854-55. Tonen i skriftet er kritisk, men ikke ensidigt negativt afvisende. Sidenhen blev den skærpet til det fuldstændigt afvisende. Som mesteren måtte også disciplen vende sig skarpt imod Kierkegaard. I brevvekslingen med Gude får vi et indblik i Martensens animositet mod Kierkegaard. "Dette Mske er jo aldeles hensynsløs, og efter hvad nu er passeret, behøver han jo heller ikke at genere sig, men kan uden at synke dybere i Agtelse betjene sig af hvilketsomhelst Middel for at Skade sine Modstandere" (11/1-1855). "Kgds sidste utroligt fanatiske og i pøbelagtigt Raseri affattede Artikel har De maaske ikke havt Leilighed til at læse. Den er saadan, at man maa bedrøves over hans Sjælstilstand" (2/2-1855). "Idag er da Kierkegaard bleven begravet fra Frue Kirke med et stort Følge (Fuld Musik! Ironie!). Noget saa taktløst fra Familiens Side som at lade ham begrave paa en Søndag, midt imellem to Gudstjenester, fra Landets Hovedkirke, kjender man neppe Magen til" (18/11-1855). Desværre findes brevene fra Gude til Martensen ikke for denne periode.

Bogen om Irvingianismen. Kirke- og menighedssyn

Gudes største og mest grundige afhandling fra Hunseby-tiden var "Irvingianismens Betydning i vor Tid", som udkom i 1859 - et omfattende værk, som vidner om Gudes akademiske ambitioner. Irvingianismen var en af tidens mange kristne sekter, som Gude underkastede en kritisk behandling.

Af brevvekslingen mellem Martensen og Gude kan vi følge skrif-

tets tilblivelse. Gude havde i sommeren 1857 besøgt Berlin og her mødt Charles T. Bøhm (1812-60), en mand af dansk afstamning og en af Irvingianismens "evangelister", af Martensen betegnet som "en vakker opvakt christelig Mand", men med "et falsk System", dvs. en forkert teologi. Selv interesserede Martensen sig en del for Irvingianismen og glædede sig over, at Gude agtede at skrive en bog om fænomenet. Da bogen var udkommet, skrev han til Gude, at "Det har glædet mig paa flere Steder at finde Præster, der med levende Anerkjendelse have læst Deres Bog om Irvingianismen og udtalt det Vigtige og Ønskelige i, at en Mand som De kunde komme til Kbn." (brev af 18/6-1859). Vi husker, at Gude netop i disse år var meget interesseret i at forlade det landlige og isolerede Hunseby til fordel for dannelsens højborg i hovedstaden.

Anledningen til skriftet var en anmodning fra føromtalte Charles Bøhm til Gude, om han ville læse korrektur på hans bog "Om Tidernes Tegn og vor Herres Jesu Kristi anden Tilkommelse". Trods sit personlige kendskab til Bøhm afviste Gude denne anmodning, da han ikke kunne have "nogetsomhelst Andeel eller Medvirkning i en Forberedelse, der snart eller seent vilde kunne føre til en Kamp imod det Kirkesamfund, hvortil jeg baade efter mit Tjenerforhold og mit Overbeviisningsforhold er knyttet". I stedet har Gude villet give en grundig gennemgang og kritik af Irvingianismen, som han betegner som "et af de betydeligste Phænomener i den nyere Tids Kirkehistorie".

I bogens første kapitel gennemgår Gude Irvingianismens historie, dels efter dens egne skriftlige kilder, dels efter andres iagttagelser. Med hensyn til det første må han ud fra bevægelsens egentlige hovedskrift, det såkaldte apostelkollegiums Testimonium fra 1837, konstatere, at det er yderst begrænset, hvad der her gives af faktiske oplysninger. "Den hele Meddelelse er holdt i dunkel Almindelighed", skriver han. Testimonium nævner, at bevægelsen er opstået, efter at en skotsk præst har fået en overnaturlig, overmenneskelig åbenbaring om en kristen enhedskirke, og at bemeldte præst har dannet sin egen menighed i London.

Historien om Irvingianismens nærmere oprindelse må derfor søges andetsteds, nemlig hos bevægelsens øjenvidner. Af disses skrifter - Michael Hohls "Bruchstücke aus dem Leben und den Schriften Irvings" og Robert Baxters "Narrative of Facts" - fremgår det, at bevægelsen har taget navn efter den skotske præst Edward Irving (1792-1834), der i 1822 blev ansat ved det skotske kapel i London. Han var en stor oratorisk begavelse, der snart samlede store, begej-

strede skarer i sin kirke. Opflammet af den store tilslutning optrådte han snart "uden Tilbageholdenhed" som en anden Johannes Døberen, "som en Elias og Bodsprædikant i en sædelig Ørken, og begyndte snart i den fulde Følelse af dette Kald at udsende Bandstraaler til Høire og Venstre imod alle bestaaende Skikke og Misbrug i Kirke, Stat og Skole". Sine udfald samlede han siden i skriftet "Guds Orakler, i fire Taler; den tilkommende Dom, en dogmatisk Betragtning i ni Dele".

I 1832 blev Irving afsat som præst i den skotske kirke på grund af sin lære om Kristi natur, hvor han fremhævede Kristi syndige menneskenatur. Efter afsættelsen prædikede han forskellige steder, indtil en bankier ved navn Drummond skaffede ham midlerne til at oprette sin egen menighed i London. Irving døde kun to år efter, i 1834, hvorefter menigheden fortsatte under ledelse af de 12 "apostle", som han selv havde udnævnt til at efterfølge ham.

Om menighedens nærværende tilstand oplyser Gude, at de største forsamlinger findes i Basel og Berlin, med mindre samfund i de preussiske provinser og i omegnen af Marburg og Augsburg. Udenfor Europa har bevægelsen ikke slået rod, og i det hele taget er Irvingianismen ikke i voldsom fremgang. Gude nævner ikke noget om de danske forhold. Det må derfor her tilføjes, at den katolsk-apostolske kirke, som snart blev bevægelsens officielle navn, kom til Danmark allerede i 1838. I 1861 grundedes den første egentlige danske menighed i København.

Efter disse historiske oplysninger går Gude nu over til en grundig behandling af Irvingianismens lære. Han koncentrerer i det følgende sin analyse om tre hovedpunkter: om apostolatet, om Herrens tilkommelse og om kirkeforfatning og kultus.

Irvingianismens første hovedpåstand er, at den har genoprettet det sande apostolat. Gude påviser imidlertid, at denne påstand er uden historisk og bibelsk grund. Apostlene er i nytestamentlig forstand de mænd, som blev kaldede af Kristus selv. "Men de nye Apostle (c: Irvingianerne) ere ikke kaldede umiddelbart og personligt af Christus selv, de ere ifølge Irvingianernes Tro kaldede af den Hellig Aand, som igjennem deres Propheter har tillagt dem Navn af Apostle". Dette åndsapostolat er intet andet end en "fix Idee".

Det andet af den katolsk-apostolske kirkes grunddogmer er læren om Herrens genkomst, som bygger på de eskatologiske forventninger. I gennemgangen heraf bygger Gude på Bøhms skrift, "Schatten und Licht in dem gegenwärtigen Zustande der Kirche". Forventningen om Kristi genkomst hviler helt klart på nytestamentlig kristen-

dom, men Irvingianismen har gjort denne forventning til "den eneherskende Tanke i den hele hellige Skrift". Hertil føjer Gude, at de første apostle næppe ventede Kristi genkomst i deres levetid, "hvad man ofte feilagtig har antaget".

Irvingianerne ser tegn i tiden på, at Kristi genkomst er umiddelbart forestående. "Startskuddet" var den franske revolution i 1789 - "det forfærdelige Forspil paa den Ødelæggelse, der forestaaer Christenheden". Denne "Advarsel" er sidenhen fulgt op af den nyere filosofi, som i grunden udsprang af ægte sandhedssøgen, men som er blevet perverteret til panteisme, ateisme og materialisme. Hvor meget Gude end kan bifalde kritikken af samtidens opløsende tendenser - dem indrømmer han gerne! - så ser han dem dog ikke som utvetydige tegn på Kristi genkomst. Alle disse tegn har "en langt simplere historisk Forklaringsgrund".

Gude kan ikke tilslutte sig Irvingianernes lære om et jordisk sejrsriges grundlæggelse efter Kristi genkomst. Han afviser læren om en synlig magtåbenbarelse. Således er opstandelsen ikke at betragte som "en verdslig Triumph". Den er ganske vist en virkelig, historisk begivenhed, men den lader sig ikke historisk bevise. På tilsvarende måde begynder Kristi genkomst ikke som en synlig, historisk påviselig magtåbenbarelse, men snarere som en usynlig "aandelig Gjenkomst".

Irvingianerne ejer ikke tålmodighed med hensyn til Guds fulde frelserværk. Med deres genkomstlære ringeagter de de nærværende opgaver i kirkens historiske verdensforløb. Skriften fortæller os nemlig, at "vi ikke holde os for gode til at stride den nærværende Strid, og at vi ikke heller skulle trække os tilbage fra at taale Modsigelserne og Vanskelighederne i den folkekirkelige Opgave, da dog denne selv er et Forbillede, vistnok et ringere og ufuldkomment, men dog et Forbillede paa det, som forventes opnaaet med Hensyn til Verden i Seiersriget selv". Netop dette er Gudes grundsyn i spørgsmålet om Kristi genkomst: at vi som kirke og menighed vel skal leve i forventningen om Gudsriget, men at vi ikke kender tidspunktet for dets udbrud og derfor skal være jorden tro så længe. Vi lever nemlig stadigvæk i "Evangeliets Tid, Herrens første Tilkommelses Tid, hvor vi skulle arbeide vor Andeel af Kirkens historiske Dagværk, der allevegne tilsigter at forberede Folkene paa dets Fuldendelse". Dette er præstens opgave som kirkens tjener og evangeliets forkynder: at udvise "mere Troskab og Aarvaagenhed end den, der viser sig i at trække sig ud fra dette Babel af Vanskeligheder, og i sikker Forventning om at Herren nu vil komme og løse dem, ind-

skrænker sig til at holde Adventsprædikener".

Som kristen kan man ifølge Gude henfalde til falsk sikkerhed på to måder: enten ved ikke at forvente Kristi genkomst og dermed dommen, eller også at den skal komme straks eller til en af mennesker fastsat tid. Men vi kender jo netop ikke tidspunktet.

Det tredje punkt, som Gude tager under kritisk behandling, er Irvingianernes kirkeforfatning og kultus. Det særegne ved deres kirkeforfatning er deres firfoldige embede: apostlenes, profeternes, evangelisternes og hyrdernes (jvf. Efes. 4,11-13 og 1. Kor. 12,28). Irvingianernes kirkekritik er markant, idet de påstår, at der hidtil ikke har eksisteret nogen sand kirke. Rigtig er deres påpegelse af, at den kristne kirke ikke længere er én, men er delt op i en række konfessioner, som ofte står særdeles fjendtligt overfor hinanden. Derfor kan de sige, at kirken hverken er hellig, almindelig eller apostolisk. Årsagen til den sande kirkes opløsning - som altså ikke har eksisteret siden apostlenes dage - forklares for det første med, at det oprindelige apostolat gik ind. Dernæst med kirkens politisk-hierarkiske organisation under kejser Konstantin, videre med den romerske kirkes tilblivelse og endelig med reformationen, hvor kirken lod sig underkaste af staten, blev lammet i sin virksomhed og nu er opløst i sekter.

Dette historiesyn er i udpræget grad pessimistisk, fordi det betragter den historiske udvikling som "en tiltagende Forvirrings- og Forværringsproces". Gude afviser en så ensidigt pessimistisk betragtningsmåde, men han står lige så afvisende over for den i tiden fremherskende optimistiske verdensanskuelse, som ignorerer det ondes magt.

Som lutheraner må han afvise Irvingianernes kritik af reformationens kirkeforfatning, som vel er svag på flere punkter, "men Kirkeforfatningen er ikke og skal ikke være os Hovedsagen, hvad Irvingianismen idelig vil giøre den til". Hovedsagen er den lutherske lære om retfærdiggørelse ved troen alene.

Med hensyn til Irvingianernes kultus finder han ikke nogen profetisk inspiration, men derimod en god blanding af den anglikanske og den ældste græske kirkes liturgier. Deres sakramentforståelse udsætter han for en hård kritik. I behandlingen af nadveren viser han, at det er et emne, som interesserer ham særligt, og som han i årevis har studeret indgående. Irvingianernes påstand om, at offertanken er fuldstændigt forkastet i den lutherske nadverforståelse, må han pure afvise. De har ikke forstået sondringen mellem sonofferet og takofferet. Der er to sider af nadveren, som må holdes adskilt: det sakra-

mentale, som er Guds gave til os i nadveren som det virkeligt nærværende, og det sacrificielle, som er menighedens takoffer. Gude medgiver gerne, at det sidste - menighedens nadverbevidsthed - godt kunne trænge til at blive løftet op på et højere plan i Folkekirken.

Han afviser endvidere Irvingianernes læggen vægt på det liturgiske element i gudstjenesten, som må skyldes påvirkning fra den anglikanske kirke. At betragte det liturgiske som hovedelement fører let til "tom Ceremonietjeneste". Liturgi er for de fuldkomne. Men flertallet af menigheden behøver altid "at ledes og drages, at opdrages og føres", hvorfor prædikenen er et uundværligt element i gudstjenesten - i god overensstemmelse med luthersk gudstjenesteforståelse. "Liturgie kan ikke være dem nok, og Skriftordet kan ikke heller være dem nok; det maa sættes i Bevægelse for dem, at de selv kunne sættes i Bevægelse derved; de maa føres til Gud ved Ordets Forkyndelse. Det er heri, at den evangeliske Kirke har beviist sin Omsorg for Folkene, det er heri at dens rette Tjenere have beviist en utrolig Flid, et sacrificielt Arbeide, en virkelig Opoffrelse".

Prædikenen skal på ingen måde ringeagtes, ej heller dåben. Irvingianerne anerkender vel dåben i teorien, men ikke i praksis, skriver Gude. De betragter den som utilstrækkelig, hvorfor de har indført et supplerende, dem særegent sakramente, den apostoliske håndspålæggelse, som imidlertid ikke kan siges at have sin grund i de "virkelige" apostle, og som i sammenhæng med dåben er en fri opfindelse.

Efter at have foretaget en sammenligning med genstanden for sin bog og Montanismen, en asketisk-eskatologisk vækkelsesbevægelse i Lilleasien fra midten af det 2. årh., vender Gude sig i bogens slutning til Irvingianernes forhold til reformationen, som de skulle være afgjorte modstandere af. Han ser i det hele taget mange fjender af den lutherske kirke - fra "de aandløse Secters Nyhedssyge" over "Katholicismens stigende Magt" til "de nyere Regieringer", som ikke fatter den evangeliske kirkes grundsætninger og derfor forsømmer deres ansvar for kirkens styrelse.

Gude langer i dette afsnit generelt ud efter bevægelser i tiden, som han ikke bryder sig om. Om "det kierkegaardske Røre" skriver han - idet han gentager sin indvending mod Kierkegaards menighedsforståelse fra 1851-bogen, dog i en langt skarpere tone - at Kierkegaard ligesom Irvingianismen "udslettede atten Aarhundreders ... Kirkehistorie, og fordrede et nyt christeligt Ideal, som han dog ifølge sin egen fuldkomne Afsondring fra Kirke, Menighed og Historie var ude af Stand til at bestemme eller paavise, en sublimere og fine-

re Christendom end den virkelige, en Christendom for Studenter og Idealister eller enkelte omsværmende Lægprædikanter". Den hellige Skrift forklarede han "meget eensidigt og uevangelisk" efter sin platoniske læremåde, jvf. hans majeutiske metode. Den retfærdiggørende tro i Kristus af Guds nåde er slet ikke behandlet i forfatterskabet. Han betragter Kierkegaard som et fænomen, der udspringer af "den nyere Opvækkelsesepidemie", der prædiker lov og ikke evangelium. De gudelige forsamlinger var og forblev for Gude en vederstyggelighed.

Nej, folkekirken står som en nødvendighed, som udspringer af det virkelige liv, ikke det selvdannede fuldkommenhedsideal, som både Kierkegaard og Irvingianerne repræsenterer. Gude frygter for, at der i denne fuldkommenhedslære skjuler sig "en hemmelig, men ikke mindre hovmodig Pelagianisme, som sætter Mennesker i Fare for at gribe efter en Frelse og Seier, der skulde være mulig ved et Mirakel uden Ydmygelse, og sætter sig selv i Fare for en ubevidst Jesuitisme, der mener at kunne retfærdiggjøre sine forsigtige, forbeholdne, tilslørede Meddelelser med Skaansomhedshensynet til de Andres Ufuldkommenhedstrin". Vildfarelsen består deri, at mennesker vil sætte sig på lige trin med Kristus i "Efterfølgelsen".

Således slutter Gudes bog om Irvingianismen med en grundlæggende kritik af bevægelsens teologi og kirkesyn. I sine kritikpunkter er han i fuld overensstemmelse med sin læremester, H.L. Martensen, der i sin omfangsrige gennemgang af Irvingianismen i "Af mit Levned" (1882-83) på den anden side synes at hente nyttigt skyts i Gudes bog, som han da også henviser til. I sine erindringer skildrer Martensen iøvrigt en konflikt med de danske Irvingianere, som bestod i, at disse - til trods for, at de havde oprettet deres eget kirkesamfund, klart adskilt fra Folkekirken - "begjærede Daab og Altergang i Folkekirken". Som biskop forbød han denne praksis ud fra den betragtning, at "Folkekirken kan ikke indlade sig paa Union med dem, der vrage Folkekirken".

De religionspædagogiske skrifter. Bibelsyn

Ved siden af de forskelligartede teologiske skrifter står hans religionspædagogiske skrifter, som vidner om den interesse for religionsundervisningen - saavel i skolemæssig som i kirkelig sammenhæng - som han nærede hele livet igennem. Som vi har set, begyndte det allerede i Københavnertiden med hans "Bemærkninger om Religionsundervisningen i de lærde Skoler". At også kvaliteten af *konfirmandforberedelsen* stedse lå Gude meget på sinde, viser hans enga-

gement i debatten angående et rigsdagsforslag om konfirmationsafholdelse to gange om året. Om dette emne skrev han en længere artikel i Berlingske Tidende 20/3-1855.

Forslaget, som netop var videresendt til 2. behandling i tinget, var blevet fremsat af overretsassessor, folketingsmand Niels Møller Spandet,der ønskede at slække på forberedelseskravene til konfirmationen til gavn for "mange Smaafolk". I Københavns Præstekonvent drøftede man netop på denne tid de store problemer i hovedstaden med den mangelfulde konfirmationsforberedelse og den ringe kontakt mellem præsten,børnene og deres forældre[13]. Spandets forslag gik ud på, at der i alle landets kirker *skulle* afholdes to årlige konfirmationer, mens den hidtidige ordning var, at man på enkelte steder, hvor menighederne var meget store, *kunne* afholde to.

Gude betegner forslaget som "fordærveligt". Hvis forslaget går igennem, betyder det, at forberedelsestiden kun bliver 1/2 år. Og det er for lidt. Når man forlanger, at katekumenerne, dvs. her konfirmanderne, skal slippe så let om ved det som muligt ved at indskrænke undervisningen til det absolut minimale, så kaster man vrag på "den christelige Underviisnings Natur, at den maa stræbe efter et Maximum". Tro og kundskab kan aldrig blive for stor. Konfirmationen er jo ikke kun den dag, hvor børnene fremstilles i kirken. Den er først og fremmest undervisningen, det forberedende "Cursus i Christendom".

Han ser derfor forslaget som en sikker vej til at udbrede mere "Skinchristendom" og til at svække "Christendommens Grundlæggelse i Folkets Ungdom". Hans konklusion er derfor, at selv om der måske i nogle befolkningskredse kunne være stemning for forslaget, så må det på det bestemteste forkastes, for ganske vist er præsterne menighedens tjenere, men de er også Herrens tjenere, og det betyder, at de ikke blot har "Ansvar for Menighedens Ønsker og Længsler, men et endnu større for Herrens sag, at de udføre den med Sandhed og Troskab".

I sammenhæng med konfirmationsspørgsmålet havde Gude allerede ytret sig om spørgsmålet om kirkekatekisation, ligesom han senere blev involveret i en decideret religionspædagogisk fejde. I det følgende skal vi se nærmere på hans skrift *"Om Kirke-Katechisationer"*, som blev optaget i "Nyt Theologisk Tidsskrift" 1854.

Ved *kirkekatekisation* forstås en læreprædiken, efterfulgt af en form for overhøring af den voksne menighed i kirken. Begrebet var ikke Gudes opfindelse, men havde sin grund i Pietismen. Endog rationalisten Bastholm foreslog i sit "Forsøg til en forbedret Plan for

den udvortes Gudstjeneste" (1785), at katekese burde træde helt i stedet for prædiken på landet.

Spørgsmålet optog Gude meget, idet han beklagede, at "Kirke--Katechisationen mere og mere gaaer af Brug, og at denne Kirkens høist vigtige og nødvendige Lærergjerning er kommen i Forfald". Derfor stillede han konkrete forslag til en styrkelse af denne del af kirkeembedet. Med sin biskops tilladelse havde han således siden sommeren 1849 afholdt 6 katekisationsgudstjenester hvert år.

Biskop Brammer, der kun virkede i kort tid i stiftet (1843-45), var også meget optaget af pædagogiske spørgmål og havde skrevet en længe benyttet bog i pædagogik. På sine visitatser havde han bemærket, at der burde lægges mere vægt på katekisationerne som "et Middel til kristelig Oplysnings Fremme" (skr. til kancelliet 19/3-1845). Han yndede selv at holde bibellæsninger i kirken for at knytte et stærkere bånd mellem præst og menighed.

Gude begrundede kirkekatekisationens nødvendighed med menighedens manglende skriftkundskab. Selv om prædikenen står højere end katekisationen, så har denne mange fordele. For det første kan der opnås en "Indprentelse af det doctrinære Element". For det andet gøres Guds Ord mere tilgængeligt for menigmand. For det tredje opstår der en "Wexelvirkning imellem Prædikant og Tilhørere, hvorved man kan forvisse sig om, at Menigheden befinder sig i en Selvvirksomhed".

Katekisationen skal være rettet mod alle i menigheden, men må ikke have karakter af eksamen. "Der maa ikke være Spor af Fordringer til en stringent examensmæssig Nøiagtighed i Besvarelsen. Endnu mindre ligefrem Afviisning af utilfredsstillende eller urigtige Svar, Irettesættelser, Paamindelser, mindst til den Enkelte". Stemningen skal være "lys" og "kraftig". Desværre findes der ingen vidnesbyrd om, hvordan Gudes katekisationer har virket på menigheden i praksis.

I årene 1862-63 kastede han sig ud i en religionspædagogisk debat i "Evangelisk Ugeskrift". Debatten begyndte i november 1862 med hans artikel, "Et pædagogisk Misgreb", som var foranlediget af et nyligt udgivet skrift, "Tillæg til de bibelhistoriske Lærebøger. Til Bibelkundskabens Fremme" af H.B. Bohr, sognepræst i Olsker-Allinge.

Flere gange under debatten om religionsundervisningen kommer Gudes konservative bibelsyn til udtryk. En begyndende historisk-kritisk eksegese havde han allerede mødt i sin studietid, jvf. D.F. Strauss' "Leben Jesu" (1835) og F.C. Baurs bog om den kristne gno-

sis. Begges historisk-kritiske bibelforskning påvirkede de københavnske fakultetsteologer, som ganske vist i første omgang forsøgte at afvise den "mythiserende Fortolkning", men som i længden ikke kunne holde stand.

Også på dette punkt var fakultetsteologien fra 1860'erne i defensiven. Syntesen - enheden af humanitet og kristendom, som Martensen advokerede for - brød i disse år sammen. Men midt i denne rivende udvikling holdt Gude stand! Han holdt fast på sin dannelsesteologi og lod sig ikke rokke af tidens storme. Hans tilværelsestolkning vedblev med at være udpræget harmonisk. Der er ingen modsætning mellem åbenbaringens og naturens Gud. Bibelens ord er derfor ikke bare tros-, men verdenssandheder. De er ikke "kløgtigt udtænkte Sagn", men øjenvidneberetninger om ting, som faktisk er sket.

Med sit angreb på Bohrs bog får vi netop indblik i Gudes konservative bibelsyn. Han er stærkt kritisk overfor Bohr, som bygger sit skriftsyn på en "paa reent rationalistiske Forudsætninger grundet Videnskab". Bohr begår nemlig den grove fejl at fremlægge bibelkritikkens højst usikre resultater, som om de var pålidelige dogmer, og så ovenikøbet i en populariseret udgave, beregnet på disciplene ved landets lærde skoler.

Gude vil ikke anerkende bibelkritikkens resultater som faste og sikre. Bibelkritikken er i stadig bevægelse, og de resultater, som for tyve år siden blev regnet for gode varer - nemlig vel sagtens på den tid, da Bohr selv studerede teologi - har ikke kunnet modstå en efterprøvelse. Gude mener, at det er pædagogisk forkert at indvie skoleeleverne i "trættende" og "uforstaaelige" hypoteser om f.eks. affattelsestidspunkterne af de bibelske skrifter. Ej heller er det befordrende for elevernes forståelse og interesse for faget at så tvivl om, hvem der har forfattet dem. Han benægter ikke den historisk-kritiske forsknings adkomst til Den hellige Skrift, men han benægter, henvisende til Luther, at teologiske undersøgelser og spidsfindige problemstillinger skal optage skoleundervisningen.

Bohrs lære om Den hellige Skrifts inspiration finder Gude "høist tarvelig". Han tilbageviser med flere eksempler Bohrs påstand om, at de bibelske forfattere i sager vedrørende denne verdens anliggender ikke på nogen måde stod højere end deres samtids alvorlige og tænkende mennesker. Og hans konklusion er, at han absolut ikke kan anbefale Bohrs "Tillæg til de bibelhistoriske Lærebøger" som skolebog. Dertil er der alt for stor usikkerhed i de hypoteser, som fremsættes. Det er en grundlæggende fejl, at en bibelsk litteraturhi-

storie sættes i stedet for den bibelske historie selv. I spørgsmålet om den historisk-kritiske forsknings berettigelse er der imidlertid en vis uklarhed at spore hos Gude, når han på ét sted ikke vil nægte forskningens adkomst til Den hellige Skrift, men et andet sted med stærke ord benægter, at den bibelske litteratur skal undersøges på samme vilkår som al anden litteratur: "Det er overhovedet ikke muligt at forklare den hellige Litteraturs Oprindelse i Analogi med den profane Litteraturs, et Misgreb, som er kommen i Svang ved Isagogikken og Bibelkritikken".

Martensen læste Gudes artikel "med Samstemning" (brev af 30/12-1862). Bohr derimod ilede med en imødegåelse af kritikken i en replik i "Evangelisk Ugeskrift" i januar 1863. Han vil ikke gå med til, at hans fremstilling bygger på forældet bibelkritisk forskning, men indrømmer gerne, at han har tilsidesat den kirkelige tradition i spørgsmålene om forfatter, kildernes pålidelighed etc. I selve hovedspørgsmålet, om det pædagogisk rigtige i at delagtiggøre eleverne i bibelkritiske undersøgelser, understreger han, at hans "Tillæg" er skrevet for de ældste klasser i de højere skoler, "det vil altsaa sige for Disciple, der om nogle faa Aar afgaae til Universitetet, og her behøver man ikke at frygte for, at man skal fremkalde Tvivl, men det gjælder om at modarbeide dem, som allerede ere tilstede".

Bohr mener, at Gude ikke har fingeren på den pædagogiske puls, når han ikke forudsætter netop tvivl blandt eleverne om de bibelske sandheder. Mange af de unge er jo opvokset i familier, som enten står ligegyldige eller direkte fjendtlige overfor kirken. Desuden lærer de i skolen at arbejde kritisk med natur- og litteraturvidenskabelige problemer. Skulle denne kritiske metode da ikke også anvendes på religionsundervisningens område? Det drejer sig i høj grad om lærerens troværdighed blandt eleverne: "Ligesaa vist som det ikke er pædagogisk at forudsætte Tvivl, hvor disse ikke ere, ligesaa vist er det heller ikke pædagogisk at undvige dem, hvor de komme én imøde, og derfor maa en Lærer og en Lærebog for disse Classer nødvendigviis berøre saadanne Spørgsmaal".

Bedre end at forholde de ældste elever bibelkritikkens resultater, hvorved de let kunne komme til at betragte hele Bibelen som en eventyrets og løgnens bog, er det dog at indføre dem i kritikkens sondring mellem sagn og historie. Det er jo ikke ensbetydende med, at Bibelen ikke er livets og sandhedens bog. Men der må netop sondres, og ved åbent og ærligt at præsentere eleverne for den kritik, som vitterlig er blevet bragt på bane, og som hverken kan eller skal ties ihjel, undgår læreren mange "unyttige Spørgsmaal, som føre

bort fra Troens Anliggender".

Gude svarede Bohr i februar 1863: Megen bibelkritik er en form for moderne rationalisme, som byder ham inderligt imod. Vel er mange bibelske beretninger at betragte som sagn, men de er ikke myter. "De have en historisk Kjerne - thi dette er Sagnets Væsen - de stamme fra virkelige Begivenheder". Derfor må han afvise "den mythologiserende Tendents i Fremstillingen af den hellige Historie" og fastholde sit konservative bibelsyn.

Bohr følger op med at konstatere, at kernen i diskussionen i virkeligheden ikke drejer sig så meget om religionspædagogik som om bibelsyn. Han karakteriserer Gudes bibelsyn således: "Den ærede Forfatter til Artiklerne i Ugeskriftet er en Tilhænger af den bogstavelige Opfattelse af Inspirationen, der ikke kjender til nogen Begrændsning af dette Begreb og betragter de hellige Skribenter som udløste fra al menneskelig Ufuldkommenhed og Indskrænkning i deres Meddelelser" ("Evangelisk Ugeskrift" 19/1863). Et sådant - med en senere betegnelse fundamentalistisk - bibelsyn kan Bohr ingenlunde dele. Han kalder det ligefrem for farligt og forstyrrende. I skolen skal videnskab og tro ikke bekæmpe, men supplere hinanden. Hans pointe er, at Bibelen kun har autoritet i trosanliggender og ikke på andre gebeter.

Den lange debat slutter med en "Erklæring" fra Gude, hvor han ikke kan nå frem til nogen anden konklusion, end at "denne forfeilede, middelmaadige Bog" ikke bør bruges i de lærde skoler. For ham er det en religionspædagogisk debat, men det står klart, at vi i diskussionen møder to forskellige bibelsyn, som ikke lader sig forene. Gude fastholdt hele livet igennem et konservativt bibelsyn. At han ikke lod sig rokke af tidens storme viser også hans prædiken ved Det danske Bibelselskabs møde i Frue Kirke i 1874, som vi skal afrunde dette afsnit med en gennemgang af.

Med udgangspunkt i Luk. 21,33: "Himmel og jord skal forgå, men mine ord skal aldrig forgå" prædiker han til de mange i samtiden, for hvem Bibelen er "et svagt, et forbrugt og forældet Ord, der ikke mere passer til Tiden" - til de mange, som i begejstringen over naturvidenskabens fremskridt ikke længere stoler på Guds ord.

Der kæmper i tiden to modsatte verdensanskuelser, som vel har været der altid, men som nu står skarpere end nogensinde overfor hinanden: den naturvidenskabelige og den bibelske. Der er blevet sået tvivl om Bibelens sandhedsværdi. Det moderne menneske stiller sig ikke længere tilfreds med "de store Oldtidsberetninger", men hælder i stedet til "nye Udtænkninger", som dog kun er "forbi-

gaaende Tidsdunster og Vildfarelser". Trods naturvidenskabens store resultater er mennesket dog langt fra trængt ind i "alle Tings Ophav, til den høiere, usynlige Verden, som er Grundvolden for den synlige Verdens Natursammenhæng".

Gudes tilværelsestolkning er udpræget harmonisk. Der er ingen modsætning mellem åbenbaringens og naturens Gud. Bibelens ord er ikke bare tros-, men verdenssandheder. De er ikke kun "kløgtigt udtænkte Sagn", men øjenvidneberetninger om ting, som faktisk er sket.

4. Den første tid som domprovst i Roskilde (1866-ca. 1870)

I januar 1866 fik domprovsten i Roskilde, Søren Rosbjerg Ortwed (1796-1872), bevilget sin afsked på grund af svagelighed. Han var rationalist, og biskop Martensen, som ønskede at besætte det betydningsfulde embede med en af sine egne folk, betegnede i sin indstilling af Gude domprovstiet som "i religiøs Henseende meget forsømt".

Den kamp, der fulgte for at få Gude udnævnt, er indgående blevet beskrevet af Bjørn Kornerup i Kirkehistoriske Samlinger[14], hvorfor kun hovedpunkterne i det følgende skal ridses op.

9 ansøgere meldte sig til det eftertragtede embede, men kampen kom til at stå mellem Hans Chr. Rørdam, sognepræst i Hammer og Lundby og dr.theol., og Gude. På trods af Martensens varme anbefalinger af den sidstnævnte ønskede ministeren, Th. Rosenørn Teilmann, imidlertid at indstille den ældre Rørdam til embedet. Martensen, som også var kgl. konfessionarius, gjorde al sin indflydelse gældende, hvorfor sagen endte med, at Gude ved kgl. resolution af 23. marts 1866 blev udnævnt til domprovst.

Som begrundelse for sin anbefaling af Gude nævnte Martensen, at "han maa henregnes til Landets fortrinligste Prædikanter, hvad enten der sees hen til det Vækkende, eller til det belærende frugtbare Tankeindhold, der dog formeentligen først fuldelig vil kunne paaskjønnes af en Kreds, der staaer paa et høiere Dannelsestrin end en Landsbymenighed". Endvidere at Gude "besidder theologisk Dannelse og Videnskabelighed som Faa". Som et vidnesbyrd om, hvor afgørende det personligt var for ham at få netop Gude som domprovst, sluttede Martensen med at udtrykke sit personlige ønske om at få en mand blandt sine nærmeste medarbejdere, som han så at sige var på kirkelig, teologisk bølgelængde med.

Kongen desavouerede ministeren og fulgte Martensens ønske. Gude blev udnævnt. Ifølge Kornerup "vistnok det eneste kendte Ek-

sempel paa, at Landets regerende Konge ved et Præstekalds Besættelse har resolveret direkte imod en Kirkeministers Indstilling og har foretrukket en anden Kandidat end den af Ministeriet udpegede".

Martensen var udmærket klar over, at hans håndfaste behandling af denne sag kunne afføde flere ubehageligheder for ham selv. Samtlige præster i provstiet havde sendt en skrivelse til ministeren om at få Rørdam eller Kalkar, en af de øvrige ansøgere. Og reaktionen over embedsbesættelsen lod ikke længe vente på sig. Hele den liberale presse faldt over Martensen. "Dagbladet" hævdede, at Gudes eneste adkomst til domprovsteembedet var, at "han hører til Biskop Martensens største Beundrere og er en af de mest fanatiske og forskruede Reaktionaire, der findes her i Landet".

Hvordan Gude selv reagerede på dette postyr, kan aflæses af hans breve til bl.a. J.M. Hertz, kateket i Roskilde 1865-94. Gude åbenbarer her, at han for så vidt forstår stemningen i Roskilde by og blandt provstiets præster for en af de ældre ansøgere. Han erkender de vanskeligheder, der må være at overvinde på sin nye post, men afviser på det bestemteste, at han skulle opnå nogensomhelst form for økonomisk vinding ved embedet. Tværtimod ville han gå ned i løn p.g. a. den gældende pensionsordning. Det skal dog anføres, at domprovsteembedet på ingen måde var dårligt aflønnet. Af "Skatte-Ligning for Roskilde Kommune for Aaret 1892" fremgår det, at Gudes skattepligtige årsindtægt var på 10.000 kr. Til sammenligning var Katedralskolens rektor aflønnet med 6.900 kr., en sognepræst med 3.300 kr., en skoleinspektør med 2.400 kr.og en graver med 1.500 kr.

Lad os afslutte nærværende fremstilling med at gøre mellemregning over den kirkelige udvikling frem til Gudes udnævnelse til domprovst.

H.L. Martensens forgænger, den navnkundige biskop Mynster (1775-1854), havde kæmpet på to fronter: dels mod Rationalismen i forsøget på at bidrage til en mere positiv kristen ånd i kirken, dels mod de gudelige forsamlinger, som han anså som en alvorlig trussel mod Statskirkens enhed. Ved hans død var Rationalismen stort set overvundet, ikke mindst takket være vækkelsernes indsats.

De gudelige forsamlinger havde i perioden fra ca. 1840 til 1861 konsolideret sig i det, der betegnes som de kirkelige retninger. Indre Mission var fra starten i høj grad en lægmandsbevægelse, som efterhånden var blevet mere kirkelig, kulminerende med Vilh. Becks berømte "kup" i 1861.

Langt farligere betragtedes dog *Grundtvigianismen* af Statskirkens

mænd. Når vi bruger betegnelsen *højkirkelighed* om de gejstlige af Mynsters, Martensens og Gudes observans, må det understreges, at ordet bruges i en ganske anden betydning end dén, vi i vore dage forbinder med begrebet. Den stats- eller højkirkelighed, der kom til at stå skarpt overfor de lavkirkelige vækkelser, betonede ikke specielt sakramenterne, men præsteembedet som det bærende og samlende element i kirken. Den afskyede alle "katolske" tilbøjeligheder. Men for den var embedets kulturelle og teologiske tradition et værn mod alt det, den betragtede i tiden som "opløsende tendenser". Kultus og kultur hang på det nøjeste sammen, jvf. Vor gennemgang af den spekulative teologi.

Politisk set var de højkirkelige tilhængere af det oplyste enevælde og betragtede ikke nationalliberalisme og demokrati med milde øjne. I kirken hørte demokratiet, lægmandsvældet, i hvert fald ikke hjemme. I alle kirkelige spørgsmål af betydning skulle den kirkelige sagkundskab have det afgørende ord. Derfor måtte en mand som Gude tage afstand fra enhver tanke om menighedsråd, sognebåndsløsning og valgmenighedsdannelse - alt sammen ordninger, som hen ad vejen blev indført i folkekirken. Men det var først og fremmest en afsky for partivæsen og dannelse af kirkelige retninger, som prægede højkirkeligheden.

De højkirkeliges afvisning af Grundtvigianismen nåede et foreløbigt højdepunkt i biskop Martensens skrift, "Til Forsvar mod den saakaldte Grundtvigianisme" fra 1863, som Gude fuldt ud kunne tilslutte sig. I dette skrift afviste Martensen på det skarpeste Grundtvigs "mageløse opdagelse" - den såkaldte kirkelige anskuelse fra 1825 - om forholdet mellem det mundtlige Gudsord og Den hellige Skrift. At trosbekendelsen skulle være at betragte som "ord af Herrens egen mund", havde Martensen allerede i "Den christelige Dogmatik" (1849 og senere udgaver) taget afstand fra. Og han forventede sådan set ikke, at hans nye udredninger mod det grundtvigske sværmeri, som han kaldte det, ville føre til en opblødning af fronterne.

Trosbekendelsen kan for Martensen ikke gælde som et ord af Herrens egen mund, men som et ord af *kirken.* Grundtvigs anskuelse er ikke historisk. Sammenknytningen af trosbekendelse og dåbsord har ingen grund i Bibelen. Trods mange indrømmelser i historisk henseende fra enkelte grundtvigianeres side kan Martensen ikke fatte, at de vedbliver med at hænge fast ved Grundtvigs teori. Det er hans hovedanliggende med sit skrift: at ville tilbagevise denne teori. Det, som i det hele byder Martensen imod, er den absolutisme, hvormed

grundtvigianerne hævder den kirkelige anskuelse - deres dom over dem, som ikke deler Grundtvigs "mageløse opdagelse".

Et af de praktiske spørgsmål, som optog kirken i årene efter Martensens tilbagevisning af den kirkelige anskuelse, var loven om sognebåndsløsning af 1855, som var en stor kirkepolitisk sejr for Grundtvigianismen, og loven om, at menighederne kunne hidkalde en fremmed præst med den rette observans til deres sognekirke. Sidstnævnte fik nogle hårde ord med på vejen af Gude (i brev til Martensen 1862): "De grundtvigske Fordringer paa fuldstændig Adgang til fremmede Sognekirker, maa der absolut sættes en Grændse for. Ellers staar vi lige ved et Schisma. Gives der Adgang til Altertjenesten, da er dermed aabnet Vei til at sætte et nyt Centrum, at organisere en Menighed derom indenfor *Sognemenigheden,* at forstyrre Alterets Fred, og omsider sprænge Sognemenigheden selv".

I spørgsmålet om *menighedsråd, s*om var begyndt at trænge sig på, var Gude afgjort afvisende. Allerede i Hunseby-tiden havde han taget emnet op i forbindelse med sit skrift "Om Kirkeforfatningssagen" (1857).

Der var fremkommet forslag fra bl.a. biskop Engelstoft om oprettelse af menighedsråd i alle sognemenigheder, men det afviser Gude: "Man veed hvor lidet denne Institution endnu er blevet forstaaet og hvor lidet mange Menigheder ere beredte paa at kunne udvikle den; man veed endog at flere Menigheder have vægret sig for at modtage den. Og det lader sig derhos meget vel tænke at endog de bedre Menigheder, som forudsee de skadelige Følger der flyde af ethvert mislykket Forsøg i det kirkelige Opbyggelsesværk, ere tilbageholdende i denne Henseende". Oprettelse af menighedsråd må være en frivillig sag, som bygger på enighed mellem præst og menighed.

Gude videreudviklede sine tanker herom i et foredrag i Roskilde Præstekonvent, udsendt i "Theologisk Tidsskrift" under titlen: "Om Menighedernes Deeltagelse i Kaldelsen til Præsteembederne", som blev til i 1868, altså kort tid efter hans indtagelse af domprovstestolen. Vel forstår han godt, at det kan være et *ønske* fra nogle menigheders side selv at kunne vælge deres præst. Men at det skulle være deres *ret,* må på det bestemteste afvises. Det er en politisk tankegang, som uretmæssigt har trængt sig ind på det kirkelige område. En "prosaisk og aandløs Theori", i overensstemmelse med "den demokratiske Bevægelse i Nutiden", men falsk.

Luthers tale om det almindelige præstedømme modsiger på ingen måde, at præsteembedet er indstiftet af Herren. "Menigheden er ikke

til og er ikke tænkelig uden Embedet, ligesom Cirkelen ikke er til uden sit Centrum". Ikke at menigheden slet ikke skulle have nogen indflydelse ved præstevalget. Den må gerne have medindflydelse, men ikke noget afgørende ord i sagen.

Gudes artikel blev straks imødegået af den fremtrædende grundtvigianer, Vilh. Birkedal, der betegnede hans udgangspunkt - at embedet kommer før menigheden - som "en mageløs høikirkelig Fordom" (Theologisk Tidsskrift). Birkedal gør i det hele meget ud af begrebet "højkirkelighed" i forbindelse med Gude. "Hvergang Domprovsten har udtalt sig for Almeenheden, faaer man Indtrykket af dette Høikirkelige, ikke blot ved en vis Styltegang i hans Fremtræden ... men ogsaa ved den Maade, hvorpaa han med kjendelig Forkjærlighed taler om 'Geistligheden'".

Birkedals indlæg er væsentligt, ikke blot på grund af selve den sag, der diskuteres, men fordi det er et tydeligt vidnesbyrd om de kirkefronter, der nu var i færd med at blive trukket skarpt op. For ham er det frihedens ånd (Grundtvigianismen) overfor ufrihedens, bagstræbets ånd (højkirkeligheden). Gude er repræsentant for den mynstersk-martensenske kristendomsopfattelse, som heldigvis kun råder i en lille, snæver kreds, og som ikke har grobund i det øvrige kirkefolk.

Efter disse mellemregninger, som er nødvendige at få med til en forståelse af, hvorledes Gude og hans ligemænd i stigende grad kommer i et modsætningsforhold til store dele af dansk kirkeliv, vender vi tilbage til hans praktiske gerning ved Roskilde Domkirke.

Ved sin tiltrædelsesprædiken Kristi Himmelfartsdag 1866 møder han for første gang sin nye menighed som "en Lærer, en Sjælesørger og en Veileder til Guds Rige". I disse ord afspejles hans embedsforståelse. Som lærer - konfirmandundervisningen lå ham som nævnt meget på sinde. Som sjælesørger - bag hans stive og noget utilnærmelige facade gemte sig en oprigtig omsorg for sognebørnene. Som vejleder til Guds rige - det var for ham kernen i præsteembedet, at præsten i kraft af sin uddannelse kunne bibringe menigheden den rette forståelse af de kristne grundsætninger.

For Gude var søndagens gudstjeneste en ophøjet fest, som krævede den nøjeste forberedelse, hvor kultus og kultur skulle gå op i en højere enhed. På det kirkemusikalske område havde han stor glæde af domkirkens organist, Hans Matthison-Hansen, som i hele 65 år - fra 1825 til sin død i 1890 - betjente orglet. Det fortælles, at folk kom rejsende helt fra København for at høre Gude prædike og Matthison-Hansen spille.

Den skepsis, som Gude i begyndelsen blev mødt med af menigheden i Roskilde, blev efterhånden vendt til respekt, omend han ikke ligefrem var elsket af alle. Han var sandt at sige ikke noget følelsesmenneske, og der var nok en og anden, som savnede varme og inderlighed i hans prædikener. De bar til gengæld præg af nøgternhed og megen lærdom.

Et vidnesbyrd om den ildhu, Gude lagde i sit prædikenarbejde, er hans *"Prædikener holdte i Roskilde Domkirke"* (1895), som blev udgivet kort tid efter hans død af svigersønnen A.S. Poulsen, der efterfulgte ham i embedet. Gudes prædikekunst fortjener en nærmere gennemgang, som imidlertid ligger udenfor denne afhandlings rammer.

Selv om det tidsmæssigt ligger efter tidsgrænsen o. 1870, som vi satte for vor gennemgang af den yngre Gude, skal vi lige gengive nogle interessante iagttagelser af ham fra et menneske, som selv har oplevet domprovst Gude. Således om hans forhold til Indre Mission, som også var kommet til Roskilde: "Han havde Fjender i Massevis, navnlig indenfor Gejstligheden, og Indre Mission var hans ivrigste, mest haardnakkede Fjende. Selv hadede Gude Indre Mission af et oprigtigt Hjerte, og det af mange Grunde, først og fremmest var det ham en Vederstyggelighed, at 'uvidende Lægprædikanter', som han kaldte dem, skulde have Lov til at sætte Folk Fluer i Hovedet og maaske bibringe dem gale Meninger; efter hans Opfattelse tilkom det udelukkende Teologer at tale Guds Ord til Forsamlinger ... I hvilken Grad Gude følte sig ubehagelig berørt af Indre Missions Lægprædikanter, fik jeg selv Bevis paa, da jeg blev forberedt til Konfirmation af ham. Medens vi stod forsamlede udenfor Domprovstegaarden og ventede paa at blive indladt, kom der en meget paagaaende og taktløs Indremissionær hen og kaldte os sammen for at advare os mod det, vi lærte derinde hos Domprovsten. Gude fik det at vide, og for første og sidste Gang saa jeg den ellers saa ligevægtige og selvbeherskede Mand vred; jeg mindes ikke Ord til andet, hvad han sagde til os i den Anledning, men han udtalte omtrent med rene Ord, at vi burde have givet Manden en Dragt Prygl"[15].

Domprovsten var i sit es i repræsentation - "end ikke Martensen vilde have gjort det bedre", fortsætter Ahlefeldt-Laurvig. "Stilfuld var Gude helt igennem, der var Stil over hans Gudstjeneste, over hans Fremtræden ved Konfirmationen, og, maaske allermest, naar han havde Altergang". I de dage gik man ikke bare til alters, når lysten kom over én. Man gik til alters efter at have besluttet sig for det i forvejen - "i Stedet for at gaa til Alters, naar man blev ført og ledet

dertil af den hellige Aand, en Opfattelse Gude bestemt vilde have frabedt sig, der maatte være Orden i Tingene".

Allerede den første jul ved Roskilde Domkirke indførte Gude juleaftensgudstjenesten, som han i 1851 var begyndt på i Hunseby kirke. Han fortsatte dermed en yndlingstanke, hvorom han selv skriver: "En saadan Intimation, mener jeg, svarer til de gamle Vigilier for de store Fester og imødekommer en Trang, som ved Julefestens Frembrud er almindelig, og som vidner om den skjulte Magt, Evangeliet har over Hjerterne". Det var langt fra tanken, at juleaftensandagten skulle blive den egentlige julegudstjeneste. Men sådan opfattes den jo desværre af de fleste mennesker i dag, ikke som forberedelse til julemorgen, men vel nærmest som en afslutning på kirkefesten.

Kort efter sin tiltrædelse havde Gude den store sorg at miste to sønner på 17 og 9 år med kun 3 måneders mellemrum. Nu havde han ikke længere nogen sønner, som kunne føre navnet Gude videre. En uddød slægt - med domprovst Gude slutter den danske gren af slægten Gude på mandssiden.

Noter

1. Kritisk Forum for Praktisk Teologi 58/1994, pp. 37f.
2. I Gyldendals serie "Memoirer og Breve", udg. af J. Clausen og P.Fr. Rist.
3. F.E. Hundrup, Lærerstanden ved Slagelse lærde Skole, Roeskilde 1861, pp. 23f.
4. Gude, selvbiografi i: Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Aarsfest til Erindring om Kirkens Reformation, Kbh. 1874.
5. Jvf. Grane, Københavns Universitet 1479-1979, bd. V. Det teologiske fakultet, pp. 328-381.
6. .Jørgen Larsen, H.N. Clausen. Hans Liv og Gerning. 1. Del, Aarene 1793-1848, Kbh. 1945, p. 133.
7. H.L. Martensen, Af mit Levned, I, pp. 66f.
8. Jvf. Theologisk Tidsskrift 1845, p. 213.
9. Rudolf Volf, En gammel Præsts Livserindringer, Kbh. 1926, pp. 137f.
10.Fængselspræsten. Pastor Vilhelm Muncks Optegnelser, Memoirer og Breve udgivne af Julius Clausen og P.Fr. Rist XXXVI, Kbh. 1922, p.19.
11.Optaget i "Indbydelsesskrift til den aarlige Hovedexamen i Borgerdydsskolen paa Christianshavn fra 15de til 18de Juli 1846, udgivet tilligemed Skoleefterretninger af Mag. M. Hammerich, Skolens Forstander".
12. Se Bjørn Kornerup i Kirkehistoriske Samlinger, 6. række, bind 2, pp. 195f.
13. Niels Munk Plum, Københavns Præstekonvent (Kiøbenhavns geistlige Convent) 1843-1943, Kbh. 1943, pp. 101ff.
14.Bjørn Kornerup, Besættelsen af Roskilde Domprovsti 1866 (KS, 6. rk., 1. bd. (1935), pp. 686-704); Fortsatte Meddelelser om Roskilde Domprovsti 1866 (KS, 6. rk., 2. bd. (1936), pp. 188-217); Fortsatte Meddelelser fra Roskilde Domprovsti 1866. III (KS, 6. rk., 3. bd. (1940), pp. 305-313).
15.Frits Ahlefeldt-Laurvig, Fra Firsernes Roskilde, i: Roars Kilde 1940, pp. 29-35.

Summary

L.J.M. Gude (1820-1895) was a pupil of the famous Danish theologian and clergyman, Bishop H.L. Martensen, who for more than three decades was setting the fashion of the theology and church life in Denmark until the thoughts of N.F.S. Grundtvig took over in the end of the 19th century.

The future Bishop Martensen was a teacher at the University of Copenhagen when Gude as a young student met him and was deeply influenced by his speculative theology for the rest of his life. Gude graduated from the Theological Faculty in 1844 and worked as a teacher of religion at a school in Copenhagen for four years until he was appointed vicar of the rural parish of Hunseby in the remote island of Lolland.

During his time as a vicar in the countryside, Gude started a comprehensive authorship. His first greater work was a critical study on the famous Danish philosopher Søren Kierkegaard (1851). This study was followed in 1859 by a very extensive book on Irvingianism - a work which bears witness to Gude's academical ambitions. Gude rejects the theology and view on the church of the Irvingians, and Martensen fully approves his critical comments.

Gude was a very eager defender of the teaching of religion amongst the youngsters and published several writings on the subject during the 1850s. He was an advocate of the so-called church catechisation which consisted of a dogmatical sermon followed by a sort of examination of the congregation in the church.

In 1866, Gude was appointed Dean of Roskilde Cathedral and became a very influential preacher. As one of the first vicars in Denmark, he introduced a special church service on Christmas eve which became very popular. He became Doctor of Divinity in 1874 by a dissertation on the Holy Supper.

Gejstligheden i hovedstaden omkring 1880'erne

Af Carl Trock

Kirkehistoriske Samlinger 1995-96 bragte en afhandling om Jakob Scavenius' kirkepolitik som kultusminister 1880-91. Overfor hvad tidligere var hævdet påviste jeg deri, at han ved præsteudnævnelser stort set havde ret, når han ved sin afsked hævdede, at han ikke havde favoriseret nogen kirkelig retning eller taget kirkepolitiske hensyn[1], at han i et par tilfælde havde taget politiske hensyn er noget andet. Dertil skal der her gøres en tilføjelse om hovedstadens forhold, hvis særlige træk fortjener at fremhæves, de fik siden kirkepolitisk betydning. Hvad her nævnes om Kbh. mærkedes vel også i de største købstæder.

Scavenius' praksis ved præsteudnævnelser var navnlig undersøgt ved grundtvigske præster, en stor del var jo politisk aktive mod regeringen Estrup, men egentlig også overfor præster fra Indre Mission, som var på vej til at tage teten i folkekirken, men det var folk som holdt sig fra politik. Hovedstadens forhold lå længe udenfor begge parters interessesfære. Bondestandens folkelige og kirkelige rejsning optog de grundtvigske, og Indre Missions præster vendte tilbage til de landsbyer, hvorfra de var kommet. Det sidste ændredes først i 1890'erne, hvor Kirkefondet hentede præster ind til sine kirker, som havde en klar vækkelsesforkyndelse dvs. var missionske.

Foruden Københavns stærke vækst i forrige århundrede kom særlige faktorer i byen. Her eller i dens nærhed boede kongen. Christian IX var af sin præst, den principfaste H.L. Martensen, indtil 1884 Sjællands biskop, manuduceret i, at han var kirkens herre, dens øverste biskop. Det havde grundloven ikke lavet om på. Kongen vidste det godt nok, men den jævnt begavede konge[2] vovede ikke at følge sin biskop ud i ekstremiteter som af egen magtfuldkommenhed at nedsætte et kirkeråd til at varetage kirkens forhold, indtil kirkens forfatning blev ordnet[3]. Hvad kongen dristede sig til var at få præster udnævnt, hvor han boede i Kbh. eller på slottene i byens nærhed[4], og hvor han mente sig berettiget til at gribe ind bla. som forsvarets øverste chef. Hvad han yndede var kultiverede moderate høj-

kirkelige præster, slet ikke grundtvigske, måske nok mådeholdne missionsfolk[5].

Martensen havde sine favoritter af samme kirkelige observans som han selv og som han også med videnskabelig fortid, det var især domprovst L. Gude og kst. præst Johs. Kok, Kastelskirken som han overfor Scavenius ikke fik held til at forcere frem til henholdsvis Sjællands biskop og Holmens provst, siden også A.S. Poulsen, Gudes svigersøn, som han lettere fik kongen til at gøre til præst ved Slotskirken.

Martensen fandt, at kultusministrene blev ham pånødet, de 2 sidste han fik med at gøre, Fischer 1875-80 og derefter Scavenius var de værste. Allerede den første kaldte han hensynsløs og herskesyg. I sine breve skrev han, at Fischer var principløs bortset fra det princip om at holde på "Vilkaarligheden og Magten"[6]. Sidst i 1880 fik bispen besøg af Fischer og Martensen skriver, at han gav den afgåede minister besked: Skønt staten skulle understøtte folkekirken, så støttede den også Georg Brandes. Fischer svarede, at kommer denne med udfald mod kristendommen, så var han imod at fortsætte den støtte. Så fik Fischer at høre for sine "absolutistiske og vilkaarlige Embedsbesættelser" som var han overbiskop og ikke en "Statsminister", der havde at holde sig til bispernes indstillinger. Fischer svarede, at han nu der havde "Ansvaret, men bekjendte, at han vistnok havde Lyst til at regjere". Mødet foregik i ro og sagtmodighed og de to skiltes i venskabelighed, betroede Martensen sin nære kollega i Århus G.P. Brammer. De andre bisper så mildt til Fischer[7].

Med Scavenius fik Martensen det ikke bedre. Han havde en "aldeles utaalelig Selvraadighed"[8]. Det sagde han ligeud til 2 grundtvigske, som opsøgte ham 12/2 1883 for at bevæge ham til lempelser i kirkelige bestemmelser, så en sprængning af folkekirken på Mors og måske andre steder kunne undgås. Biskoppen stod ubøjelig overfor Vilh. Birkedal og V.J. Hoff, moderate folk - og dog så han en mulighed: "Skaf mig et Bisperaad!... saa skal jeg skaffe Dem hos Kongen større Friheder" end tænkeligt. De fremmødte mente ikke, at de her kunne udrette noget, men bispen fortsatte, jo "Tal for det, arbejd for det. Kirken maa have en Forfatning, men det skal ikke være en af disse Synodal-forfatninger ... men et Bisperaad, hvis Magt udgaar fra Kongen". I mine 30 år som biskop har man sendt "mig den ene Kultusminister værre end den anden, dog ingen som de sidste!". Ingen var mere isoleret end han, som intet formåede. Vel var kongen ham en "god Mand", viste ham velvilje og tillid, men han kunne "Intet udrette hos ham". Derved blev det møde[9]. -

Men her har vi fået skildret kongen som kirkens overherre og hans forhold til sin konfessionarius, kirkens primas og dennes manglende indflydelse for at fremme en ret kirkelig forfatning givet af kongen og da friere stillet overfor kirkeministrene, og derfor var et af ministeren nedsat råd en ringere løsning.

Dernæst et par principielle bemærkninger om de, der blev præster i Kbh. - og deres gerning. Senere belyses forholdene udfra ansættelser i de københavnske sogne og sidst omtales deres lønforhold. Der forudsattes noget særligt for at blive præst i Kbh. 1849 visiterede biskop Mynster i Nestelsø og sagde til præsten B.J. Fog, at en så alsidig dannet mand ikke hørte hjemme på landet, men i hovedstaden[10]. - Altså til Kbh. skulle der mere dannelse til, teologisk og almindelig dannelse. -

I tiden som behandles her kæmpede de højkirkelige eller om man vil med Steins ord "den gamle Folkekirkes Mænd"[11] indædt for at bevare deres indflydelse på de højere poster. En af dem, kgl. konfessionarius J. Paulli skrev til ånds-frænden sognepræst Peter Scharling, Randers 28/4 1886: Han kom nok på egne vegne, men havde bag sig flere kolleger. Det betød meget, at der udefra kom nye præster til staden. Med sin begavelse som prædikant, sin teol. dannelse og hele færd samlede Scharling alles tillid. Med evnen til at repræsentere var han selvskreven som hovedstadspræst og til en fremskudt post. Det at præsterne havde for meget at gøre gjaldt især forstæderne, ellers var det extra arbejde fx at have med Kbh.s indre Mission at gøre. Provsteforretningerne ved Holmens kirke var ikke overanstrengende, kateketen kan besørge en mængde ministerialia[12]. Yderligere var det gammel skik, at klokkeren ved kirken gør "en Mængde af Arbejdet ved Kirkebøgerne, saa bliver der god Tid til Studier". Vist skal der gøres besøg i hjemmene, det hører gerningen til, men det skal en nidkær præst også i provinsen. Her kommer man sjældnere til de enkelte, men der stilles heller ikke store fordringer[13]. - Jo, Scharling hørte til i hovedstaden. -

Lad være at dermed var de fleste hovedstadspræsters arbejde ikke skildret, heller ikke i Vor Frue sogn. Fra 1866 var der i Vor Frelsers sogn en understøttelsesforening og fra 1869 en plejeforening, og det greb om sig. 1876 formulerede H. Stein et program for indre Mission i en storby: Tro, virksom i kærlighed. Når ondskabens venner slutter sig sammen, så er det på høje tid overfor "Djævelens Socialisme" at sætte "vor Herres Socialisme". Når det koger og gærer i masserne er den eneste lægedom "Kjærlighedens Evangelium, fremstillet baade i Ord og Gjerning"[14]. Da Stein 1880 blev sognepræst på

Vesterbro, søgte han i sit sogn at føre sit program ud i livet med held. - 1886 drøftede et stort kirkemøde "Arbejdet for de vantro Masser i Hovedstaden". Sognepræst G. Schepelern indledte: Der er også i de velhavende klasser et åndeligt proletariat med fritænkere, nydelsessyge og ligegyldighed. Men liberalisme og kapitalisme har skabt en stærk agitation, ikke for "at skaffe den arbejdende Klasse nogen Forbedring", men for at omstyrte samfundet og bygge en socialistisk stat. Bag al løgnagtighed er det sandt, at et stort socialt spørgsmål må løses, ikke blot retfærdigt, men kærligt og højsindet. Kirkelig fattigpleje kan ikke afløse statens fattigvæsen, men bør tages op i alle hovedstadens sogne. Timelig hjælp alene gør det ikke, men også personlig deltagelse, så de fattige mærker, at der er hjerter, der slår for dem. Troende kristne må i hjemmene følge de kirkelige handlinger op[15]. Det førte til indsats i mange sogne og et fælles arbejdscenter for byen.

1880 havde Skat Rørdam som ny præst i byen skrevet om arbejdet ret tilfreds: Herinde står man egl. ikke i kirkelig forbindelse med andre end dem, der frivillig slutter sig til en. Alle præster her er jo egl. frimenighedspræster[16]. Men det er næppe helt forskønnelse, når hans hustru siden skrev: "Han holdt paa, at naar Sognefolkene skulde have med Kirken at gøre, skulde de først henvende sig til Sognepræsten; det skulde ikke være et Forretningsforhold paa et Klokkerkontor ... Han tog sig ogsaa for i Begyndelsen at gaa sit Sogn igennem, ligesom naar en Præst kommer til et Landsogn" gik han fra hus til hus. Opgaven førte han dog ikke til "Ende; den var i Virkeligheden uoverkommelig", og kolleger mistydede, som ville han vinde folk og deres vederlag ved kirkelige handlinger[17].

Da Rørdam 1895 blev Sjællands biskop gjorde han en erfaring om sin forgænger, biskop Fog: Han var en god mand og havde rigtig god vilje til at røgte sin bispegerning på bedste måde. Det vidner i arkivet mangfoldige erklæringer om, hvor han lagde et langt alvorligere arbejde ind i end Martensen, der syntes for en stor del at lade sin amanuensis besørge sagerne[18]. - Det er rigtigt. Martensen påtegnede ansøgninger kort og oftest med standardsætninger, mens Fog udførligt begrundede hvilke hensyn der burde tages til sogn og præster. Fog havde selv avanceret i staden i 24 år, mens Martensen blev biskop efter år som professor. Undervejs havde Fog set mange unge præster som dårligt lønnede kateketer søge mangfoldige gange, og dertil kom at en del teologer begyndte som lærere i Kbh., bl.a. fordi de var bedre lønnede. Her var nok til at konkurrere om de ledige embeder med ansøgere fra provinsen.

Men nu til praksis som den udfoldede sig ved de enkelte embedsbesættelser. Der begyndes med en ansøger fra landet til embedet som sognepræst ved *Trinitatis kirke*.

Det søgte sognepræst Th. Skat Rørdam 28/5 78, som brændpunkt i det åndelige liv trak hovedstaden[19]. Til fin anbefaling fra provsten tilføjede bispen: Ansøgeren er velbegavet og kundskabsrig, hans gerning fortjener al agtelse, så han anbefales til Majestætens nåde. Det betød reelt ingen befordring her! Nok en grundtvigianer søgte, den 61-årlige C.E.A. Christiani, sognepræst i Nysted siden 1871. Efter gængse regler talte alt for ham, da biskop Monrad bevidnede hans evne til at samle folk i kirken, og al hans utrættelige virksomhed gjorde ham i høj grad egnet til et embede i hovedstaden. Flere ansøgere var der ikke end også den residerende kapellan, andre havde vel regnet med avancement for G. Schepelern, ansat ved kirken siden 1869. Ham blev det også.

Stiftsprovst Rothe havde påtegnet Schepelerns ansøgning: En alvorlig, nidkær og virksom præst, som med fortrinlige evner som prædikant samler en overordentlig talrig "Tilhørerkreds omkring sig". Martensen skrev: Med sine ualmindelige gaver på prædikestolen vandt ansøgeren påskønnelse i vide kredse. For at bevare ham i hovedstaden anbefalede M. Schepelern på det bedste til Majestætens nåde. - Når der var nogen praksis for at lade præster ved en kirke rykke op ved ledighed og Christianis alder og uerfarenhed i hovedstaden taget i betragtning må det erkendes, at her ikke blev handlet usagligt af Fischer. At Schepelern 1869 havde været præst på lejren ved Hald må også have gjort kongen fortrolig med den udnævnelse.

Ny kapellan blev uden større konkurrence Ferd. Jensen[20], der 1873-78 havde været ordineret kateket ved Skt. Johannes kirke. Forestillinger citerer stiftsprovst Rothe for at udtale, at Jensen dér havde øvet en smuk gejstlig virksomhed med varme og nidkærhed, samt med besindighed og venlighed, og han har samlet en anseelig tilhørerkreds omkring sig og er egnet til ansættelse. Martensen var mere behersket, han anbefaler ansøgeren til "Deres Majestæts Naade". - Jensen søgte 1885 og 1890 tilsvarende stillinger ved 2 andre kirker i byen, uden held endog ved Skt. Johannes kirke.

1885 oplyste Ferd. Jensen selv, at han som kateket havde mødt sympati og tilslutning (det blev næste gang til betydelig tilslutning) og i Trinitatis sogn tilfredsstiller han "i alt Fald en Del af Sognets Beboere". Rothe gentager og tilføjer at dem han samler er "nærmest af den grundtvigske Retning". Rothe anbefaler kort ansøgeren til

Majestætens nåde. Der skulle en anden til. 1895 dristede Ferd. Jensen sig til at søge at blive sognepræst ved Helligåndskirken. Den nye stiftsprovst J. Paulli bevidnede, at han med megen trofasthed havde arbejdet i 16 år i sognet og samlet "en ret betydelig Kreds", mest af "Mellemklassen og Smaakaarsfolk". Der var stadig godt kirkebesøg, hans jævne forkyndelse opbyggede ikke få. Men embedet fordrede en mand med særlige evner til at kalde og drage mennesker. Findes han ikke, så mente Paulli, at ansøgeren kunne gøre god fyldest. Fog fandt dette rammende og tilføjede flere ret pæne ord om Ferd. Jensen. Der blev det ikke til avancement, men samme år rykkede han op som sognepræst ved Trinitatis kirke.

Embedet som sognepræst ved *Garnisons kirke* blev ledigt og 30/8 1879 søgte Rørdam. Han nævnte bl.a. at han to gange var forbigået af yngre ansøgere, men håbede at hans hidtidige vidnesbyrd her kunne tjene som anbefaling. Provsten var stærkt positiv, Rothe gentog i bispens fravær Martensens påtegning året før. Udnævnt blev V.C. Schousboe, kirkens kapellan siden 1875[21]. Provst Fog skrev om ham, at han var særdeles anbefalingsværdig, samlede "en talrig Tilhørerkreds" og var en mand med grundige kundskaber og teologisk dannelse. Hertil sluttede Martensen sig ganske, for at anbefale på det bedste. (Altså ikke til dette embede!). Forestillinger tilføjer, at civile som militære havde andraget om, at Schousboe blev sognepræst. (Han havde været feltpræst på lejren ved Hald 1870-74). Ham ville kongen have, men Martensen havde sin mand, Johs. Kok. Derom expectorerede bispen sig udførligere for kongen om "flere Ting, Kirkens Forfatning og Summeepiskopatet betræffende"[22]. De blev ikke enige, kongen fastholdt Schousboe og ham blev det.

Garnisonskirkens nye residerende kapellan blev blandt 10 ansøgere S.C. Sørensen, kapellan i Nyborg. Han gik trods mindre anciennitet uden om nogle andre, men havde de fineste anbefalinger, biskop Engelstoft skrev: Hans virke er meget påskønnet og han hører til de velbegavede og kristeligt beåndede unge præster. Han anbefales til enhver befordring. Ikke noget vidnede om at her fik hovedstaden en af sine få fremtrædende missionsmænd på den tid.

1888 drog Schousboe til Aalborg som biskop. Sørensen søgte embedet sammen med stiftsprovst H. Sørensen, Århus, P. Scharling, Randers, begge en halv snes år ældre end Sørensen, samt provst Th. Levinsen, Frederikshavn. Som Holmens provst anførte Rørdam: Sørensen samler en stor og stadig kreds med sin varme og indtrængende forkyndelse, han er en alvorlig og nidkær præst, der bruger sine bedste kræfter for Guds rige. Derfor anbefalede Rørdam ham på det

bedste til embedet. Fog gentog noget og tilføjede: Han har vundet og vedligeholdt megen påskønnelse og samler en talrig skare af høj og lav. Fog havde kun hørt godt om hans kristelige alvor, dygtighed og nidkærhed. - Scharling forhørte sig i ministeriet hos Jonquières. Han svarede 17/7, lige kommet fra ministeren: Denne fandt, at De var nærmest til embedet, men antog at kongen vilde fastholde sit ønske om Sørensen. Fastholdt Kongen ønsket "vil han næppe gjøre nogen Modstand. Jeg antager", at Sørensen får embedet[23]. Sådan gik det.

22 søgte det ledige kapellani. Det blev et springavancement, af de 13 med laud tilsidesattes karakterer, alder og anciennitet, omend forskellene ikke var store. Det blev H.M. Fenger[24] med licentiatgrad, af Rørdam kaldt en mere end almindelig nidkær og dygtig præst, som samlede en meget stor tilhørerkreds, hvorfor han på det varmeste anbefaledes til dette embede, mindre anstrengende end Christianshavn med sine mange fattige. Fog anbefalede ligeså varmt.

Rørdam lod sig snart igen friste af hovedstaden. 27/2 1879 skrev han til den grundtvigske Fr. Barfod, medlem af komiteen for Skt. Mattæus kirkes opførelse. Han og Rørdams moder havde ved et selskab talt om, hvorvidt Rørdam søgte embede ved kirken, der snart blev færdig. I den anledning skrev Rørdam til Barfod. Helst ønskede han at komme til universitetet, men det var udsigtsløst. Så hvis han fik en opfordring, så han kunne regne med komiteens indstilling til embedet, så ville han søge. C. Hall var formand for komiteen og var før gået i breschen for Rørdam tillige var han en af Barfods nærmeste venner. Der var muligheder, indtil sygdom i oktober slog Hall ud, så han også måtte opgive formandsposten for kirkekomiteen[25].

1880 blev sognepræsteembedet ved *Helligåndskirken* ledigt. Martensen, som følte at Kok var utilbørligt tilsidesat ved Garnisons kirke, ønskede at Kok søgte her, så der blev rådet bod på det. Det gjorde Kok ikke. Men Rørdam søgte sammen med Christiani, Nysted og kirkens kapellan L.H. Schmidt, ved kirken siden 1876 og præst i Kbh. i 22 år. - De få ansøgere kan tages som udtryk for, at kolleger ventede, at han fik embedet. Rothe anbefalede Schmidt, flere skrifter vidnede om grundig dannelse, han samlede en betydelig kreds af den dannede klasse. Martensen anbefalede den velbegavede præst, der længe havde tjent med alvor og nidkærhed. Han var værdig til Majestætens nåde. - En adresse til hans fordel havde over 1000 underskrifter.

Den ældste, Christiani anbefalede Monrad sådan: Han står ikke tilbage for nogen af hovedstadens præster i sand kristelig veltalenhed. Hans utrættelige virksomhed og hele personlighed egner sig mere for hovedstaden end for en småkøbstad. Han blev da anbefalet på det bedste. Christiani var født 1817, Schmidt 1820 og Rørdam 1832. Da præstekaldslisten for en gangs skyld angiver ansøgernes indtægter kan vi konstatere, at mht. løn var Rørdam bagefter: Lønningerne var henholdsvis 7.702, 9.018 og 4.806 kr. Har dette talt for Fischer, der endnu var minister, eller talte Rørdams akademiske meritter?[26].

Eller var det de mange engagerede, vennen professor Fredrik Nielsen, som ved Universitetet havde fået sit ønske opfyldt, der søgte at vinde kirkens patron, den formående borgmester H.N. Hansen for Rørdam, i Lyngby talte Peter Rørdam hans sag for enkedronningen. Rørdam blev udnævnt.

Efter indsættelsen skrev Martensen 24/5 til vennen biskop Brammer: Såvidt jeg hørte, var det "sund og kristelig Tale". Taktløst takkede Rørdam ikke stiftsprovsten for en smuk indsættelsestale og hilste heller ikke på sine medtjenere ved kirken. Han takkede kun "dem, der havde bidraget til denne hans Ansættelse". - Nationaltidende 7/5: Tak til "dem, der havde ønsket Taleren kaldet" og Dagens Nyheder 8/5: til "dem i Menigheden, der havde ønsket ham til Præst". Ingen navne nævnes. - 26/6 fortsatte Martensen efter kirkegang hos Rørdam: Det var "et vækkende christeligt Vidnesbyrd og jeg kan vel forestille mig, at det kan tiltale mange"[26A]. Men om det formelle, disposition og artikulation kom indvendinger, derom siden.

1886 fik Rørdam bedre embede andetsteds, Schmidt søgte igen sognepræsteembedet ved sin kirke, 66 år gammel. Af 4 andre ansøgere fra provinsen var 2 grundtvigske sognepræster, Fr. Jungersen, Vig der nok ved skarp kritik af regeringen havde forskertset sine muligheder og den moderate grundtvigianer Th. Elmquist. Schmidt fik embedet, af Rothe anbefalet som i 1880, Fog kaldte ham en velbegavet prædikant og nidkær og samvittighedsfuld præst, der har tjent 28 år i Kbh[27].

Der kom 15 ansøgere til det ledige kapellani, der var jo ingen fra kirken til at være i vejen for dem. 3 var kateketer i Kbh., 3 sad i købstæder, nogle var grundtvigske, Jungersen havde størst anciennitet af alle.

Det blev Edv. Blaumüller, residerende kapellan i Fredensborg siden 1879, intet steds ved denne eller tidligere ansøgninger omtales han som grundtvigsk, men var det. Han var kandidat fra 1876 og

havde ernæret sig som manuduktør og teol. medarbejder ved et dagblad. Provsten påtegnede ansøgningen: B. er en alvorlig og nidkær mand, som forkynder Evangeliet, fordi han selv tror derpå. Derved og ved sin fremtræden har han "vundet sig mange Venner". Fog kaldte B. som teolog og menneske mere end almindeligt kundskabsrig og dannet, han var en velbegavet prædikant og har vundet megen indgang, hvor han hidtil har virket. Han er særdeles vel skikket til et embede som det søgte. Blaumüller fik embedet og forblev ved kirken fra 1908 som sognepræst. Om sin gerning der udtalte han 1911 til "Vort Land": Ikke få fra menigheden fulgte Rørdam til hans nye kirke, for den aldrende Schmidt og mig var det vanskelige dage.

Vi har været på vej nogle gange til *Holmens kirke*, hvorfra Fog blev biskop i Aarhus 1881. Der skulle vælges en ny Holmens provst. Ved kirken var L.A. Warburg siden 1857 rykket op fra 2. til 1. residerende kapellan. Fog anbefalede ud fra 25 års samvirke med W. ham for hans aldrig svigtende iver og utrættelige nidkærhed i embedet som ved enhver lejlighed i kirkens gerning. Han havde vundet stor hengivenhed og hjertelig tilslutning i menigheden. Hans trofasthed i de mange år fortjente påskønnelse. W.s utrættelighed fik stiftsprovst Rothe til at bifalde Fogs "faderlige anerkjendende Vidnesbyrd". De meddelte hæderlige vidnesbyrd tilsluttede Martensen sig.

Men Martensen ville have Johs. Kok, siden 1872 kst. præst ved Kastellet. Han var på alder med Warburg. Fog havde givet en anbefaling: Kok samlede en stor mængde tilhørere ved den isolerede kirke, han var en hengiven sjælesørger og havde udgivet værdifulde opbyggelsesskrifter. At meddele det var Fog en kær pligt. Stiftsprovst Rothe glædede sig over, at Kok havde fået virke i Kbh. og som præst havde han vundet et kendt og hæderligt navn, sådan også ved sit forfatterskab. Han var da "vistnok fortrinlig værdig" her. Martensen kaldte Kok en af hovedstadens fortrinligste og bedst begavede prædikanter, tillige en dygtig og nidkær præst. Han har grundig videnskabelig dannelse og flere af hans litterære arbejder har mødt fortjent påskønnelse. Han var særdeles velskikket til det søgte embede.

Scavenius ville udnævne Warburg, men Martensen insisterede på at det skulle være Kok. Det drejede sig om hans nærmeste medhjælp, der også kunne komme til at fungere i hans sted. Så tilbød ministeren bispen, at en præst ved en anden kirke kunne udnævnes til provst. Men det brud med 200 års tradition kunne bispen ikke indlade sig på. Holmens provst blev Warburg[27A]. - Martensen fandt

end mere, at Kok burde have oprejsning for nok en forbigåelse. 3/9 1882 tildeltes han Majestætens allerhøjeste anerkendelse - "da han samlede en betydelig Menighed om sig" og for sit videnskabelige forfatterskab - titel af professor med rang som professorer i 3. rangklasse Nr. 9[28].

Ny præst som 1. residerende kapellan ved Holmens kirke blev J.H. Petersen. Da Warburg døde 1886 var han ansøger til hans embede, og at han fik det ønskede mange fra sognet. Men kongen havde sin favorit, han tilbød Stein embedet. Stein vaklede. Paulli havde opfordret Scharling til at søge, det undlod han. Foråret 1886 gik Stein til Rørdams, alene fruen var hjemme. Hun fik betroet ærindet, en opfordring til Rørdam om at søge Holmens kirke. Det gjorde Stein ikke selv, da han ikke kunne tage sin menighed med fra Vesterbro, men Rørdam kunne tage sin med derover. Rørdam betænkte sig, han ville ikke søge forgæves. Han opsøgte Scavenius, der var lidt knarvorn, Rørdam havde to gange afslået tilbud om bispeembeder og måske kongen stadig håbede på Stein? 16/6 86 skrev Rørdam til Fr. Nielsen: Jeg har søgt "efter at have faaet bestemt Tilsagn om at blive indstillet af Ministeren"[29].

P.G. Lindhardt har ikke ganske ret i, at alle akter om den sag er væk i ministeriets arkiv. Forestillinger beretter hovedtræk. 2131 fædre og kvinder havde søgt om at få Johs. Petersen udnævnt. Både stiftsprovst Rothe og Fog anførte, at de ikke anbefalede hans kaldelse. Ministeriet fulgte dem så meget mere som der var "en Ansøger, der i alle Henseender maa siges at være mere kvalificeret". Det var Rørdam, som Rothe havde kaldt en så videnskabelig dannet teolog og dygtig prædikant og en så alvorlig og nidkær præst, at andet vidnesbyrd var unødigt. Fog skrev om en velbegavet og kundskabsrig mand, der vedholdende har samlet en talrig menighed om sig og erhvervet almindelig anerkendelse. Rørdam var både værdig og skikket til det ansøgte embede, Fog anbefalede på det bedste. Ham blev det.

Rørdam opdagede, at opgaverne ved embedet krævede mere end Paulli havde meddelt Scharling, til provstegerningen kom erklæringer til ministeriet, dem afkrævede det byens 2 provster foruden biskoppen. Det krævede tid. Først kom dog sognet. Også her oplevede Rørdam som i Helligåndskirken en fuld kirke, "hver Søndag har jeg omtrent 3000 Mennesker i Kirke" mente han.

Herfra er det nærliggende at gå til *Christiansborg Slotskirke*, kongens egen kirke. Martensen erfarede i februar 1883 af Christian IX, at unge J. Steen, der var konstitueret under sygdom, var på tale til

varig ansættelse, det havde overhofmarskal C.L. Løvenskiold næsten overtydet kongen om. Martensen beretter til Gude: "Jeg casserede dette absolut og tog selv Initiativet til paa det bedste at anbefale Poulsen. Kongen modtog det med Velvilie" og når A.S. Poulsen, svigersøn til Gude, fremstiller sig for kongen er en god grundvold lagt[30]. Poulsen har stor lyst og finder ikke de økonomiske vilkår så utilfredsstillende, som ventet. - Martensen beretter i sine erindringer om sin glæde ved at prædike i Slotskirken[31]. - 30/1 1884 fik Fog med lykønskning til Sjællands bispestol brev fra Poulsen, for ham betød bispeskiftet mere end for de fleste andre. Martensen havde foranlediget ham ansat der, og Poulsen havde håbet på hans støtte "ved den forladte og glemte Slotskirke", men sygdom har hindret ham i at prædike en eneste gang, så han stod ikke blot alene ved sin kirke, men også "temmelig ene i Hovedstadens Gejstlighed", for hans stræben efter som prædikant "at blive den Martensenske Retning tro ikke finder Medhold hos de yndede Prædikanter herinde", så lidt som hans videnskabelige sysler harmonerer med den overhåndtagende interesse for indre Missions praktiske opgaver. Biskoppen måtte da forstå, at Poulsen særligt satte sit håb til ham som kommende biskop.

Med Gude døde "den sidste af Martensens betydelige Disciple" erkendte biskop Swane vemodigt i 1895. Kongen havde lovet Gude, at hans svigersøn Poulsen skulle blive hans efterfølger ved Roskilde Domkirke, det løfte kviede kultusministeren sig ved at indfri, det var dog ham der havde ansvaret, men bøjede sig omsider. Stein skrev 18/6 96: Mit håb er, at domprovst Poulsen "kan modnes til en god Sjællands Biskop af den gamle prøvede Skole"[32].

Tilbage af præsterne ved byens gamle kirker er kun de, der udnævntes til Citadels eller Kastelskirken, Vor Frelsers kirke og Vor Frue kirke, samt Vartov.

1887 døde Johs. Kok. 12 søgte om at blive præst ved *Kastelskirken*, deraf 5 kateketer. Trods laveste eksamenskarakter og blandt de yngste udnævntes W.F. Lütken, ordineret kateket siden 1877 ved Holmens kirke. Rørdam havde anført: Han varetager sin gerning pålideligt og samvittighedsfuldt og har med sin forkyndelse vundet manges tillid og hengivenhed og samler en fast tilhørerskare. Fog kendte ham fra Holmens kirke og havde anbefalet på det varmeste og mente uden betænkelighed, at Lütken kunne gøre fyldest i det embede[33]. Der blev han til 1901.

Ved *Vor Frelsers kirke* var J.C. Holck sognepræst 1880-1898. Men Fenger var 1888 forflyttet til Garnisons kirke efter 8 års fin ind-

sats[34]. Han blev afløst af biskop Fogs søstersøn P. Bruun Juul Bondo, der blev der i 4 år for at søge til domkirken. Provst Rørdam anførte da: Ansøgeren har ved Vor Frelsers kirke ved sin hjertelige og vel overvejede forkyndelse, samt sin elskværdige personlighed "vundet megen Paaskjønnelse og samler en ikke lille Tilhørerkreds". Derfor var Rørdam ikke i tvivl om, at han kunne udfylde sin plads ved Vor Frue kirke. Det gik så til Fog, der erklærede om sin søstersøn, der havde været i hans hus, at han ville henholde sig mest til det faktiske: Ansøgeren var i sin ungdom ved handelen, men følte kald til at komme i kirkens tjeneste og gennemførte studierne på 4 år. Både som kapellan i Holbæk og ved Vor Frelsers kirke havde han samlet "talrige Tilhørere om sin Forkyndelse". Han var meget vel skikket til det ansøgte embede. - Så vel kendt fik han embedet[35].

I 1892 skulle der da ny mand til. Det blev P.M. Larsen, der kom fra det mindste faste embede, kapellan pro loco siden okt. 1888 for Farum og Værløse, hvor lønnen ikke rakte til hans familie. Han havde søgt et par købstadsembeder året før og anført, at han forud havde arbejdet for Kbh.s indre Mission, særlig gård- og midnatsmissionen. Han tilhørte ikke I.M., men havde også i Farum samarbejdet med den. Sognepræstens ord bar ansøgningen: Larsen har i 3 år vist "i alle Maader... gode Gaver til Præstegjerningen" og havde en særlig evne til "at trænge ind paa og vinde dem, der endnu ikke er kommet med", og han har tilført de vakte sundhed og besindighed. Han er "vist nok" selv grundtvigsk, men ikke partimand og har i høj grad kunnet vinde missionsfolk[36]. Han er en flink og dygtig præst og et elskværdigt menneske. Provst og Fog tiltrådte dette, den sidste tilføjede sit vanlige: Alt hvad han havde set hos og erfaret om ansøgeren taler til hans fordel, så det var til at tro, at han egnede sig til det søgte embede. - 1899 deltes Christianshavn, Christians kirke toges i brug, og P.M. Larsen blev sognepræst, da "en meget stor del af Christianshavns Beboere" bad om at få ham. Han fik dog skudsmål om sine 7 år på Christianshavn. Som provst skrev Schepelern om hans gode evner som præst, han taler vækkende og opbyggeligt, har en betydelig arbejdskraft og organisatoriske evner og har fået "stor Indgang blandt Befolkningen". Rørdam nævnte ham som en meget dygtig og samvittighedsfuld præst, der havde "stor Tilslutning", der kan håbes at vare ved. Han er vel kvalificeret.

Ved *Vor Frue kirke* skete ikke store ændringer, C. Rothe var stiftsprovst til 1892, hvor han afløstes af domkirkens 2. residerende kapellan, Jakob Paulli, kgl. konfessionarius siden 1884. Han afløstes

igen samme år af Juul Bondo. 1. residerende kapellan var 1876-1917 D.C. Prior.

Ved *Vartov* havde C.J. Brandt efterfulgt Grundtvig 1872 og forblev præst der til sin død sidst i 1889[37]. Menighedskredsen havde derefter vanskeligt ved at enes om ny præst og forstå, at Scavenius vægrede sig ved at efterkomme ønsket om Fr. Jungersen. Provst Rørdam sagde ved et afgørende møde, at han vidste sikkert fra "en Mand ... mødt paa Gaden", at Jungersen ikke blev udnævnt (dvs. vidste det enten fra Scavenius eller Jonquières) og han fik J.H. Monrad til at søge. En del af menigheden holdt fast ved Jungersen og dannede med ham som præst Københavns Valgmenighed 1890. Monrad søgte og blev udnævnt som præst "for de gamle kællinger" og hvem der ellers søgte ham. 1894 fristede Tietgen og den nye Marmorkirke Monrad. Han og en del af menigheden gik dertil. Den del der blev ved Vartov søgte om at få V.J. Hoff ansat (234 underskrev fra stiftelsen, som her inddroges for første gang, og 211 fra den frie menighed), og ham blev det.

P. Scharling kom aldrig til Kbh. som præst. Holmens kirke havde han ikke søgt 1886 og Garnisons fik han ikke 1888. 1894 var han fristet af Vartov og forhørte sig hos Skat Rørdam. Han svarede 18/9, at han fandt Vartov egnet som retrætepost for en vel tjent præst på hans gamle dage (S. var 62 år). En præst fra Kbh. kunne temmelig let få - eller bevare - menighedskredsen udenfor hospitalslemmerne og kunne være glad derved og kredsen kunne yde ham åndelig tilførsel. For en udefra ville det være vanskeligere, for her er så mange, som har noget på hjerte og kan sige det på sømmelig vis og som kan finde og vinde en menighedskreds. Ikke få "virkelig gode Kristne" foretrækker det lille kirkerum, hvor man kan kende hinanden. Længere må den, der kommer, vente på en indtægt ud over det embedsmæssige. Den faste løn er 4.000 kr., en stor indtægt i Kbh., kun 4-5 embeder har større fast indtægt.

I øvrigt kunne Rørdam kun sige lidt, med forsæt holdt han sig udenfor [belært af erfaringer fra 1890?] og fordi hans svigersøn, Clausen i Aalborg søgte (han havde været Brandts personlige kapellan og var udnævnt 1889), det er at spilde papir. For valgmenighedpræst V.J. Hoff [der som den første var på tale 1890] søger og Vartovkredsen har henvendt til sig til ministeren, hans svar var Rørdam aldeles ubekendt, men har næppe været bestemt så havde han hørt det. - Scharling blev i Randers til 1907.

1861 indviedes *Skt. Johannes kirke* på Nørrebro, den første kirke i

byen i næsten to århundreder. Byen bredte sig hastigt på "broerne". Kirkens præst til 1879 blev Rudolf Frimodt, præstevalget var tilstået komiteen for kirkens opførelse. Den praksis fortsatte siden.

Frimodt evnede at samle en stor og aktiv menighed. Med ham i spidsen blev der taget initiativ til 2 kirkebyggerier, for at få det voksende sogn delt. Allerede året efter fik Frimodt en kateket A. Rindom, der siden blev residerende kapellan. Efter Frimodts død 1879 blev han sognepræst, en flittig præst i sognet men uden Frimodts karisma. Der skulle så vælges kapellan, det blev af 9 ansøgere V.L. Larsen, mens Rindom kun havde haft en medansøger. 1885 søgte Larsen derfra, arbejdet var ham for byrdefuldt[38].

Nu søgte 11 det ledige embede, yngst var kirkens kateket, G. Evers, næstyngst Jul. Steen, der efter vikariatet ved Slotskirken igen var kateket ved Mattæuskirken m.m. Af ansøgerne kom 5 fra landet, 6 fra Kbh. eller købstæder. En "stor Del af Menigheden" anbefalede i en adresse Evers, en "mindre Kreds af nogle agtede" medlemmer anbefalede Steen og han havde mange fortalere højere på strå.

Forestillinger giver motiveringer for udfaldet: Rindom, Rothe og Fog påskønnede Evers, som havde vist iver og nidkærhed i gerningen, også med at tage sig af de fattige, men han manglede modenhed til det ansvarsfulde embede. Alle vidnesbyrd talte for Steen. Stein skrev, at han var særlig skikket til embedet, han var dygtig, trofast og havde fået god indgang i menigheden. Han havde naturlige gaver til at prædike med både kraft og besindighed og havde i voksende grad vist "Naadegave til at drage Almuen og tale den til Hjerte", så han passede til sognet med de mange arbejdere. Rothe var enig heri, nævnte hans kraftige måde at prædike på og utrætteli-ge arbejdsomhed, og at han var sjældent begavet til at "vinde Menigmand". Fog stadfæstede de vidnesbyrd. I indstillingen til kongen tilføjede ministeriet, at der vel var ældre, godt anbefalede ansøgere; men den heldigste besættelse var af stor vigtighed, så sædvanlige forhold måtte fraviges i et sogn med "en frodig Jordbund for socialistisk Bevægelse"[39]. Steen har særlige evner det viser hans vidnesbyrd, så han bør foretrækkes, og det blev han[40].

Den næste kirke på Nørrebro blev *Skt. Stefans kirke* fra 1874. Frimodts komite fik dr. Rudolf Volf valgt. Han virkede støt i kirke og sogn. Kirken, med 1200 pladser, hvoraf 500 kunne sidde ned, oplevede Volf blev fuld i de par år H.M. Fenger var kateket der. Han afløstes af K.E. Petersen i den stilling og 1887-1900 blev han residerende kapellan. Volf flyttede 1899 til St. Heddinge for som stiftsprovst at aflaste biskoppen. Han havde afløst Stein som formand for

Københavns indre Mission 1886.

Efter et trælsomt arbejde siden 1858 fik en komite med Rothe som formand 1877 indviet *Skt. Pauls kirke* i den indre by[41]. Her var plads til 1600, de færreste kunne få siddepladser. Egne præster havde hidtil betjent et udskilt Ndr. distrikt i Trinitatis kirke. I distriktet havde Jens Nielsen været som sognepræst i årene 1858-83, og haft faste kapellaner, fra 1869-73 Schepelern, der afløstes af Chr. Møller, en besindig grundtvigianer og en mand som kunne samarbejde med andre om mange aktiviteter. Han blev der i 18 år[42].

Forud havde Møller været kapellan i Ringsted og sidst i 1882 kom der fra oplandet der en indtrængende opfordring til Møller om at søge embede der. Han søgte og Jens Nielsen skrev, at han i Skt. Pauls ville efterlade sig et stort savn, hans beåndede prædikener og kærlige sjælesorg havde virket til stadig øget velsignelse. Provst og bisp skrev om god indgang i menigheden, Møller var pålidelig og en tro mand, men sad i trykkende kår. Det videre blev forhindret af, at sognepræsteembedet blev ledigt tidligt i 1883, Møller blev eneste ansøger! Martensen medgav, at han var en begavet, dygtig og trofast mand, som han anbefalede til det søgte embede.

Det ledige kapellani søgte 5, yngst var kirkens kateket G. Rosenberg. Møller anbefalede ham som en besindig, fordringsløs og venlig mand, der i menigheden havde vundet godt lov. Det billigede provst og biskop og Rosenberg udnævntes. Men 1891 fandt Chr. Møller, at han måtte søge overkommelige og bedre kår i Gamborg på Vestfyn. Rosenberg søgte det ledige embede, og en adresse for ham medfulgte. Både Rørdam og Fog frarådede, hans kvalifikationer svarede ikke til embedets store krav. 1893 fik Rosenberg det første af 2 embeder på landet ialt i 24 år. I stedet kom sognepræst Th. Schiøler som måtte foretrækkes forud for kirkens yngre kateket. Flere søgte ikke!

Af 12 ansøgere om at blive sognepræst i Skt. Pauls sogn (1 kateket i Kbh., 5 præster i købstæder og 5 på landet) blev det H.H.H. Lützhøft, som ministeriet fandt bedst egnet. Han havde i 5 år været personel kapellan i Assens og Kjærum og var 1887 blevet sognepræst i det udskilte landsogn. Han tegner til at blive en flink og dygtig præst, forkynder sundt og godt og har et vindende væsen, skrev provsten, nok af samme observans som også biskop Stein. Denne anbefalede varmt L. for godt og dygtigt arbejde. Hans prædiken er sund og god, omend ikke fremragende. Han har både iver og besindighed, samt et vindende væsen. Han følger flittigt med på alle kirkelivets områder og er en videnskabelig begavelse, som vil tilføre

Kbh.s præstestand et dygtigt, elskværdigt og åndelig sundt element[43]. Han blev i sognet i over 10 år og avancerede til stiftsprovst i Odense 1904.

Vi får dog følge Chr. Møller lidt, 1895 søgte han at blive stiftsprovst i Odense, men efter en samtale med Stein trak han ansøgningen tilbage. Mildnet har bispen nok meddelt noget af, hvad han havde påført ansøgningen: Der var i Odense flere dygtige og yndede prædikanter. Under vikariater, når Stein var på embedsrejse, var administrativ erfaring fx som provst nødvendig[44]. - 1896 blev Møller sognepræst i Slagelse og som næstformand i det grundtvigske Kirkeligt Samfund af 1898 i 1905 biskop i Aalborg.

1878 blev *Skt. Jakobs kirke* indviet og Frimodts komite fik den sognepræst som Frimodt ønskede, Peter Krag, en såre arbejdsom præst, der tog en del af kirkegængerne med fra Skt. Johannes kirke efter Frimodts død. Kirken kunne rumme 1400, de 800 kunne sidde ned. Krag havde kræfter og tog fat. Sammen med bla. Kirkesagens Venner skabtes et stort menighedsarbejde. Professor E. Geismar skrev 1926: "Jeg tror ikke, at jeg nogen Søndag har faaet en Siddeplads"[45]. I biografien af Krag mindes de unge kateketer, ikke de fast ansatte kapellaner G.C.L. Swendsen fra 1885 til sin død 1889 og J. Hviid-Nielsen i 10 år fra 1890. De har stået i skyggen[46]. Ministeriet begrundede udnævnelsen af den sidste, som ellers stod tilbage for nr. 1 både mht. eksamenskarakter og anciennitet, med biskop Fogs anbefaling. Da han indsendte samtlige ansøgninger fra sit stift udpegede han udtrykkelig Hviid-Nielsen som "den rette Mand, hvis milde Retning det vilde være tjenligt at faa repræsenteret i Sct. Jacobs Sogn". Hans personlighed borgede for et godt samarbejde med "den nidkjære Sognepræst"[47]. Krag blev ved kirken til 1903, Hviid-Nielsen til 1900, hvor han fik en tilsvarende stilling ved Garnisons kirke.

Sidst i 1880 indviedes *Skt. Mattæus kirke* med plads til 1200-1400. Tidligere på året havde kirkekomiteen ved sin fungerende formand generalauditør Jetsmark (Hall havde længe været syg[48]) ansøgt om, at embederne måtte blive betroet H. Stein og J.J. Mohr. Med biskop Fogs fulde billigelse indstillede ministeriet til kongen, at de 2 i henhold til praksis og biskoppens ytring udnævntes uden forudgående opslag. Steins hæderligere personlighed og fortjenstlige virksomhed var Majestæten bekendt, og Mohr havde allerede "samlet sig en betydelig Tilhørerkreds i det tilkommende nye Sogn".

Stein havde 1876 i sine foredrag "Hvad vil den indre Mission?" om den bevarende, frelsende og lindrende kærlighed overfor "alle Sam-

fundsklasser" givet Vorherres socialisme, større end djævelens, når den i fællesskab blev ydet "baade i Ord og Gerning". I 9 år fyldte Stein den store kirke[49] og var engageret i den centrale indsats i indre Mission og tillige i opbyggelsen af et stort sognearbejde, som i meget virkeliggjorde 1876-programmet. - Da Engelstoft omsider forlod Fyns bispestol var biskop Fog, kongen og ministeren enige om, at Stein skulle være den nye bisp. Det betroede denne Volf, for at skrive: Jeg er rædsom angst for mig selv og min menighed, men turde ikke sige nej[50]. Christian IX sagde til ham: Når Holmens provsti og Fyns bispestol var tilbudt ham og afslået, vilde han aldrig mere få tilbudt noget. Stein sagde ja, men betingede sig, at han blev hørt om hvem der efter ham blev præst ved Mattæuskirken, og det lovede kongen[51]. Stein tænkte her ikke mindst på sognearbejdet.

Der var 3 ansøgere til Steins embede. Udnævnt blev provst Th. Levinsen f. 1851, først kateket ved Trinitatis kirke, og så præst i Frederikshavn, siden 1879 også provst. Han havde der givet stødet til opførelse af en ny kirke. Han havde søgt en del embeder i Kbh. og på Sjælland, hvor han havde hjemme, og hvor der var mulighed for teol. studier. De 2 andre var Mohr og C.V. Gøtzsche, sognepræst i Fredericia siden 1875.

Forestillinger begrunder meget udførligt resultatet, er det påvirket af Stein? Et andragende om at få Mohr udnævnt var begrundet med, at han tit kom i hjemmene og havde en aldrig svigtende kærlighed til de små i samfundet. Hans ansøgning havde Stein påtegnet: Flittig og utrættelig varetager han sit embede, og selv om han ikke samler store skarer, så påskønnes han af mange og har altid mange konfirmander. Uanset de bedste bestræbelser vil det næppe lykkes ham at samle og fastholde de mange medarbejdere i menighedsarbejdet. Rothe havde gode ord om Mohrs betydelige indgang i menigheden og hans ufortrødne arbejde, men måtte tilslutte sig Stein. Fog skrev: De ytringer stemmer med de faktiske forhold. Ministeriet skrev: Det var kongen bekendt, at der var ved kirken "en overordentlig stor Kreds af Tilhørere" og en betydningsfuld og velsignet udvikling af menighedslivet med menighedspleje, plejeforening m.v. Adressen viser, at Mohr har vundet mange, "navnlig et enkelt Lag" af menigheden, men afløse Stein kan han ikke. Fra mænd som har stået Stein nær og støttet hans virksomhed (kongen? kronprinsen?) har ministeriet erfaret, at Mohrs udnævnelse vil være højst beklagelig og hele det liv, som Stein havde samlet og organiseret, vilde hensygne. - Stillingen som residerende kapellan giver "ikke nogen som helst Adkomst til Avancement", så ministeriet frarådede hans udnævnel-

se.

Ministeriet fandt den yngste ansøger, Levinsen bedst egnet. Hans biskop, Schousboe havde kun fungeret et år, men kaldte L. nidkær og virksom, samvittighedsfyldt søger han at fremme det kristelige liv. Schousboe citerede sin forgænger: En særdeles opbyggelig prædikant og omhyggelig sjælesørger. Han var begavet, tilhørte ikke noget parti (dvs. var ikke grundtvigsk eller tilhørte I.M.) og i ikke ringe grad med videnskabelig sans. Bispen anbefalede L. til befordring, specielt i en købstad, L. havde mange af de egenskaber, som krævedes der.

Levinsen stod langt tilbage for nr. 1, C.V. Gøtzsche (f. 1833). Hans provst havde kaldt ham en af landets mest fremragende præster. Biskop Balslev anførte: Med sin store virksomhed og arbejdsdygtighed samt videnskabelige dannelse var G. meget vel skikket til at fortsætte Steins gerning. Ministeriet foretrak dog Levinsen, som var i sin kraftigste alder. Med sine 56 år var G. ikke for gammel, men havde næppe den kraft og spændstighed, som den store menighed krævede, og kunne bevare kræfterne[51A]. Derfor indstilledes Levinsen til udnævnelse.

Samme år blev Mohr landsbypræst på Fyn. Der vil han gøre god fyldest, skrev Stein til Levinsen. Der skulle så også ny kapellan til. Her var 18 ansøgere, 5 var kateketer og 2 kapellaner pro loco.

Nr. 1 var A.F. Basse, næstældst og ældst som kandidat. Fra Århus stift kom også nr. 6 Henry Ussing, som biskop Johs. Clausen gav langt den bedste anbefaling. Han havde ikke visiteret hos Basse og gav en lidt bleg anbefaling af ham. Men Ussing kunne ikke være bedre anbefalet. Selv havde Ussing 4/1 90 skrevet, at menighedslivet i hans sogn, Vejlby var så udviklet, at hans samvittighed tillod ham at flytte. Han havde en bestemt følelse af, at det var Guds vilje, at han tilbød sig til arbejde i hovedstaden, skønt betænkelig ved mængden af arbejde i sognet. Han fremlagde sin ansøgning for Majestæten med bøn om at måtte tjene, hvor Herren kunne bruge ham.

Stiftsprovsten anbefalede den meget begavede og velstuderede unge mand, der var en veltalende prædikant og meget flittig og samvittighedsfuld i al sin gerning. Han samler talrige tilhørere i kirken og holder bibellæsninger, søndagsskole og fremmer på anden vis troslivet. Han er en af den "Indre Missions ivrigste Tilhængere"[52]. Johs. Clausen samstemte fuldt ud heri. På visitats havde han med glæde overværet gudstjenesten og set den iver, hvormed U. omslutter sin menighed, og hans interesse for skolens udvikling. Siden har U. kraftigt arbejdet for sin menighed som for livets fremme videre ud.

Hans betydelige kræfter ville efter bispens mening bedre komme til deres ret i en større menighed. Uden betænkning anbefalede Clausen "paa det varmeste ham til det ansøgte Embede".

Ussings noget egenartede ansøgning, det både hvad omtalen af Guds veje og den direkte appel til kongen angår, fortjener at blive uddybet ved hans forudgående 2 ansøgninger, hvis første del efter et vita sluttede med omtale af udlandsrejse og licentiatgraden.

Først havde han 18/3 87 søgt Kastelskirken, ledig efter Johs. Koks død: "Den væsentligste Grund, hvorfor jeg drister mig til at søge ovennævnte Embede, er Ønsket om at komme til at virke i Hovedstaden. Jeg tror, at dette Ønske udspringer ikke af en personlig Lyst, men af et indre Kald, idet jeg fra den Tid, jeg som Candidat arbejdede blandt Kjøbenhavns fattige, altid har følt, at det Ord, jeg havde at bringe, der blev lettest forstaaet og ligesom fandt sin rette Jordbund. Ved Siden heraf virker ogsaa Lysten til at deltage mere aktivt i den theologiske Videnskabelighed, hvortil jeg ogsaa føler en indre Drift".

Dertil kommer økonomiske vanskeligheder. Uden pålæg om det er der for 2-3 år siden bygget "en udmærket Embedsbolig i Sognet, hvorved først Præstens Gjerning i den folkerige By bliver ret mulig". Men det betyder en årlig afgift på ca. 810 kr. og renter og afdrag af indløsningssummen samt udgifter til vedligeholdelse. De dårlige tider giver ringere indtægter, så forudsætningen for min ansøgning om udnævnelse 1882 er væsentligt forandret. Indtægten for at være timelærer ved latinskolen, som gjorde at jeg kunne klare udgifterne er faldet bort[53], så det er "mig egentlig ikke vel muligt at subsistere her paa Stedet.

At Menighedens Herre fremdeles maatte kunne bruge mig i sin Gjerning, og hvor Han vil, er min inderlige Bøn; og derunder véd jeg med mig selv, at det skal være mig en Samvittighedssag at tjene min Konge og opfylde de særlige Pligter, som Deres Majestæts Beskikkelse maatte paalægge mig".

Af påtegninger skal kun refereres, at stiftsprovsten slutter med: "Han er en begejstret og meget ivrig Tilhænger af den saakaldte Indre Mission". Biskop Clausen havde været på visitats 1885 og skrev 29/3, at det på Katedralskolen passerede giver grund til betænkelighed.

13/9 1888 gjaldt det det residerende kapellani ved Garnisons kirke, Ussing er her kortfattet: "Aarsagen til, at jeg søger dette Embede, er navnlig den, at jeg føler mig bestemt draget til en Virksomhed i Hovedstaden og mener at burde tilbyde min Tjeneste for det Tilfælde,

at Kirkens Herre maatte have Brug for mig, idet jeg kun ønsker at arbejde der, hvor Han vil det.

Saaledes vover jeg i dybeste Underdanighed at fremlægge min Ansøgning for Deres Majestæt, begjærende i hvilket Embede der maatte blive mig betroet, at tjene min Konge i oprigtig Troskab".

Om Indre Mission sluttede Stiftsprovsten som ved ansøgningen til Mattæuskirken. Clausen var 25/9 88 noget forbeholden: Han slutter sig til stiftsprovstens gode vidnesbyrd og udtaler "Ønske om, at det maatte lykkes Ansøgeren at faa en rigere Virkekreds, end den, som for Tiden er ham anvist, da han ubestridelig sidder inde med Kræfter, som trænger til større Udfoldelse".

Hermed er vi tilbage til ansøgningen 1889 til Mattæuskirken. Efter de almindelige regler stod Basse først til udnævnelse. Provsten omtalte ham som kundskabsrig, en tiltalende og veltalende forkynder. Hans prædikener var fattelige, men det vægtige indhold passer bedre for en menighed "med større Intelligens" end landsbymenigheden. Han vil sikkert være vel skikket til Kbh., der er han født, og vil med hele sin habitus være på rette plads. - Clausen havde ikke været på visitats hos Basse, men skrev at flere stadfæster provstens vidnesbyrd. B. anbefaledes da til "at komme i Betragtning paa det Bedste".

Nu sker der noget uvanligt. "Forestillinger" nævner en senere udtalelse fra biskoppen. [Lidt tilsvarende er sket før, men er da journaliseret i ministerium og bispekontor, det er ikke sket her[54]]. Biskoppen har hørt Basse prædike for sig. Han hørte før til "den grundtvigske Retning, dog ikke i dennes radikal-politiske Side", men drages nu til "den Martensenske Retning"[55]. Da "en fremragende Mand med betydelig Arbeidskraft" søges [ord fra ministeriet til biskoppen eller i opslaget?] anbefaler bispen trygt Basse som "en brugbar Kraft til Sct. Matthæus Sogn" eller det også søgte embede i Sundby. Clausen resumerer, at Basse trænger til befordring og "kunne fortjene at ansættes paa det førstnævnte af disse Steder".

På den baggrund udnævnte ministeriet Basse. Bispen var klemt og hans ubehag er indlysende, ikke mindre når vi husker hans anbefaling af Ussing.

Men forinden havde Levinsen følt sig trængt og inddrog Stein. 15/12 svarede denne: Ussing er dygtig, veltalende og flittig, men "ou est la femme?" Søgte han, kom han næppe i betragtning, han er ilde lidt i regeringskredse. 20/1 90 fortsatte Stein: Det afgørende er, at "*Enigheden mellem Præsterne*" bevares. Derfor frygtede han Us-

sing, han vil i Kbh. - påvirket af hustruen[55A] - blive bannerfører for hele den radikale retning i kirken og Beck får foden ind på Vesterbro. Menighedsarbejdet vil blive hårdt kritiseret og søgt udleveret til de hellige og spliden kommer i Mattæus sogn. Ingen kan undre sig, hvis De udtaler Deres mening for ministeren. 12/2 skrev Stein igen: Basses kandidatur glædede ham langt fra, Clausen havde skrevet til ham, at Basse havde prædiket for ham i Århus og han ville virke for hans valg, som han anså for "meget ønskelig". Stein havde straks advaret ham mod, at der kom en grundtvigianer til Vesterbro. Forud havde han hørt fra Jonquières og havde straks svaret, at Ussing var uskikket. Jonquières havde siden meddelt Stein, at Basse med hans åndsretning var lidet sandsynlig, han var da stadig anset for grundtvigianer[56].

Levinsen opsøgte biskop Fog og hørte, at han ikke ville fremme Ussings kaldelse. Af Jonquières hørte han, at Clausens stærke anbefaling gav Ussing nogen udsigt. Men Scavenius beroligede ham: "De kan være ganske rolig, jeg skal ikke indstille U. til det Embede, han maa foreløbig forblive i den Stilling hvor han er ". 17/2 kunne Stein melde fra Jonquières, at Basse bliver udnævnt[56A].

Harald Westergaard, der havde tilskyndet Ussing til at søge det embede, havde 30/1 meddelt ham fra ganske paalidelig kilde, at Scavenius havde sagt, at en præst af Indre Mission ikke bliver udnævnt til Mattæus. Dette giver ikke Ussing ret til i sine erindringer fra 1936 (I 72) at skrive, at det var sagt, at han "ikke skulde faa noget Embede i København".

Levinsen - og bag ham Stein - kunne have sparet sig mange bekymringer. Scavenius ville "foreløbig" ikke forflytte Ussing, hans meget krasse pjece om "Kirkens Krav" fra 1887 var ikke glemt. Basse var heller ikke nogen rød grundtvigianer, men "martensenianer".

Havde kongen glemt løftet til Stein om at han blev hørt om udnævnelsen af hans efterfølger ved Mattæuskirken eller indfriet det ad omveje? Levinsen kom og som residerende kapellan kom ingen kras missionsmand men en "martensenianer". Ham måtte Levinsen for en tid[57] trækkes med, for Levinsen forblev ved Matthæuskirken, hvor den martensen'ske stivhed betød, at Basse ikke var velvillig overfor distriktsdelinger og påfølgende afgivelser af ansvar og lønandele til nye præster. For tidligt skrev Stein 5/7 90 til Swane: "Jeg savner ikke Kjøbenhavn, dels fordi Alt gaaer godt med Levinsen og Basse, hvad der er mig en stor Glæde".

Sidst i 1889 skulle komiteen, der havde stået for opførelsen af *Hellig Kors kirke* indstille, hvem de ønskede som præster. Rothe var formand, med var bla. borgmester H.N. Hansen. De indstillede P.D. la Cour til sognepræst og til kapellan Carl Linnemann, kateket ved Trinitatis kirke siden 1886. Biskop Fog indviede kirken 19/1 90 og glædede sig over, at kirken kom, hvor det var særligt fornødent, blandt folk som må kæmpe hårdt for det daglige fornødne. De trænger til al timelig hjælp og støtte. Vort håb er at det får de, når der kommer en kristelig menighed, mest trænger de dog til, at Jesus Kristus må være malet i deres øjne.

Med i det nye sogn fulgte Bethlehemskirken, med Jul. Ifversen som præst. Den blev filialkirke med Ifversen som præst ved Hellig Kors kirke[58]. Yderligere lå Marthahjemmet i sognet, center for et menighedsarbejde ved Kirkesagens Venner. De havde indsendt en anmodning om at få Friis Hansen som præst og havde protesteret over, at den var ukorrekt behandlet. Volf havde svaret dem 15/11 89, at der i komiteen havde været den fornødne enstemmighed om de 2 nye præster. Protesten var også kommet fra "tilfældige Medarbejdere paa Marthahjemmet og i Indre Mission", ikke fra sognet. 17/11 skrev P.D. Koch til Rothe, at "*Menighedens Ønsker*" var tilsidesat. De havde ikke fordret, men bedt om at blive hørt. Men hvor findes menigheden i det nye sogn, for ikke få underskrivere havde til det sidste boet i selve sognet. Da Koch for 12 år siden begyndte arbejdet, boede han der, og da han flyttede så han ikke grund til at skifte arbejdsmark. De 50 underskrivere kendte sognet og var agtet der, de var beboernes bindeled til kirken. Mht. at "en Prædikant" ikke var ønsket havde de ment, "at en Præst, som *blot* er Prædikant, intet vil udrette i Sognet" af betydning. - Rothe svarede: De påskønnede underskrivernes nidkærhed i arbejdet for I.M. og glædede sig over, at de blev ved. Komiteen havde overvejet alle ønsker, og Rothe havde modtaget Friis Hansen. Men de mente at have fundet de mest egnede, det havde været en samvittighedsag og en æressag for dem. - Koch påførte svaret til vennernes orientering: Adressen har været fremlagt i komiteen, skriver Rothe og mener det nok selv, men det stemmer ikke med, hvad han forud har sagt[59].

la Cour havde siden 1883 været enepræst for 12.000 mennesker i Sundby, det havde taget på hans åndelige og legemlige kræfter. Derfor havde han søgt det nye embede og derfor havde provst L. Koch ved tidligere lejlighed anbefalet den gode taler og virksomme mand, som kunne fortjene forflyttelse fra det opslidende arbejde, der lønnedes tarveligt. Fog omtalte ham som en begavet, dygtig og nidkær

præst. Men 31/3 93 indsendte la Cour ansøgning om embedet i Sorø, for han kunne ikke leve på Nørrebro uden at gøre ny gæld. Hans stilling i det folkerige sogn var også "noget vanskeliggjort ved aandelige Rørelser, som jeg efter min Overbevisning ikke fuldt ud har kunnet slutte mig til, fordi der syntes mig deri at kunne ligge en Fare for en sund besindig folkekirkelig Udvikling"[60].

Vi har forløbet set fra anden side, hvor man næsten intet havde ventet sig af de 2 nye præster. 17/12 89 havde H.O. Lange skrevet om de nye præster: En komite med 15 medlemmer kan aldrig enes om "nogen fremragende Dygtighed, thi en saadan har i Reglen visse udfordrende Egenskaber"[61].

18/5 90 fortalte Lange videre: Dr. Koch og medarbejderne i søndagsskolen vil oprette et menighedssamfund uden om præsterne, bortset fra Ifversen har de "slet ikke Sans ... for Menighedslivets Betydning". Han ville slutte sig dertil. 1/6 var man enedes om en organisation af foreninger for hedningemission "paa det bibelske Grundlag", hvor der kun optages medlemmer "efter en frivillig, aaben Bekjendelse, der holdes Kirketugt og vælges Ældste". De ville have et forhandlingsmøde med alle medarbejdere og præsterne. Vi har besluttet at lade alle stridspunkter ligge og "give Præsterne Indtryk af, at vi er en Skare, som vil deres Vel og Guds Riges Fremme" (226ff).

Lange bestemte sig til at følge Linnemanns gudstjenester for at se, hvor længe "en Præst kan staa med det frygtelige Ansvar overfor de udødelige Menneskesjæle uden at nævne Kristi Blod og Golgatas Kors". Han skulle nok råbe alarm for ham, selv om han ikke mente at have ret til det. Han turde ikke undlade det aht. de mennesker, L. var præst for. Diplomatisk kom han til Linnemann i juli og betonede, hvor forskelligt de så på opgaverne. - Medarbejderne fik et møde med præsterne, der fandt det udmærket, men holdt sig fra menighedsplanerne, og vennerne stod modløse og mente ikke, at de kunne handle uden præsterne. Lange gik ikke med, for at kunne bevare fuld frihed overfor præsterne (229ff). 26/10 kunne Lange skrive, at menighedssamfundet var dannet og 3 ældste var valgt. I Johannes' sogn ville J. Steen også søge dannet et menighedssamfund med den fejl, at ingen måtte optages uden at påtage sig et arbejde, og det har de fattige hverken tid og kræfter til og udelukkes så (240f). Vågnede de 2 præster op? 7/2 92 skrev Lange: De har tænkt at gøre en kraftanstrengelse ved at holde 8 missionsmøder i et lille lejet lokale og jeg er opfordret til at hjælpe til. Jeg er i tvivl om jeg går med, jeg vil først stille et par spørgsmål. Der skal forhandles imorgen hos la Cour, og det er første gang at præsterne vil forhandle med Samfun-

dets medlemmer om arbejdet for Guds rige. Jeg vil spørge, hvilke resultater de venter sig af møderne, om mennesker vil omvende sig og lade sig frelse? Indrømmer de det, vil jeg spørge, hvad de vil gøre ved de vakte, om de vil henvise dem til Menighedssamfundet? (266f). 28/2 blev der skrevet: Det er nødvendigt at røre op, så præster og menigheder ikke ganske sover. "Det er ikke just nogen særlig fornøjelig Bestilling at være det urolige Element, der altid kritiserer", men det kan ikke undværes ..." Vore møder på Nordvestvej går regelmæssigt og af dem venter vi stor Velsignelse. la Cour og Linnemann gaa jo med til Møderne, jeg taler sammen med la Cour".

Præster, sogn og menighedssamfund kom til at trækkes med hinanden indtil 1895, hvor la Cour forflyttedes og Ifversen efterfulgte ham, 1896 blev Linnemann præst ved Christiansborg Slotskirke, hvor han blev i 30 år.

Alligevel kom Ussing snart efter til hovedstadsområdet. I Forestillinger godkender ministeriet 15/11 91, at *Jesuskirken* tages i brug som filialkirke til Hvidovre, med egen formue og egen bestyrelse. Brygger Carl Jacobsen havde ønsket, at han og hustruen og deres mandlige efterkommere beholdt ret til at udpege kirkens præster. Men grundlovens §17 siger, at kongen besætter alle embeder, så kunne majestæten ikke binde sine efterfølgere. Men efter de ofre som her var gjort, kunne ministeriet bifalde, at ønsket blev imødekommet i Christian IXs regeringstid[62]. Hvad Ussings udnævnelse angik bifaldt ministeriet det, hans nidkærhed og begavelse erindret. Han blev sognepræst i Hvidovre med bopæl i Valby.

I erindringerne giver Ussing en spinkel begrundelse for udnævnelsen, men forbigår ganske det mere nærliggende, at hans far siden 1887 havde været medlem af Carlsbergfondets direktion og havde formidlet at her blev muligheden[63]. Ussings venner fulgte spændt sagen. De vidste 29/9 90, at der var kontakt mellem Ussing og "unge Jacobsen". 15/2 og 14/6 91 hørte de modstridende rygter, 11/10 frygtede de, at indflydelsesrige folk hindrede det[64]. Men alle ordninger mellem det mulige og Jacobsens ønsker tog tid. - I erindringerne giver Ussing ikke her Gud æren, men den skal dog højere op end til fastlagt praksis i ministeriet, for det hedder, "da Kongen havde skænket Brygger Jacobsen Indstillingsret til Embedet, var Sagen afgjort" (I 73). Da var Goos minister, ikke Scavenius i hvis tid forarbejdet var gjort.

Men nu det generelle bag de mange enkeltheder:

Også i hovedstaden var avancement efter anciennitet det almindelige, men der forekom afvigelser, hvortil der fandtes mere eller mindre gode grunde, fx da man ikke ville byde beboerne i Skt. Pauls sogn en kras missionsmand, og hellere så en moderat højkirkelig - eller muligt utilsigtet protektion eller hensyntagen til biskop Fog, da Juul Bondo blev 2. residerende ved domkirken. Men ellers betød det almindelige, at residerende kapellaner kunne regne med oprykning, når et sognepræstembede blev ledigt. Bla. derfor blev Warburg Holmens provst og Rindom sognepræst ved Skt. Johannes kirke, 2 slidere i deres sogne, men ikke store prædikanter.

De levede altså ikke op til den næste regel, at de, der blev foretrukket i Kbh. gerne skulle samle mange tilhørere "om sig". Det var et gennemgående argument i anbefalinger for ansøgere. Det vanskeliggjorde, at provinspræster fik embeder i Kbh., hvis ikke de kom fra provinsbyer, hvor der kunne samles en del tilhørere. - Men set fra hovedstaden var springet fra provinsen stort. Det er sigende, at da fx Blaumüller 1886 blev kapellan ved Helligåndskirken, havde han foruden egne kvalifikationer den, at han kun kom fra Fredensborg, men de 7 forudgående ansøgere, som han sprang over, alle kom fra fjernere dele af landet, omend 2 dog fra købstæder.

En anden følge var, at når et sognepræsteembede blev ledigt i Kbh. kom der gerne få ansøgere, hvis der var en kapellan som en tænkelig mulighed. Blev han foretrukket kom der til besættelsen af embedet efter ham mange ansøgere udefra, det være sig landsbypræster eller bypræster, men der skulle særlige kvalifikationer til for at de første kom i betragtning.

Kongen kunne uden om alle regler skubbe folk ind, særligt ved de kirker, hvor han kunne siges at have særlig adkomst. Han var afgørende, da først Schousboe og så Chr. Sørensen blev sognepræster ved Garnisons kirke. Han prøvede at få Stein ind som Holmens provst. - Martensen kunne stoppe ansøgere, men kunne ikke sætte sine favoritter igennem, Gude blev ikke som ønsket hans efterfølger, det standsede Scavenius[65], og Johs. Kok avancerede ikke til andet end at blive titulær professor. Fog var smidigere, evnede bedre at se på hvad der var tiltrængt i et sogn og til at få den i hans øjne rette præst dertil. Scavenius fulgte ham gerne.

Hvad kom der så ud af de gængse regler?

J. Steen skriver i erindringerne: I de store sognes tid "forstod man ved en fyldt Kirke, at ikke alene alle Siddepladser var optagne, men Folk stod op, tæt pakkede, i hele Midtergangen, og ved Højtiderne var ogsaa Vaabenhuset helt fyldt". Derfor må præsters oplysninger

om fyldte kirker tages med forbehold, som Steens ord om "den store levende Menighed, det helt fyldte Kirken Søndag efter Søndag", når kirken kunne rumme 1.200 - eller at Jakob Paulli "altid prædikede for en stopfuld" Domkirke[66] - eller når Rørdam mente, at han jævnligt prædikede for 3.000 i Holmens kirke. Hvem kunne skønne, hvor mange der stod i midtergange?

Rørdam skønnede nok højt, når han kom til, at der almindeligvis var 30.000 i kirke i Kbh. om søndagen. Han spurgte også Otto Møller, om han mente at der kom flere i kirke i det øvrige Danmark? Men både "Politiken" og Kirkens Venner talte op for at vise hvor sløjt det stod til i Kbh., de sidste for videre at vise, at der virkelig måtte handles helt anderledes i Kbh. for kirkens skyld. De nåede til 20.000, måske 25.000 på en søndag[67].

Scavenius skrev ved en lejlighed til Fr. Nielsen, at Paulli og Stein nok samlede de største menigheder[68], så når Rørdams, Schepelerns og Steens menigheder lagdes til, må de første 10.000 være langt mere end nået. Også i Garnisons, Skt. Jacobs og Vor Frelsers, i hvert fald i Fengers tid 1880-88 kom der mange, lad så være at optællingen ved Kirkens Venner viste 127 i Skt. Pauls kirke, og at der var 50-160 mennesker i adskillige store kirker.

De store kirkerum med både siddende og stående må have skabt problemer for præster og kirkegængere, for de første om deres stemmer kunne trænge igennem og for de sidste om de kunne høre?

Fog roser i en påtegning af en præsts ansøgning hans tydelige diktion. Stein følte sig ofte trættet af Rørdams "Luntetrav", når han talte ved særlige lejligheder. Stein tilføjede: Men det regnes "til Gode af de Fleste, som ivre mod "gejstlig Veltalenhed"". At Marie Rørdam regnede det ægtefællen til gode, at der ikke var "Spor af Prædiketone, ikke et Gran af det uægte i hans ydre Fremtræden" i kirken, kan ikke undre. Hun fortsatte: Diktionen var maaske nok i sig selv noget monoton, "men blev det aldrig, da hans stærke Bevægelse ... satte Liv i Stemmen". Spændingen mellem det optagne sind og det rolige ydre "virkede overraskende nyt paa Tilhørerne"[69]. - Da kirkens primas 1880 ved indsættelsen af den nye hovedstadspræst hørte ham, undrede det ham, at der ikke var nogen anlæg (vel klar disposition) i prædikenen og den foredrog han "altfor hurtig og yderlig monoton". Måneden efter gentog Martensen, efter igen at have hørt Rørdam: "ingen Disposition eller Articulation i forskjellige Momenter. Alt gaaen i Et uden ... en eneste Pause. Det er kun een Tanke ... Dog trættedes man ikke. Men Foredraget er uendelig monotont om det end stiger lidt i Slutningen"[70]. Det var en begivenhed, da Rør-

dam indsattes Kristi Himmelfarts dag 6/5, for samtidig blev kirken taget i brug efter stor restaurering. Da kom kongeparret og kronprinseparret og modtoges af overpræsident Rosenørn og borgmester Hansen samt kirkens præster. Til stede var også Rigsdagens 2 tingformænd, kultusminister Fischer og Madvig. 3 dagblade bragte referater derfra, Morgenbladet bragte ene 8/5: Rørdams prædiken, der "i Modsætning til Stiftsprovstens og det sædvanlige gejstlige Foredrag var fri for ethvert Spor af den bekjendte Salvelse, gjorde aabenbart et meget tiltalende Indtryk paa en stor Del af Forsamlingen; men selvfølgelig ville Folk, hvis Smag er fordærvet ved de gængse gyselige Deklamationer, finde Rørdams naturlige Maade at tale på noget "monoton"".

Lyst til at udfolde egne evner og til større udfordringer kunne lokke præster til hovedstaden som fx Rørdam, der i ansøgningen 1880 udtalte ønsket "om at komme ind i en mere betydningsfuld Virksomhed". Men også lønningerne kunne friste, de kunne overgå, hvad selv landets mest veltalende præst, det kaldtes Christiani, fik 1880 i Nysted 7.700 kr., den residerende kapellan ved Helliggåndskirken fik over 9.000 kr.!

1893 indsamledes skemaer over præstelønninger 1883-92[71]. I Kbh. opgjordes årslønnen for de ca. 15 kateketer, og nogen steder var det til deling mellem 2, i kr.: Mattæus 883 (og personel kapellan 600), Johannes 675, Holmens 500, enkelte 400 og resten 300 kr. og nedad. Ikke underligt, at de fleste måtte supplere lønnen ved undervisning ved privatskoler eller foretrak efter eksamen at være lærere på heltid i nogle år. Underligt heller ikke at Fr. Nielsen under drøftelser om kirkelige forhold i byen sagde: Sognepræsterne må lønne kateketerne, så de helt kan være præster og have selvstændigt ansvar[72].

Den hele lønning for sognepræster var så i kr.: Skt. Johannes 12.400, Garnisons og Mattæus begge 11.300, Domkirken nær 10.000, sådan også Trinitatis og Holmens, Skt. Jakobs 8.800; 1. residerende kapellaner nåede højst i kr. ved Domkirken 6.800 og Holmens 8.500. Men sognepræster kunne gå ned på kr. 4.300 Pauls, 3.100 Stefans og Hellig Kors, mens der blev 3.700 ved Citadellet og 4.200 ved Vartov. Residerende kapellaner havde ellers fra 1/2 til 2/3 af sognepræstens løn. - Heri var indregnet præstepengene, der sjældent var en større lønandel, med kr.: Garnisons 5.100, Johannes 4.500 og Jakobs 2.850 og ellers mindre. Lønandelen fra accidenserne kunne for sognepræster blive i kr.: Mattæus 9.100, Johannes 8.100 (de største sogne), Jakobs 5.400, Helligånds 4.400, Holmens også 4.400, den 1. residerende det sidste sted 6.000, andre sogne-

præster 4.700 ved Garnisons og 4.100 ved Pauls samt Vor Frelsers 3.700, Domkirken 3.800 og 1. residerende kapellan dér 3.200.

Til oplysning specificeres accidenser til Holmens provst i kr.: dåb 377, bryllupper 380, konfirmander 2.557, ligtaler 901 og attester 318.

De beløb sættes i relief af lønnen for andre: Rektorer ved latinskoler fra 4.200 og op til 5.000 kr., adjunkter fra 1.800 og op til 3.000 kr. Professorer fik fra 3.600 og til 5.000 kr. Det var i 1892[73]. 1901 skrev professor J.H. Deuntzer og angav, at overlægelønninger ved Frederiks Hospital skulle sættes til 3.000 kr. og pensionsret af beløbet[74]. Hertil kom så privat praksis.

Ikke underligt, at der siden 1870 var forhandlet præstelønningslove med lavere lønninger, og at kirkefolk lagde pres på så vellønnede præster. Nogle af dem kunne så selv afgive lønandele til nye præster ved nye kirker.

Men vi begyndte med Scavenius og har set ham udnævne præster og bisper. Han gik imod Martensens favoritter, ja da han opfordrede Fog til at blive biskop i Kbh. skrev han lige ud: De skal ikke holde Dem tilbage aht. domprovst Gude, han vil ikke blive udnævnt af mig. Han satte sig også imod, at Kok skulle til Holmens kirke, for det skulle være Warburg; provstiet kunne flyttes til en anden kirke, hvis Martensen insisterede. Denne betænkte sig på at bryde hensyn til anciennitet aht. dygtige præster, der 1885 stod før Steen til at blive kapellan ved Skt. Johannes kirke, men udnævnte ham for han havde evne til at virke der - sådan også da Fenger 1888 gjorde springavancement. Stein gjorde Scavenius gerne til biskop. Men krumspringene for at undgå Gøtzsche og få Levinsen som sognepræst ved Skt. Mattæus kirke må have generet ham; men grunden dertil må være kommet ovenfra, hvis Stein har ret i, at han ikke som lovet af kongen var hørt om efterfølgeren, så blev der handlet i hans ånd. Initiativet med en yderligere anbefaling af Basse må være gjort for at give Scavenius et alibi, hvis han blev angrebet for ikke at have udnævnt Ussing, for han burde blive i Vejlby en tid endnu. Han fulgte gerne traditionen ved præsteudnævnelser, og greb sjældent fejl når han følte grund til at bryde den - også i hovedstaden.

Forkortelser

KB Det kgl. Bibliotek; Kh S Kirkehistoriske Samlinger; RA Rigsarkivet. rkp. bruges i noterne for residerende kapellaner.

En Brevveksling er den af H. Skat Rørdam i 1915 udgivne beskårne brevveksling mellem "Otto Møller og Skat Rørdam".

Nørr er en genudgivelse deraf, modtaget ligesom manuskriptet skulle afleveres. Der foreligger ved Erik Nørr bind I og II af brevvekslingen i uafkortet stand, i tid gående til 1883. Ved korrekturen forelå III og IV. Henvisninger dertil er indarbejdet i noter.

Gude er Biskop H. Martensens Breve til L. Gude I-III ved Bjørn Kornerup, Kbh. 1955-57.

Holmens provst er P.G. Lindhardts biografi af Th. Skat Rørdam, Kbh. 1969.

H.O. Lange er den af P. Helweg-Larsen i 1955 udgivne samling af Langes breve til hjemmet.

2 højkirkemænd er P.G. Lindhardt: To højkirkemænd, breve mellem H. Stein og J. Swane, Kbh. 1958.

Kamma Struwe er Kirkerevolution i 1890'erne, Kbh. 1955.

Arkivalier

Bortset fra angivne privatbreve er anvendt arkivet fra Kultusministeriets 1. kontor, følgende hovedgrupper:

1. Ansøgninger om gejstlige embeder, se Niels Petersen: Kultusministeriet (nedenfor NP) 213 og 247, nr. 2752-3055,
2. Fortegnelse over ansøgere til ledige gejstlige embeder, opstillet i rækkefølge efter karakterer ved embedseksamen også kaldt præstekaldslister NP 213 og 247, nr. 2722-2751,
3. Forestillinger til kongen - om udnævnelser og afskedigelser, NP 202 og 241, nr. 1-68,
4. Samt i særlige tilfælde journaler, NP 204 og 242.

Noter

1. Jyske Samlinger 1958 305, note 26.

2. Jeg henholder mig til Fr. Barfods skøn, baseret på mange samtaler med kongen, Et Livs Erindringer 41, Kbh. 1938, til den snarlige justitsminister J. Nellemanns "stigende Overbevisning om Kongens ringe politiske Begavelse og manglende Oversigt over Forholdene" (brev til Estrup 30/7 74, Ditlev Tamm: Konseilspræsidenten 176, Kbh.1996), til Steins brev til Swane 9/1 92: "Kongen har megen *christelig, liden, liden kirkelig* Interesse" og "De, der kjende Kongen nærmere, paastaa, at "Kongen" mere og mere incarneres i Estrup, medens *Familiefaderen træder stærkere frem" (To højkirkemænd 210)* samt til Niels Thomsens vurdering, Hovedstrømninger 1870-1914 149, Odense 1998.

3. Efter at have pointeret kongens magt "til at gjøre en Kirkeordning" fortsatte Martensen: Skal det nuværende ministerregimente vedvare må folkekirken føres ud af falsk afhængighed af den verdslige magt. "Jeg veed ogsaa, at de, der vedvarende forholde Kirken dens Ret og er ligegyldige for et af Landets høieste Anliggender, paadrage sig et Ansvar, en Historiens Dom, som maaskee endnu rammer dem i

levende Live, dem til Forskrækkelse", Af mit Levnet III 52ff. - Jeg postulerer, at her sigtes direkte til kongen. Jfr. Kh S 1995 125f. og her i det følgende. - 1901 følte Christian IX sig overlistet af J.C. Christensens ophævelse af Det kirkelige Raad, der alene var oprettet ved Scavenius' initiativ. Men biskop Fr. Nielsen var faret ud mod J.C.s kirkelove 1901 og skrev til Rørdam 7/5 02: De kan stoppes, hvis alle bisper går til kongen og gør "alvorlige Forestillinger. Det er dog hans Pligt at skaffe Folkekirken Retfærdighed". 5/11 02 fortsatte Fr. Nielsen: "De bør søge at paavirke Kongen" for at få nedsat en kirkekommission og få et nyt bisperåd. Kongen havde følt sig overlistet ved dets ophævelse, sagde hans præst J. Paulli. 6/7 03 gav cirkulæret om menighedsrådene anledning til et brev til Rørdam: De må vel kunne få kongen og kronprinsen til at tage Dem med på råd. Kongen fortalte mig sidst, fortsatte Nielsen, at han efter overrumplingen ville undgå gentagelser og forlange alle sager til gennemsyn. - Hvad hjalp det så, at H.M. Fenger 11/11 01 havde skrevet til Fr. Nielsen, at han efter taffel havde sagt kongen, at stemningen i gejstligheden var meget bekymret. Han havde svaret med et talende skuldertræk. Standser Landstinget ikke forslagene, må bisperne gå til Chr. IX, "Summus Episcopus, hvad Kongen godt ved han er." - Følge de høje gejstliges råd om de afgørende forhold gjorde Christian IX ikke, hverken 1868 om at standse valgmenighedsloven (M.P. Bruuns Dagbog ved V. Dybdahl og B. Nüchel Thomsen 169, 171) eller 1883 eller efter 1901, men omtalte "spøgende" at han var Summus episkopus, (H.M. Fenger Erindringer ... 232, Kbh. 1925).

4. "Naar Kongen har yttret et udtrykkeligt Ønske" om udnævnelse af præsterne i Gentofte og Fredensborg havde Martensen "Intet at erindre imod" Fischers udnævnelser, til Gude 9/7 76 III 107.

5. Volf refererer, hvad Christian IX sagde ham ved en audiens: Jeg er af de gammeldags kristne og holder mest af at høre de præster, som "taler til mit hjerte", En gammel præsts livserindringer 144, Kbh. 1926. Grundtvigianerne havde kongen uvilje mod, de "havde bragt saa megen Fortræd ind i Landet" refererede Stein, jfr. Kh S 1997 119. - Men fortræd ved politisk optræden, det voldte missionsfolk ikke, KhS 1995 116.

6. Til Gude 21/8 80 III 134 jfr. Af mit Levnet III 56f. offentligt om ministrenes mangel på dannelse og forudsætninger og brev til C. Rothe 1/7 76, RA.

7. Theol. Tidsskrift for den danske Folkekirke 4 bd. 1887, 309, brev 13/11 80. Breve fra de andre bisper, meddelt af Bjørn Kornerup i Kh S 6.rk., II, III og VI, til Fischer ved hans afgang viser deres taknemmelighed for godt samarbejde og hensynsfuldhed også ved præsteudnævnelser, Brammer måtte dog nævne, at de havde forskellige grundsætninger. – H.L.S.P. Koch søgte 1876 2.rkp. Ved Kbh.s domkirke og Fischer ønskede, at han da holdt gudstjenester dér, da K. var vel anbefalet af Monrad (Kh S 6, III 97 jfr. Monrad s.st. 373, 383). Koch måtte nøjes med Skelby-Gedesby, J. Paulli kom til domkirken. Men Koch fik næsten venskab med Fischer, aflagde ham gerne besøg og måtte fortælle om Monrad. Det var Kochs indtryk, at Fischer var en "betydelig Mand" (En gammel Præsts Erindringer 103f., Kbh. 1912).

8. 2/12 81 til Gude III 182f.

9. Jfr. Kh S 1996 126f.

10. Juul Bondo: Bruun Juul Fogs Levned 69 Kbh. 1897. - Fog kom til Holmens kirke 1857, rykkede op 1867 til provst, biskop i Århus 1881 og i Kbh. 1884.

11. 2 højkirkemænd 425.

12. Kirkelige handlinger mest for mindre bemidlede jfr. H.M. Fenger om Volf, der

lod sin kateket yde "Ligfølge" til jordpåkastelse på kirkegården efter at Volf havde talt i kirken, Erindringer 153; dér også Volf rørt over fælles gudstjenester for flere brudepar, hvor kirken gav gratis orgelspil, 101, sådan også Rørdam om dåb Nørr II 300.

13. Arkiv i RA. P. Scharling, sognepræst i Randers 1879-1907.

14. Hvad vil den indre Mission? Otte Foredrag jfr. Elith Olesen i Den danske Diakonissestiftelses årbog 1964-65 5ff.

15. Beretning om Det kirkelige Møde i Kjøbenhavn maj 1886 16ff.

16. Valgmenighedspræster kaldtes endnu da frimenighedspræster, En Brevveksling I 346, jfr. Nørr II 295, tilsvar. Ingomar Petersen: Jeg kom til "at forstaa min Stiftsprovsts Ord: Vi Præster i København er frit praktiserende som Lægerne", "Dansk Kirkeliv" 1926 126.

17. Marie Rørdam: Tilbageblik paa et langt Liv 288 og 289f., Kbh. 1911. - Citeres i det flg. Marie Rørdam.

18. En Brevveksling II 263.

19. Her var 3 ansøgere: Christiani f. 1817, i Nysted siden 1871, Rørdam f. 1832 i sit embede fra 1873, men med videnskabelige kundskaber og Schepelern, 1869 rkp. i Trinitatis Ndr. distrikt, tiltænkt et kommende sogn, og fra 1873 rkp. Trinitatis sogn. Derfra var et menighedsandragende om at få Schepelern. - E. Christiani var kandidat fra 1840, så lærer, 1846 sognepræst Bjerregård-Ålum og 1871 i Nysted. Derfra søgte han marts 1878 at blive sognepræst ved Vor Frelsers kirke, da han i mange år havde søgt at komme til hovedstaden, hvor han mente, at hans plads var, og det burde ske snarest når han var 60 år, men dog i fuld kraft. 1880 gjaldt det Helligåndskirken og 1883 Lyngby, dels for at komme hovedstaden nær efter at have levet så isoleret i 12 år og dels aht. "et Løfte, jeg gav afdøde ... Enkedronning Caroline Amalie" om at søge Lyngby, når det blev ledigt. Christiani søgte afsked 31/12 86 og døde 1901, og han viste sig før og efter 1886 både i tale og skrift som en energisk og stærk grundtvigianer. - Hans søn Fr. Christiani var vel lidt mildere i samme retning og som sognepræst i Nibe 1880-1920 søgte han rkp. Helligånds 1886 og var sammen med Th. Elmquist blandt de af Blaumüller passerede, 1890 var han til rkp. Mattæuskirken nr. 2 i anciennitet og 1892 nr. 1 til 2. rkp. Domkirken. - Men bisperne havde jo nemmest ved at anbefale dem som de samstemte med (ikke Monrad om Christiani senior) og der skulle gerne ubestridelige kvalifikationer til at henlede opmærksomheden på andre. - Om E. og F. Christiani se A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse I, især 428ff. - Rørdam havde opgivet at få et professorat og søgte præsteembede og var 1869-73 i Sønderup-Nordrup. Han nåede der at sætte sig varige spor, men søgte allerede 1872 bort. Provsten påførte: Han har virket med særdeles iver, flid og dygtighed og tilvunden sig ualmindelig anerkjendelse og yndest. Økonomien gør ham i høj grad trængende til forflyttelse og han anbefales på det bedste, som særdeles værdig og vel fortjent. Martensen henstillede, om R. kunne komme i betragtning efter så kort tid at have været i sit embede. 1873 kom han til Rønnebæk-Holme Olstrup, C.J. Brandts gamle embede, og vovede dog 2/2 75 at søge Herlufsholm efter indtrængende opfordringer derfra. Martensen påførte et berettiget: Han har kun været i sit embede i særdeles kort tid, og efter kort tid i det forrige embede. Men C. Hall, afgået kultusminister året før, opsøgte sin efterfølger arkæologen Worsaae for at tale Rørdams sag og udtalte da, at havde han været minister, så havde han udnævnt R. Marie Rørdam 223f. Hall fik ikke lokket Worsaae fra at følge Martensen. - Det gik siden sådan, at Rørdam også søgte fra Rønnebæk: 1/4 79 skrev han, at i Sønderup havde han taget sig en del af

folkelig oplysning, i Rønnebæk gjorde han det mindre, især i de sidste år, hvor den politiske bevægelse var blevet for stærk (En Brevveksling I 337, jfr. Nørr II 273). 17/11 78 havde han gjort op, at bondestanden på ingen måde kunne regnes for folkets kerne, den er ligeså flygtig som nogen anden stand (s.st. 330f. og Nørr II 259). 6/4 80 skrev Rørdam, at han fandt folk så forbeholdne. Noget skyldes det vel, at han kort efter sin ankomst til Rønnebæk trådte op mod den politiske agitation (s. st. 346, jfr. Nørr II 295 samt 270).

20. Ferd. Jensen var bortset fra 1 år og 2 år på alder med en anden og ældst i sin stilling. Yngst var Th. Levinsen, kateket ved kirken siden 1875.

21. P.G. Lindhardt: Fem Aalborg-Bisper 70ff., Aalborg 1954.

22. Til Gude III 129.

23. Scharling havde ikke fulgt Paullis opfordring til at søge Holmens provsti 1886, han forhørte sig senere om et embede i Kbh. jfr. siden.

24. Allerede som kateket havde Fenger samlet Skt. Stefans kirke fuld, Volfs erindringer 98. Trinitatis kirke blev oftest stuvende fuld, så Oscar Geismar gerne måtte nøjes med ståplads, "Mennesker jeg mødte" 77, Kbh. 1945.

25. Rørdams brev i Fr. Barfods arkiv, KB. Rørdam havde som censor ved teol. embedseksamen hørt, at han var på tale, men ikke fra nogen i kirkekomiteen. Men han vidste, at Mohr ved Frb. kirke ønskedes som præst af over 1.000. Andre breve foreligger ikke herom, men de 2 har nok taltes ved. 19/5 79 skrev Rørdam til P. Mouritzen: Fik han vished om at få embedet, så søgte han. Føjer Gud det så, at jeg får det, så anser jeg det for en god hjælp om De blev fattigforstander derude (RA). Barfod regnede C. Hall blandt sine nærmeste venner, Et Livs Erindringer 39, 126. Men Hall blev ramt af et apoplektisk tilfælde på Sandefjord kur-bad ved Oslo-fjord, brev til Carl Ploug 12/9 79, RA.

26. Da Rørdam 1878 begyndte at søge hovedstadsembeder påførte provsten, at R. var så bekendt, at enhver anbefaling var overflødig. Provsten tvivlede ikke på, at han som prædikant kan samle en menighed i Kbh. Martensen tilføjede: En velbegavet og kundskabsrig mand, hvis embedsførsel fortjener al agtelse. Forestillinger indstiller (31/3 80 nr. 53) Rørdam til udnævnelse som den "formentlig mest kvalificerede" og begrunder det med provsts og bisps påtegninger. Fischer havde 1877 interesseret sig for Rørdams ansættelse ved universitetet, Nørr II 217.

26A. Martensens arkiv, KB. Ny kgl. Samling 3448 4°.

27. Om Jungersens uegnethed, Nørr II 217.

27A. 2/12 og 27/12 81 til Gude 139f.

28. Kok havde fra 1851 været præst i Burkal, men blev efter 1864 afskediget af tyskerne med pension, 1867 blev han præst i Kbh. ved et par hospitaler og fra 1872 også konst. præst ved Kastellet, som konstitueret beholdt Kok pensionen (Kh S 6, II 600). Han havde skrevet bøger om dansk folkesprog i hertugdømmerne og opbyggelsesskrifter. I Kbh. bakkede han Martensen op i kirkelige diskussioner (9/11 78 til Gude 123). Martensen havde foranlediget Kok udnævnt til Ridder 22/7 1878, for hans fortjenester som videnskabelig forfatter og præst med "en meget betydelig Menighed om sig".

29. Marie Rørdam 309, En Brevveksling II 107f: Jeg presses af københavnske præster til at søge; Holmens provst 93f. RA.

30. 7/2 83 til Gude III 143, J. Steen har erindring om en "fuldt besat" kirke med

Martensen, Monrad, J. Paulli og Gude på første række. Siden sagde Martensen til kongen: Den unge præst er sikkert velbegavet og alvorlig og med gode udviklingsmuligheder. Men skikket til hofpræst tror jeg ikke han er. - Det hørte Steen fra Stein. Et Liv ... 80f.

31. Martensen: Jeg prædikede vedblivende, men ikke ofte, Af mit Levnet III 157.

32. To højkirkemænd 353, 388 og 411. Det blev ikke en højkirkelig domprovst, der rykkede ind i Nørregade 11, Poulsen blev 1901 biskop i Viborg. 15/10 1909 skrev Poulsen til Sjællands nyudnævnte biskop, Peder Madsen: Underligt at den udnævnelse ikke skete i 1895, hvor mange ønskede den, også fordi man frygtede et kirkeligt systemskifte. Men Rørdam har "saa vidt muligt" stillet sig udenfor partierne og udrettet meget godt, selv om eftermælet ikke er uden overdrivelse. De grundtvigske har besat Sjællands bispestol med en, der magtede opgaven og førte udviklingen videre. Det er derfor betydningsfuldt, at han afløses af en mand udenfor den retning og endnu mere, at vi "langtfra ere prisgivne til kirkelig Partipolitik, uagtet Partipolitik sidder i Højsædet paa alle andre Omraader", Madsens arkiv, KB. [Her var altså ingen kirkepolitisk dom?]

33. Fog havde yderligere skrevet: En elskelig og vindende mand, prædiker hjerteligt og med "en ualmindelig smuk Diktion". Han har tilegnet sig kristendommen langt over hans uheldige eksamenskarakter.

34. I "Erindringer" skriver Fenger: Særlig stærkt kirkebesøg var der ikke til at begynde med, men megen hørelyst og kirken blev efterhånden godt besøgt, 163ff. Den store kirke fyldtes mere og mere, 206. Det var efter sognepræst Chr. Sørensens opfordring, at han søgte Garnisons kirke, 207.

35. Af de 7 ansøgere rangerede Bondo som nr. 4, midt i mht. alder og ancienitet, men slige påtegninger og anbefalere havde andre ikke, heller ikke Fr. Christiani, som stod for tur, jfr. note 19.

36. 7/5 92 havde Udvalget for Kirkesagens Fremme talt om at ansætte P.M. Larsen på Vesterbro. - Om sognedelingen 1899 og Larsens oprykning se Forestillinger 1899 nr. 40.

37. Til Vartov se Kh S 1996 117 og 142, Københavns Valgmenighed 1890-1990 37ff (Arne Hentze, Ellen Klint og Torben Damsholt red.) og Jacob Appel: Vartov, Træk af den frie menigheds historie 58ff, Kbh. 1995.

38. Larsen blev præst i Seest og som V. Helweg-Larsen 1895 stiftsprovst i Viborg.

39. Jfr. Scavenius ved sin afsked 1891: "For fuldt ud at overkomme sin Gerning og være i Stand til at virke ind paa den store Arbejderbefolkning er den københavnske Præstestand meget for faatallig", Jyske Samlinger 1958 305, note 20.

40. Forestillinger 1885 nr. 192. - Steen beretter 1931 (Et Liv ... 135ff) om tilskyndelser fra Stein, Rindom og Fog samt Paulli, der nævnte ham for kongen som den ubetingede bedste til stillingen. Paulli tilføjede hertil for Steen: Men De ved jo nok, "at Udnævnelser beror mere paa Ministeren end på Kongen". - Steen overdriver, han var næstyngst. - Siden hører Steen fra Stein, der ved det fra Jonquières, at Scavenius betænkte sig på at forbigå så mange veltjente

præster, men endte ved at Steen véd, hvad han går ind til, og han kan og vil arbejde og skal til. - Blandt de forbigåede var som nr. 1 Ferd. Jensen og Levinsen, Frederikshavn.

41. Om de 3 kirkers tilblivelse i 1870'erne se Histor. Meddelelser om København 1998 146ff.

42. Om Møller se Fem Aalborg-Bisper 155ff., om samarbejdet i Sct. Pauls sogn bla. med Ussing om søndagsskole 160f.

43. Forestillinger 1891 nr. 147. Forbigået var alene nr.1 O.Glarbo, Viborg på Goos' ansvar.

44. Påtegning på Møllers ansøgning, der blev trukket tilbage, af Stein: I Kbh. indtog han en meget smuk, men aldrig fremragende plads, han har nidkært varetaget sit embede. Jeg er ikke vis på, at han på væsentlige punkter er opgaven voksen, der er en fast karakter og god administrativ erfaring nødvendig.

45. R.W. Winkel: Peter Krag 64 jfr. 94, Kbh. 1924.

46. Winkels Peter Krag s. 57. - Swendsen var eneste ansøger, kandidat 1881, lærer og 1883 2. kateket Garnisons kirke, hvis sognepræst, Schousboe bevidnede, at han samvittighedsfuldt og nøjagtigt udførte de ham pålagte tjenester, og at han havde naturlige anlæg for præstegerningen, hvormed det er gået fremad. Provsten henholdt sig dertil, mens Fog henstillede om S., efter så kort tid i sit embede, kunne komme i betragtning. Ministeriet gjorde i Forestillinger (1885 nr. 126) op, at han havde de lovbefalede kvalifikationer til at komme i betragtning, og at sognepræst Krag havde erklæret, at han ikke kunne gøre indsigelse imod udnævnelsen. - Hviid-Nielsen kom foruden med Fogs anbefaling, som bringes i selve teksten, med Prior og Paullis anbefaling af, at han virkede med dygtighed og kærlighed og med megen troskab og opofrelse havde ledet søndagsskolen; han prædiker sundt og hjerteligt. Rothe sluttede sig fuldt ud dertil: En alvorlig kristelig præst af en mild retning, sjældent vindende, dygtig og nidkær og har vundet megen indgang i menigheden.

47. Fog var ikke ukritisk overfor al aktiviteten i Skt. Jakobs sogn: H.O. Lange beretter, at venner i menighedssamfundet længe havde talt om et "Menighedshjem" (vel menighedshus), og Krag og Fog talte derom. Det ville han modarbejde af alle kræfter, sagde Fog, for i sådanne huse skælder man præsterne ud, 15/6 90, s. 229.

48. Hall var sommeren 1879 på kur-bad i Sandefjord. Ifølge brev 12/9 79 havde Carl Ploug besked om, at han var ramt af et apoplektisk tilfælde. 16/10 skrev Ploug til fru Hall, at han ikke havde opgivet håbet om helbredelse (Halls arkiv RA). Men Krieger skrev 7/10 79: Dr. Carl Lange tror ikke på Halls helbredelse, omend der er tilfælde, hvor det er sket, Kriegers Dagbøger VII 180.

49. Kh S 1995 139: Scavenius: Paulli og Stein samler vist de største menigheder i byen, men Rørdams fyldte kirker rummede langt flere end Steins Mattæus kirke.

50. Kh S 1996 140f. note 52.

51. Kh S 1997 118. - Det er et spørgsmål, hvad Stein fik at sige, udover at Mohr var uegnet som sognepræst. 20/1 90 skrev Stein til Levinsen: Jeg følger med stor interesse kapellaniets besættelse. "Men hvad kan jeg udrette? Intet! Thi blev jeg i ingen Henseende adspurgt ved Sognekaldets Besættelse, bliver

jeg det ligesaa lidt ved Kapellaniets". I det sidste havde Stein uret, men Jonquières mange henvendelser derom til Stein kan være venlighed eller omhyggelighed eller skyldes Scavenius?
51A. 1895 blev Gøtzsche biskop i Ribe, mens en præsteadresse var på vej - og ministeren, Bardenfleth var klar over, at efter Skat Rørdam just var blevet Sjællands biskop skulle en mand af anden observans til. 2 højkirkemænd 329f. 336f. og 367.
52. Den bemærkning lagde vist op til mistydning, den kunne forstås som Ussing ganske sluttede sig til Vilh. Beck og delte hans kritik af Københavns indre Mission, fordi man ikke der samlede kræfterne helt om Evangeliets forkyndelse, men desuden tog sociale opgaver op, ganske som Stein også gjorde det i Mattæus sogn.
53. Jfr. P.G. Lindhardt i Jyske Samlinger 1958 106f. note 2. Der er 41 år efter mere at berette: Ussing refererer vel forsigtigt til sit hjem om affæren på katedralskolen, hvor avisrygter om majestætsfornærmelse satte Århus i bevægelse. U. opsøgte 7/2 87 Scavenius i Århus, dagen efter at denne i præsteprocessionen ved kirkeindvielse havde vakt anstød. Han sagde, at han ikke et øjeblik havde troet aviserne. Ved afslutningen af sagen dadlede ministeriet ikke alene U.s uheldige ironiske form og dårlige eksempler, men udtalte også tilfredshed med hans undervisning, og det sidste nævnte aviserne ikke. Lærerne støttede U., ikke rektor og det havde fået U. til at opsige sin stilling til sommerferien, selv om gerningen var ham "saa kjær" (flere breve til faderen fra 7/2 til 1/3). U. følte hos bispen at dennes venskabelige følelser for ham var "lidt paa Afstand", mødet skyldtes et brev fra Jonquières, selv var biskop Clausen ikke afkrævet nogen som helst erklæring i sagen, der ikke var sendt ham. Også her som hos rektor følte Ussing sig svigtet. - Pjecen "Kirkens Krav" var sendt til trykning 1/3. Forargelsen skyldtes, at ministeren tier og tror at en juridisk dom rækker, nej Scavenius må offentligt benægte rygterne om ham eller gå af. Ellers tabte kirken respekt og dens fjender fik bevis for dens hykleriske skin, så "den levende Menighed" må enten blive i kirken og gå på akkord eller træde ud. [Altså 7/2 var U. gået til Scavenius for at forklare sig og mødte imødekommenhed, 1/3 var Kirkens Krav trykfærdig, der stillede U. ministeren overfor alternativet. Hvorfor det skifte? Angrede U. henvendelsen til Scavenius eller undskyldte han det sådan, overfor sig selv, sit hjem, sine lærerkolleger og måske ministeren? - Mon Scavenius kunne forstå, at han var god nok som minister 7/2, men 1/3 måtte reagere på U.s enten .. eller. Kan man fortænke Scavenius i at have ham i erindring?] U. måtte i brev 9/3 87 forsvare sig overfor faderen: Hans karakter og samvittighed var så udviklet, at han ikke behøvede at spørge andre om råd, men måtte tale. Faderen havde ment, at der var talt nok om Scavenius' færd, men biskop Clausen havde talt for ham, og at grundtvigske havde talt imod Scavenius' færd kunne nok få en fra en anden retning til at udtale sin enighed med dem. Affæren på skolen og sønnens nylige henvendelse til ministeren, hvem forældrene vurderede anderledes, var grund nok til at tie, mente faderen, men det hensigtsmæssige spillede "ingen Rolle, det var Pligt" her. Udsigt til at blive afskåret fra bedre embeder var noget "ganske uvedkommende". U. kunne søge embedet ved Citadellet som alle an-

dre, det var ikke ministeren han "beder om det, eller takker for det, hvis det skulde faas". Han følte det umuligt at have embede under Scavenius, han kunne vel træde tilbage, men når staten anerkender kirke og præster var det ret at blive og "stille Moralens Fordring til Staten". Lad være, at forældrenes omgangskreds dømte anderledes, men for sit arbejdes skyld måtte kirken stå ren. Estrup kan forflytte Scavenius. Bag moderens sorg lå det, at barndomshjemmet og dets kreds ikke har et egl. kristent livssyn, mens U.s opgave var at blotte sådant "Livssyns Kraftesløshed og Glædesløshed". Så måtte forældrene tage ham og hans Marie for hvad de var. [U. stod i en såre anspændt situation og hans opbrud fra hjemmets kristendomssyn afspejledes ikke i de senere breve. Men det var et forvarsel om hans opbrud fra folkekirken, hvis hovedfejl var, at den for "Mængdens Skyld har slaaet af paa Idealet", mens kravet må stilles til den, at "Idealet maa prædikes" også "ethisk forstaaet, betegne Kravet paa Fuldkommenhed, opfyldt i den ubetingede Forpligtelse", "Kirkens Venner" 7/3 og 31/5 89, 87ff. 103ff.] - Vedrørende omtalen af sine økonomiske forhold i ansøgningen 18/3 87 om at komme til Kastelskirken skriver Ussing flere gange derom til faderen fx 2/2 87: "Vi ere meget fattige ved du nok", ikke fordi vi ikke sparer. Men kornpriserne og dermed indtægterne er lave og U. er ukendt med landvæsen, så U. var "egentlig bedre skikket til Byen", der er I også og "vore Tanker ere vendte imod Kbhvn." Dragelsen mod at arbejde for de fattige gentager han 3/10 89: En tid var det min tanke, når der kommer "en Kirke i Rabarberkvarteret", vil jeg der. Nu søgte han ikke til Hellig Kors kirke, da vennen Friis Hansen søgte. Men det lille embede ved Citadellet ville give tid til studier og det rkp. ved Garnisons kirke var tillokkende, "et af de letteste" embeder i byen. Om han fik det, stod i Guds hånd. 13/11 88 skrev han, at han trods flere opfordringer ikke søgte rkp. ved Vor Frelsers kirke, arbejdet er "saa omfattende" at jeg ikke kan beholde mine missionselever. Så kom rkp. Mattæus kirke, også et sogn med mange fattige, det kunne han ikke ønske sig, skrev han 8/1 90. (J.L. Ussings arkiv, KB, Add. 1013 4°. Brevene fra faderen til Henry Ussing findes ikke i dennes molesterede arkiv, RA ej heller i KB).

54. Da P.J. Pedersen søgte embedet Galtrup-Ø. Jølby på Mors henvendte Jonquières sig til biskop Engelstoft om "en yderligere Anbefaling", som muligt kunne gøre gavn, Kh S 1996 108.

55. 27/1 90 søgte Basse også sognepræsteembedet i Sundby, for han ønskede at deltage i den kirkelige kærlighedstjeneste, som menigheden i Kbh. øver på mange områder. Biskop Clausen påførte: Såvel ved sin indholdsrige forkyndelse som ved interessen for menighedspleje vil han være særlig skikket. - Om Basses kirkelige svingninger se Kamma Struwe 142. - Om andre unge kapellaner, der var labile, skrev Martensen 1869, de var drevet fra den V. Beckske retning mod grundtvigianismen, for der at finde den rette trosvished, det var E. Jespersen og G. Schepelern, den sidste blev siden stabil ret så højkirkelig, til Gude 31/5 69 III 39.

55A. 9/3 87 svarede U. jo på faderens dadel af hvad denne mente, at pjecen mod Scavenius var ubetimelig og uheldig og skrev om hjemmets kraftesløse kristendom: I ledte mig selv til at læse Søren Kierkegaard. I ved godt, at "jeg skylder Marie uendelig meget i aandelig Dømmekraft". Faderen kan være vis

på, at med "en Raadgiver med hendes Besindighed og Kritik forenet med Samvittighedens Klarhed og Fasthed" får man råd, som Gud vil. Her var en replik på en antydet kritik af hustruen.
56. Steins breve og Levinsens koncepter i denne sidstes arkiv, RA. - Der var uro i ministeriet som hos Stein. Han antog at kirkens kateket Jens Laursen ikke kom på tale. Samme 16/2 gav han Laursen den anbefaling: Han er nidkær i al tjeneste, som han udfører godt med ægte kirkelig sans. Han er tjenstvillig, elskværdig og en behagelig medarbejder. Han har vundet voksende indgang i menigheden, som vil øges, når han - hvad han stræber efter - får mere fylde i sin prædiken. Levinsen havde 20/1 ved sin påtegning angivet, hvad der behøvedes i sognet: En der kan samarbejde med det vidt forgrenede frivillige menighedsarbejde og ikke ved ensidigt partivæsen volder splittelse. - Laursen blev 1893 2. rkp. ved Frederiksberg kirke og 1902 sognepræst ved Skt. Markus kirke. Han var grundtvigianer.
56A. Forestillinger 1890 nr. 23. Selv om U. mere og mere droges af Kbh. kunne han ikke blive klar over, om han skulle søge rkp. ved Mattæuskirken med det store arbejde; men skulle han til byen nyttede det ikke at vige tilbage for arbejdet. "Hvad synes I?" spurgte han 23/12 89 forældrene med det anderledes grundsyn på kristendommen. - 8/1 90 søgte han, uden at kunne sige om han ønskede embedet, så turde han ikke undlade at søge, ej heller ventede han at få det, men det ligger i Herrens hånd. - Efter at have hørt om Basses udnævnelse fortsatte U. 30/1 90: Vi har begge gruet for alt det og føler os frigjorte; det var ikke en lystelig gerning der, men jeg anså det for en pligt at søge, og jeg kommer til Kbh. "naar Herren vil; og før var det jo ikke ønskeligt at komme".
57. 1895 søgte Basse at blive rkp. ved Holmens kirke, han betænkte de forandringer der måtte komme i Mattæus' sogn og hans stilling der. Paulli anførte, at B. samler med megen dygtighed en stor kreds, og han vil gøre fortrinlig fyldest i det søgte embede. Rørdam havde ingen mening om dette sidste, og han fandt det mindre heldigt, at en præst uden særlig grund skifter kirke. 1898 blev Basse rkp. ved Holmens kirke, Paulli påførte som 3 år før, Rørdam anbefalede på det bedste, han samler i kirken "en ikke lille Kreds" (Forestillinger nr. 199). 1908 søgte Basse forgæves 2 sognepræste-embeder, 10/1 bekendte han sig som "Martensens Discipel". Provst Fenger påførte: Han er udpræget højkirkelig.
58. Jfr. Kh S 1997 80 om ønsket fra Udvalget for Kirkesagens Fremme om at Ifversen og kirken fik sit eget distrikt at varetage og afslaget, som Fog bla. havde begrundet med, at hele sognet skal fremmes, ikke særligt en lille kreds. - Lidt vel løst er her nævnt Udvalget til Kirkesagens Fremme og Kirkesagens Venner, se "Kirkesagens Venner", korrespondancen mellem præsterne Ussing og Friis Hansen og lægmændene P.D. Koch, H.O. Lange, og Harald Westergaard udgivet ved P. Helweg-Larsen, Kbh. 1955; Kamma Struwe 64ff. og 167ff. og Elith Olesen: De frigjorte og trællefolket 227ff., 261ff.
59. P.D. Kochs arkiv, RA.
60. Der medsendtes en udtalelse fra Volf om, at la Cour var lovet ca. 4.000 kr. ved ansættelsen og fik knap 3.000. Fog anbefalede på det varmeste la Cour, han var en dygtig, samvittighedsfuld og besindig præst, der kunne gøre fyldest hvor han kom. Nu kunne han umuligt få udkomme til sin store familie, det

lider han ved og ved "Embedsforholdet i det fattige Sogn".
61. H.O. Lange 219, de flg. tal angiver sidetal der.
62. Ministeriet tilføjede: Tietgen havde fået ret til i Chr. IXs levetid at vælge Marmorkirkens præster.
63. H. Ussing: Min Livsgerning ... I 72 contra Kristof Glamann: Øl og marmor 151, Kbh. 1995. Mere siger U.s breve til hans hjem: 29/3 88: Tankerne går oftere til Kbh., hvor vi har vort naturlige hjem. Valby kirke må snart blive færdig. Et dejligt sted og ikke så stort, at det hindrer studier. Bryggeren får nok hovedindflydelsen, kan faderen gøre noget der? Der skal jo muligt smedes i tide. At han er interesseret i videnskab kan måske hjælpe? Vil faderen gå til ham, hvem ellers? - 28/5: U. havde skrevet til H. Scharling, der kendte for lidt til Jacobsen. Men Volf var straks gået til ham og fik at vide, at kirken først var færdig om 4 år. Ingen er udset og intet kan loves. Men Jacobsen havde bedt Volf "udtrykkelig minde ham derom, naar Tiden kom". 29/12 90 bad U. sin far foranledige et møde om Jesuskirken, han skulle snart tale ved et møde i Kbh. 5/2 91 nævntes et brev fra Jacobsen, som viste: "Der synes da virkelig at være Udsigter". J. talte om indvielse langfredag, U. tvivlede på det kunne nås. - Antydet usikkerhed kan skyldes frygt for, at Scavenius ikke ville udnævne ham? Det lå vel også bag Carl Jacobsens brev 1/2 til Ussing: "Skjøndt Loddet jo endnu ikke er trukket og jeg derfor ikke veed, hvem der kommer til Jesuskirken som Præst, vil jeg dog ikke dølge for Dem at baade min Hustru og jeg meget ønske at det maa falde paa Dem". Dernæst om kirkens indvielse, hvorom enighed er ønskelig. Bliver det U. der skal prædike, bør biskoppen tale helt kort, ved Hellig Kors kirkes indvielse holdt han 2 lange prædikener, KB Tilg. 400. 9/4 skrev U.: "Om vi kommer til Valby" vil Marie være glad for at spille på kirkens orgel. Han beretter om en tilnærmelse fra biskop Clausen efter en ordination, da forholdet imellem dem havde længe været for "plumret", så "min Stjerne hos ham er i Opgang". Han bad om min mening om en ham forelagt sag, og når jeg svarer ham, agter jeg "at indvie ham i Udsigterne til Valby". Ministeriets ekspeditionstid harmonerede ikke med bryggerens temperament, han havde skrevet, "at han intetsomhelst havde hørt fra Ministeriet og kun havde Ærgrelse tilbage", berettede U. 6/8. Endnu 9/10 var indvielse og indsættelse uvis, skrev Ussing, og forinden svævede afskedsgudstjenesten i Vejlby. - Volf, der 1888 havde talt U.s sag hos Jacobsen, havde 21/2 91 skrevet til P. Madsen, at "endskønt Ussing nu synes at kunne komme til Valby, er han i Tvivl, om han vil modtage det, da han ikke vil flytte ... uden det nye Embede har større Indtægter. Overhovedet synes U. at være i Tvivl om, hvad han ønsker". - Men fattigdommen i Vejlby den ville han ikke genopleve. -
64. H.O. Lange 237, 248, 252, 259. - 28/8 89 havde professor Peder Madsen erkendt for vennen J. Jacobi, sognepræst i Grenå: Det er desværre en kendsgerning, "at de conservative Retninger mangle Evne til at tænde en stærk Virksomhed", vi trænger i indre Mission til mænd der kan opflamme, som Beck, for vi kan kun stille arbejdere til søndagsskole eller når det kommer højt midnatsmissionen. Også KFUM og K kan kun støtte svagt, det bliver ikke bedre før vi får en missionspræst, der kan tænde og gå i spidsen og drage medarbejdere. Nu havde P. Madsen skrevet 9/3 89 til biskop Schousboe, at den udfordrende og

selvsikre Ussing kan, hvis han bliver missionssekretær, let bringe arbejdet i mislig stilling, om han bliver gjort til egl. hovedmand, selv om han er den "Dygtigste, der kunde faaes". Bestyrelsens præster må gøre det klart, at omsorg for det timelige arbejde for folk er godt nok, men omsorgen for sjælesorg er bedre. (Begge breve P. Madsens arkiv, KB). Nu sad Harald Westergaard i bestyrelsen for Kbh.s indre Mission og havde planer om at opruste arbejdet og få Ussing ansat, det glippede 14/12 90, forslaget bortfaldt da der var stemmelighed (H.O. Lange 2/2 89, 194, 197 og 243). 2/3 90 havde Basses udnævnelse til Mattæus kirken vakt "Sorg hos alle de troende", som vidste, at Ussing søgte (H.O. Lange 222) og 25/10 91 (260) fortsatte Lange mistrøstigt: Lützhøft er udnævnt til Pauls kirken, hans største bedrift er en anonym nedrakning af I.M. - og Asschenfeldt-Hansen er igen forbigået, over 10 gange til fordel for yngre, ubetydelige præster, da bisperne går imod vækkelsen, og Friis Hansen var ikke kommet til Hellig Kors kirke og Ifversen var stækket i arbejdet fra Bethlehems kirken. - Nu var Asschenfeldt ikke først af ansøgerne til Skt. Pauls, men nr. 2 og på alle måder kun 1 år forud for nr. 3 Lützhøft. Men denne stærke missionsmand blev, efter 10 år som sognepræst i Sæby, landmissionens rejsepræst med bopæl på Frederiksberg, som jo ikke hørte til Kbh., hvor Becks I.M. ikke hørte til. Stein og Swane yndede ham ikke og beretter om 2 tilfælde, hvor han blev forbigået, det ene som for kras som sognepræst i Skårup, men heller ikke blandt københavnere slog han an (2 højkirkemænd 69, 110f, 224) og I.M. indstillede arbejdet der til lettelse også for Kbh.s indre Mission, som følte sig behandlet illoyalt af Beck (Paul Holt: Nød dem ... 51 og 58, Kbh. 1940). Asschenfeldt forblev siden præst på landet.

65. Da Fog betænkte sig på at sige ja til at skifte Århus bispegård ud med den i Kbh., skrev Scavenius: De skal ikke betænke Dem aht. Gude eller Martensen, "thi Gude bliver ikke indstillet af mig". 1/2 84 skrev stiftsprovst Rothe: Martensen tager det som en krænkelse, at Gude ikke afløser ham, dens "Berettigelse maa man forgjæves søge Grunden til" (Fogs arkiv, RA). Stein var enig og skrev 22/11 83: Martensen peger bestandig på Gude, som "er aldeles villig", bliver det ham må man håbe "på det Bedste, men vente det Værste" (til R. Volf, arkiv RA). - Biskop Swane vurderede anderledes, skrev 30/1 84 og erkendte Gudes "ulykkelige Fornemhed", men han vil vise fasthed og sikkerhed, også i ledelsen af Kirkerådet (til P. Madsen, arkiv KB). 6/7 95 fortsatte Swane: Gude var "en fremtrædende kirkelig Personlighed", som ved tidernes ugunst ikke kom på pladser, hvor han ville have prydet som biskop, Sjælland eller Lolland (2 højkirkemænd 353).

66. J. Steen: Et Liv ... I 152 jfr. 140 og II 40.

67. Rørdam Nørr III 118, 132, 154 og 354 samt Friis Hansen 30/10 93 II 233f. - H.O. Lange: Genoptælling af kirkegængere 281-85 og Smaaskrifter til Belysning af Kirkens Tarv og Trang: Kirkens Nød i Kbh. 4ff., Kbh. 1893.

68. Brev 12/12 89, Kh S 1995 139. Jfr.: Stein havde et "voldsomt Tilløb" skønt han prædikede op til eller over 1 time, i en prædiken der var omhyggelig delt i 3 afsnit. Jørgen Nissen: Ti Levnedsløb, Kbh. 1919.

69. Holmens provst 97, Marie Rørdam 286f. og 2 højkirkemænd 301. Da Jørgen Nissen første gang hørte Rørdam prædike, stødte "hans udprægede

Jævnhed" ham, for en prædiken skulle have "gejstlig Sving" (240), men snart dømte han anderledes, og næppe nogen søndag gik han ikke af hjertets trang i kirke, skønt Rørdam også prædikede længe og han måtte stå op og næppe i de godt 5 år fra 1880 "har siddet ned en eneste Gang" (242) i "den hurtigt fyldte" Helligåndskirke "indtil Trængsel" (256). Paginering i Nissens "10 Levnedsløb".
70. Til Brammer 24/5 og 26/6 80, Martensens arkiv, KB, Ny kgl. Samling 3448 4°. – L.Koch beretter, at biskop Monrad påtalte hans "prædiketone", og med rette. Det var da noget mere almindeligt, og Koch måtte gøre sig meget umage for at lægge "denne uvane" af, Erindringer ... 94.
71. Beretninger efter cirkulære 26/8 93, Kultusministeriets arkiv 1. kontor. Kbh. nr. 3452. Se Niels Petersen: Kultusministeriet 252, Kbh. 1984.
72. H.O. Lange 214.
73. Erik Nørr.: Det højere skolevæsen og kirken 278ff., Kbh. 1979, Vagn Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati 103f., Kbh. 1976 og Kamma Struwe 199, Kbh. 1995.
74. Brev til Kultusministeriets departementschef A.F. Asmussen, arkiv RA.

Summary

Kirkehistoriske Samlinger 1995 and 1996 treated Jakob Scavenius' work as Minister of Culture and Ecclesiastical Affairs 1880-91 including his handling of the appointment of vicars (1996, p. 102), especially the appointments in the country where the Grundtvigians and the Home Mission were expanding - but not so much in the capital where the two parties were far less dominant.

In Copenhagen there was a special situation. King Christian IX had his own church, Christiansborg Castle Church, where he decided who was to become vicar. He also exerted his influence in the churches to which the Army and the Navy belonged - and the churches near the castles where he stayed during the summer.
Furthermore the bishop of Zealand until 1884, H.L. Martensen, who at the same time was the personal vicar of the king, had his residence in Copenhagen. He used his position to influence the king and he thought that the minister ought to appoint the vicars that he nominated. He had reproached Scavenius' predecessor as minister that he did not agree but the minister had answered that the responsibility concerning the appointment of vicars was his. During Scavenius' ministerial years the bishop far from reached his goal.

Martensen had to accept that Scavenius decided who was going to be his successor as bishop. It was B.J. Fog, a much gentler person. Scavenius also appointed one of the two deans of the capital against the wish of Martensen. It was easier for Fog to get his wishes fulfilled. There are few cases of emotional appointments but an investigation of the appointments shows that it was very difficult for vicars from the provinces to become appointed in Copenhagen.

In a few cases it was possible, especially where a committee had a new church built and was able to choose the vicar. Otherwise it was difficult. In the capital there were many part-time catechists or theologians who for a couple of years preferred comfortable teaching positions and hoped for a fixed living as vicar in the capital later on. Besides there were great expectations to the demands that the respectable citizens of the capital would make on the vicars of the few and big churches, demands for better qualifications than usual. A couple of times the recommendations of the bishops of the provinces mention that some applicants are able to meet these demands.

The big churches in the centre of Copenhagen and some new churches frequently were completely full. But the suburbs with the

growing working-class population often were without a church.

A High Church group of respected vicars had their own association for the Home Mission in Copenhagen. Its aim was to work for "the gospel of love in word and deed". The only remedy against "the socialism of the Devil" was "the socialism of the Lord" as a prominent vicar said in 1876. Every parish had to establish a parish aid for which there was a great need among the masses. Capitalism and liberalism had created a spiritual proletariat in which agitation made progress - not to improve conditions for the working classes but to overthrow society and create a socialist state as another prominent vicar in the capital stated ten years later.

The leap from the provinces to the capital was an exception but it was done by some vicars. It could be a great change to get a permanent living in the capital.

1998 - En oversigt

Af Poul Juul Foss

Betydningsfulde spørgsmål fandt deres foreløbige afslutning i Folkekirken i 1997. Men vigtige ting stod noget uafklarede tilbage. Jeg tænker på diskussionen om en ny salmebog. Debatten om biskoppernes placering i kirkelivet er heller ikke afsluttet. Og så er der den løbende samtale om kirken og folket - det som jeg i tidligere oversigter har kaldt demokratispørgsmålet. I den forbindelse må vi se på strukturen i Folkekirken. Ikke alle følte, at apparatet var gearet til den forhåndenværende situation i folket, hvor kirken trods megen palaver om religionens genkomst ofte opleves at være i defensiven, i hvert fald betragtet udfra en luthersk-evangelisk synsvinkel. "Der er sket en kvantitativ og ikke kvalitativ vækst i religiøs tro", skrev dr. phil. Hans Hauge i Jyllands-Posten (JP) 1104. (Årstal angives kun hvor der ikke henvises til 1998). Så opkaster man fra forskelligt kirkeligt hold offensive planer, der skal vende udviklingen: stiftsråd og nye undervisningstilbud til præsterne, der kan gå på alle slags kurser i sjælesorg, pædagogik, psykologi, sikkert ud fra den formening, at den traditionelle teologiske uddannelse ikke er fyldestgørende overfor tidens udfordringer til præsten i et sækulariseret samfund. Og nye såkaldt spændende tiltag sker i sognene. Man diskuterer også om sognestrukturen svarer til de faktiske kirkelige forhold. I Københavns stift nedsatte biskoppen i efteråret 1996 en "tænketank", som betragter storbykirkens særlige problemer. I år udsendte den en delrapport to, der uden ligefrem at ville revolutionere kirken, indeholdt en række ret radikale forslag om bedre ressourcefordelinger og et sikrere greb om ledelsesansvaret i sognene. De mange ideer forekom mig ret præget af kirkefondstanker og moderne managementteorier. Fremtiden vil vise om alle disse initiativer batter. Men jeg synes i kirkelige kredse at fornemme en vis desperation og rodløshed, der giver sig udslag i en rastløs søgen efter nye ideer, som i øvrigt af og til forekommer noget gammeldags i ordvalget, når man bliver ved med at tale om "gå-kirke" og "kom-kirke" og "kirkens synliggørelse" og "kirkens krop" og "kirkens liv og vækst". I den forbindelse vil jeg nok engang lade den kirkelige aktivisme komme

til orde. Navnlig her møder man et - utvivlsomt i bedste mening - vist effektjageri; det er som man til tider glemmer den almene sandhed, som biskop Karsten Nissen udtrykte således: "man kan hverken kvalitetsmåle eller produktionsstyre kirkens og præstens arbejde" (Præsteforeningens Blad (Prf. Bl.) no. 38, s. 860).

Indvandrerproblematikken vil heller ikke blive glemt. Jeg vil også se på det mellemkirkelige arbejde, økumenisk indsats og missionsvirksomhed, og diakonalt virke. Ligeledes vil højrefløjens markeringer blive sat i fokus, ikke mindst fordi man her træffer den egentlige kirkelige opposition imod hvad der benævnes "underholdningskirken" og "servicekirken" eller "funktionskirken". Til denne oppositionelle gruppe tæller jeg Tidehverv med, selvom sidstnævnte foretagende mere og mere markerer sig i konservativ-politisk retning, hvor det rent kristelige anliggende fremstod tydeligere i det gamle Tidehverv. Et lyserødt billede af Folkekirken vil jeg altså ikke fremvise. Men hvem vil det i dag - vist ikke mange.

Som i de forrige oversigter vil så mange repræsentative røster som muligt blive hørt, idet vægten vil blive forsøgt lagt på de mere seriøse indslag i debatten - for kontrastens skyld anfører jeg dog enkelte indlæg fra Politiken (Pol.) og Ekstrabladet (EB), hvor ikke mindst sidstnævnte er en sand guldgrube, når man søger fordomsfuld kristendomskritik. At de store dagblade generelt har en begrænset interesse i kirkens liv, og en endnu mere indifferent indstilling til specifikt kristelige emner, har lektor Benny Grey Schuster illustreret i et elegant essay: Kirken - en avisand? (Kritisk forum for praktisk teologi. No. 74, s. 45 - 64).

Af hensyn til helheden vil fremstillingen blive temmelig detaljeret med fare for, at de enkelte sagsfremstillinger bliver for kortfattede. Man kunne have koncentreret sig om nogle få store sager, men som antydet vil jeg gerne vidt omkring i kirkelandskabet, så meget som mulighederne nu giver sig. Kildestoffet er som ved de foregående oversigter hentet fra de kirkelige grupperingers tidsskrifter, andre periodica, dagblade, debatbøger og fra massemedierne, sidstnævnte dog i mindre omfang end tidligere, da jeg har savnet tidligere programsekretær, nu sp. Mogens Hansens éntydige, folkelige linje.

Kirkepolitik og menighedsrådene

I præstelige kredse og ikke mindst blandt menighedsrådene har kirkeministeriet ofte været udsat for kritik. Man har hæftet sig ved bu-

reaukrati, manglende fleksibilitet, langsommelig sagsbehandling osv. Således fhv. kirkeminister (km) Torben Rechendorff i Kristeligt Dagblad (KD) 1209. Ministeriets nye departementschef Finn Langager Larsen fandt kritikken uretfærdig, da ministeriet netop i dag fremstod som effektivt styret og med god information udadtil. Sagsbehandlingen kunne synes omstændelig i visse tilfælde, men kommandovejene var tit lange. Med hensyn til nye initiativer ville departementschefen ikke anbefale sin minister lovændringer, da man just havde været igennem en længere reformperiode (Menighedsrådenes Blad (Mr. Bl.) no. 2, s. 10 - 11). Langager Larsen syntes at have opbakning hos sin politiske chef med hensyn til en reformpause. Km. Ole Vig Jensen (RV) var således ikke uden videre begejstret for tankerne om stiftsråd. Han mente, at forslagene om stiftsråd også indeholdt politisk betonede ideer i retning af krav om kompetencegivning til strukturændringer og til økonomiske prioriteringer indenfor stifterne. Men var menighedsrådene og provstierne indstillet på at afgive myndighed til mere overordnede organer, spurgte han. En *samtale* var i hvert fald helt påkrævet. I øvrigt mente Vig Jensen, at man i højere grad skulle benytte sig af de eksisterende lovgivningsmuligheder, hvor man på *frivillig* basis og på forskellig vis kunne drøfte stiftets anliggender. Endvidere pegede han på de mellemkirkelige stiftsudvalg og de eksisterende stiftsøkonomiudvalg som positive faktorer i Folkekirkens liv (JP 271297 kronikken).

Henrik Svane, kirkepolitisk ordfører for Det Radikale Venstre, plæderede som andre politikere (Margrethe Auken og Torben Rechendorff at nævne) for stiftsråd udpegede ved direkte valg. Svane mente, at kirken kunne have været med til at bremse det voksende fremmedhad, såfremt den havde haft organer der formåede at profilere den udadtil. Også optøjerne på Nørrebro i København i maj 1993 mente han kirken kunne have ytret sig sig om. Når danskerne ikke ønskede at blande kristendom og politik sammen skyldtes det en utidig blufærdighed. (Pol. 0101). I samme forbindelse oplyste bladet, at flere folketingspartier planlagde en forespørgselsdebat om stiftsråd. Men den debat blev der ikke noget af i år.

Præsteforeningen var ikke uden videre begejstret for tanken om stiftsråd, som efter nogles mening ville fremme demokratiet i kirken; i den forbindelse har man ment, at en beskæring af Præsteforeningens kompetence skulle fremme demokratiseringsprocessen. Foreningen ville imidlertid være opmærksom på, at præsternes interesser ikke blev overset ved en eventuel nyordning, og at den enkel-

te præst ikke hæmmedes i at udføre sin gerning samvittighedsfuldt i overensstemmelse med kirkens bekendelse og liturgi (Formandens nytårshilsen, Prf. Bl. no. 4, s. 58).

Der blev afholdt folketingsvalg den 11. marts. Overvejelser om Folkekirkens status blev ikke berørt i valgkampen. Kun talte Kristeligt Folkeparti en del om "kristelige værdier", som man var lige ved at tage patent på. Vel var alle de politiske partier præget af vores kristne kulturgrundlag, hed det. "Men det er kun KRF, der vedkender sig dette grundlag, som partiets absolutte udgangspunkt" (Landsformand Jann Sjursen i partibladet Foqus, no. 1). Poul Nyrup Rasmussen fortsatte som statsminister; som km udpegede han den niogtyveårige Margrethe Vestager (RV), der som Ole Vig Jensen tillige blev chef for undervisningsministeriet. Den nye minister havde sikkert ret i sin betragtning , at kirkeministeriet er så beskedent af størrelse, fordi lovgivningen omkring kirken er ret så begrænset, hvorfor området ikke kan bære en hel minister (Skovshoved Avis nr. 49 august, s. 3). Modtagelsen af den unge, politiske komet var blandet, således udtrykte den kendte tidehvervspræst Vilhelm Krarup utilfredshed med Vestager; blandt andet fordi hun ikke lod sine børn døbe, hvorved hun udviste despekt for Folkekirken. Hendes ligegyldighed over for barnedåben viste sig også i hendes centralistiske effektivitetsløsninger for kirken. Men hvad der især skuffede Krarup var Vestagers opgivelse af Det radikale Venstres frihedssyn på kirkens liv til fordel for et "et kirkeministerielt administrativt pavedømme med baggrund i en pietistisk uluthersk dåbs- og deraf følgende kirkeforståelse" (Tidehverv no. 10, s. 200).

Chefredaktør dr. phil. Anne Knudsen mente, at kirken længe har kunnet bevare en decentral struktur, al den stund den havde en centraliseret statsmagt at støtte sig til. Men der er sket et paradigmeskift hos folk, så at autoriteter ikke rigtig mere gælder, hverken når talen er om kirken, om universitetet eller om staten. Med hensyn til kirkens synliggørelse mente Knudsen, at Folkekirken var i en konkurrencesituation med alskens diffus spiritualitet. Den opgave var kirken ikke godt udstyret til. Den var selv løs i de åndelige konturer. I øvrigt var det bedre, at den fremstod som troværdig i stedet at gå op i en overvurderet ting som synliggørelse (KD 080998). Karsten Nissen polemiserede ligeledes imod den megen tale om *synliggørelse.* Kirkens opgave bestod i at prædike "den skjulte Gud" og *tydeliggøre* evangeliet; forkert var det at jagte efter omtale og ivrigt formulere kirkens holdning i forskellige samfundsspørgsmål (KN: Stiftsråd

og kirkemøde - en mulighed i folkekirken? Københavns stifts årbog, s. 74 (s. 64 - 77)).

Menighedsrådene er utvivlsomt en vigtig faktor i det kirkelige liv. Men i offentlighedens søgelys fremtræder de kun i beskedent omfang. Medlemmerne af rådene forekommer i det offentlige liv endnu mere usynlige end kommunalpolitikerne. Næsten kun når der er tale om et angiveligt for stort pengeforbrug i den lokale kirke vågner interessen. Typisk er en artikel i EB 0601, hvor tv-journalisten Carsten Fischer skildrede sine erfaringer som nyt menighedsrådsmedlem i Sct. Markus sogn, Århus. Han oplevede, at rådet skaltede og valtede med midlerne til at gøre kirkebygningen overdrevent flot. Demokratiet havde ringe kår i kirken, skrev han. Tilsynsmyndighederne syntes at svigte.

Artiklen vakte en del opsigt. Biskop Kjeld Holm mente, at der var tale om et unikt tilfælde. Men var man utilfreds med et menighedsråds dispositioner, måtte man jo vælge et nyt. I øvrigt henviste Holm til, at provstierne i hans stift brugte mange penge på sociale og pædagogiske tiltag. Kirkefondets generalsekretær Kaj Bollmann påpegede den vanskelighed, der efter hans mening lå i, at menighedsrådene ikke selvstændigt kunne prioritere mellem sogneaktiviteter og kirkelige anlægsarbejder (KD 0901).

Den 21. april kom igen en af EBs såkaldte afsløringer, idet bladet kunne meddele, at menighedsrådet ved Sct. Bendts kirke i Ringsted havde bevilget "sig selv" en flagstang til 301.000 kr. og 2404 kunne læserne erfare, at menighedsrådet i Farum ved København havde restaureret kirken for 13 millioner "skattekroner".

Den 17. november kunne TV 2 oplyse, at folkekirken havde stigende udgifter til sognegårde, byggevirksomhed m.m., medens kommunerne var tvunget til at være økonomisk tilbageholdende. Fra kommunalt hold fandt man dette forhold urimeligt. I KD 1911 forsvarede Langager Larsen udgiftsstigningen med at ekstravagancer kunne finde stede i både privat og offentligt regi, og desuden plejede man i Folkekirken at bygge med kvalitet, hvilket også i længden bedst betalte sig.

Men internt var man i Menighedsrådenes Landsforening (Mr. Lf.) i højere grad optaget af spørgsmålet om stiftsråd eller ej end af nævnte detailproblemer. Formanden Birthe Lund tilsluttede sig langt hen ad vejen Ole Vig Jensens synspunkter. Hun bemærkede som et gode, at menighedsrådene i de senere år havde drøftet betydningsfulde teologiske og etiske spørgsmål. Hun stillede sig ikke afvisende over

for, at stiftsråd positivt kunne fremme denne udvikling, men nærede også den betænkelighed, at diskussionen om væsentlige sager kunne stoppe i disse fora. "Det væsentlige må fortsat være at give gode muligheder for livet omkring den lokale sognekirke" (Mr. Bl. no. 1, s. 14 - 15).

Forhenværende chefredaktør Bent A. Koch hævdede, at ideen om stiftsråd burde have sin chance som et organ valgt af menighedsrådenes medlemmer. Demokratisk kunne man ikke sætte sig imod et stiftsråd. Koch fornemmede, at den reelle anke mod stiftsrådene ikke skyldtes angsten for en reducering af de lokale menighedsråds kompetence. Ængstelsen skyldtes nok snarere frygten for en kirkeforfatning. "Sæt nu, at et sådant stiftsråd gav sig til at drøfte "liv og vækst" eller endnu værre: gav sig i kast med tidens problemer", ironiserede han (Kirkeligt Centrum no. 1, s. 30).

Provst Jens Ole Henriksen var enig i, at demokratiet skulle have bedre kår i Folkekirken med hensyn til de ydre rammer, derimod mente han ikke, at en almindelig demokratibetragtning hørte hjemme i åndelige sager. JOH polemiserede skarpt imod folk, der betragtede sig selv som Danmarks "åndelige elite", og ville udtale sig på kirkens vegne gennem styrende organer. Det var simpelthen en "åndsforbrydelse", hvis man begyndte at *stemme* om åndelige sager. JOHs formandsberetning på Kirkeligt Samfunds årsmøde (Dansk Kirketidende (Dsk. Kt.) no. 20, s. 299 - 304, især s. 300f.).

På Mr. Lf.s årsmøde anlagde Margrethe Vestager en optimistisk tone med hensyn til Folkekirkens situation, idet hun så vilje til fornyelse rundt omkring. Derimod var ministeren ikke tilfreds med ideen om stiftsråd. Det var et forslag, som kun et mindretal gik ind for, og som ville være til skade for Folkekirkens mangesidighed. Der var ikke brug for et organ, der på kirkens vegne kunne udtale sig om alle mulige aktuelle spørgsmål. Ministeren ønskede ikke at lægge låg på diskussionen, men hun lagde ikke skjul på, at man ikke skulle vente udspil desangående fra centralt hold (Mr. Bl. no. 6, s. 5 - 7). Og dermed lå hun helt på linje med sin forgænger Vig Jensen.

I marts udsendte kirkeministeriet en flot tryksag til præster, menighedsråd og skoler. Emnet var mulighederne for dåbsoplæring; i øvrigt et emne der optager mange i kirkelivet, og hvor der lokalt og på landsplan er taget initiativer. I pjecen gives råd om den indledende konfirmandundervisning og der henvises til pædagogikkurser for præster og til betalt katekethjælp. Provst Lars Holm, redaktør af det grundtvigske tidsskrift Dansk Kirketidende, var loren ved det ministerielle tiltag. Efter hans mening bragte det præsterne i en vigende

holdning over for menighedsrådene, hvis præsterne altså prioriterede andet arbejde højere end indsatsen for børnene. Ja, der var tale om en "torpedo" mod den præstelige frihed (Dsk. Kt. no. 5, s. 67).

At forsvare frihedslinjen i dansk kirkeliv har altid været en hjertesag for Kirkeligt Samfund, der kunne fejre sin hundredårsfødselsdag. Som ny formand valgte bestyrelsen lektor Inge Lise Pedersen som afløser for provst Jens Ole Henriksen. Hvor Henriksen har været en bister "nej-siger" til alt, hvad blot smagte af aktivisme, synes den nye formand at være mere fleksibel i sine holdninger med vægtlæggen på lægfolkets indflydelse gennem menighedsrådene, ligesom hun har en afdæmpet indstilling til den såkaldte aktivisme. "Der er ikke noget galt i at være aktiv, heller ikke kirkeligt, ikke engang i at være aktivist." Hun advarede også imod en stædig holden fast ved det forbigangne uden tanke for at samfundet har ændret sig; "en struktur hvor andre end præster og især bisper, kommer både til orde og til syne" var nødvendig, hvis Folkekirken fortsat skulle være en folkets kirke (ILP: For sammenhængens skyld. Vartovbogen 1998, s. 118 - 132, citater s. 130 og s. 132).

En debat om kirkens adskillelse fra staten hører man fortsat ikke meget om i Danmark, hverken fra politisk eller kirkelig side. Så kommer der en grundlovsrevision inden for overskuelig tid, vil Folkekirken formentlig stadig være sikret statens støtte. Men netop hvad dette punkt angår vil det nok være på sin plads at betragte tidsbilledet fremover. P.t. er de fleste tilfredse med tilstanden og vil utvivlsomt kunne tilslutte sig biskop Erik Norman Svendsen, når han mente, at statsmagten hos os har ydet hvad man kunne regne med i et fornuftsægteskab, og at han ikke kunne forestille sig en skilsmisse på nuværende tidspunkt. Udelukke ville han ikke en adskillelse; for at kunne håndtere en sådan situation fandt han en etablering af kirkesamråd nyttig og nødvendig allerede nu (KD 0808). EBs chefredaktør Sven Ove Gade var som sædvanlig kierkegaardsk forarget, for Jesus havde jo sagt, at hans rige ikke var af denne verden: ikke desto mindre fremstod Folkekirken som et apparat, hvor staten støttede troen og kirken fungerede som en garant for staten (EB 1312).

Kirken, folket og samfundet

Hvor stor eller liden sympati man end nærer for Folkekirken kommer man ikke uden om, at den er en faktor i det danske folkeliv. In-

gen reducerer dens rolle totalt, selvom flertallet af dens medlemmer er mere "belonging" end "believing". Men som professor Peter Widmann udtrykte det, så er kirken "tilstede som institution, som menigheder, som formidler af personlige holdninger, som kritisk instans, som grobund for initiativer osv." PW: Fakultetsteologien og den kirkelige præsteuddannelse (Prf. Bl. no. 3, s. 39 (s. 34 - 44)). Om præsteembedet udtalte Widmann på samme linje, at det var meddelagtigt "i den ansvarlige, offentligt kontrollerede samfundstjeneste" og således part i danskernes sociale og politiske dagligdag. Et faktum som hele tiden måtte tages op til praktisk eftersyn (PW i bogen "Fremtidens præst". Foredrag og debat på konference arrangeret af km., s. 16f.).

Hvor broget og forvirret kirkens situation fremstår folkeligt, kulturelt, religiøst i en opbrudstid beskrev Hans Hauge i en vittig, skarpsindig og noget skæv bog "Den danske kirke nationalt betragtet", forlaget Anis. Hauge foretog her et opgør med megen dansk, grundtvigsk folkekirkeromantik og altmodisch nationaldyrkelse. Ikke mindst harcellerede han over den udbredte, postulerede, ikke tilstrækkelig gennemtænkte sammenkædning af danskhed, kultur og kristendom og påstanden om, at alle danskere qua danskere var kristne uanset vi er ved at blive et multietnisk folk og dermed ikke ét folk; hvortil kom kirkelige kredses EU-modstand; kirkens manglende åbenhed over for en kristelig omverden plus mange andre kritisable punkter. Hauge er medredaktør af Dsk. Kt., men han er meget langt fra den holdning, der ofte betegnes som Grundtvig-ultralight. Ja, så lidt grundtvigsk er han, at han synes at regne - trods al respekt - Grundtvig for helt en figur fra fortiden. Men uagtet en del offentlig opmærksomhed gav Hauges bog dog ikke anledning til nogen omfattende debat i grundtvigske eller andre kirkelige kredse. Trods en imponerende veloplagthed i sarkasmen var hans skrift også nok for spredt i sigtet. Alligevel fandt ikke så få i det grundtvigske miljø ham for arrogant og ønskede at drøfte hans bladlinje. Men det var Hauge ikke rigtig indstillet på og trak sig som redaktør af bladet. Hans afskedsbrev til Kirkeligt Samfund er trykt i Dsk. Kt. no. 24 (s. 383), hvor han oplyste, at han havde sagt ja til medredaktørposten på grund af en hjemfølelse i det grundtvigske miljø, men det blev en skuffelse.

Sp. Johs. H. Christensen var særdeles utilfreds med, at Hauge beskrev danskerne som et stort set indifferent folk kristeligt set. Danskerne var ifølge Christensen tværtom "gennem-kristne". Påstanden kunne ikke påvises videnskabeligt, men vi havde jo kontinentets

mest velholdte kirkebygninger, størstedelen af danskerne kom til kirke mindst én gang om året, og kirken blev i høj grad brugt til markering af livets højdepunkter, der var de 2200 menighedsråd, "det største tilmed yderst velfungerende nærdemokratiske forum i landet", og det politiske liv var præget af humanitet - så danskerne var altså virkelig et meget kristent folk (JP 2905).

I Tidehverv no. 7 (s. 129 - 130), beskrev Søren Krarup "Den danske kirke..." som "så løsagtig, upålidelig, overfladisk i enhver henseende >...<, at det mest minder om fuldemandssnak hen på morgenstunden". Det forfærdelige var, at Hauge fungerede som medredaktør af det grundtvigske Dansk Kirketidende, hvor man netop i troskab mod Grundtvig skulle værne om danskhed og kristendom. Men, spurgte Krarup, var Hauges fremturen ikke netop et bevis på, at grundtvigianismen var endt i tomhed og karrierestræb.

Sp. Uffe Vestergaard Pedersen fastslog overfor Hauge, at det var ikke ligegyldigt at Folkekirken rummede 85 procent af den danske befolkning, og at endnu flere regnede sig for hørende til netop det *danske* folk. Flertallet af befolkningen har den dag i dag en fælles selvforståelse baseret i sprog og historie. Hauges påstand, at for de fleste forældre var dåben en slags indføring i danskhed, afviste UVP. Alligevel prægede kristendommen også vort moderne, danske samfund radikalt. Kirken var folkets kirke, og blev støttet af staten, hvad der var godt for folket og den danske menighed (KD 2408).

Den fremtrædende grundtvigianer fhv. biskop Herluf Eriksen indrømmede, at Folkekirken nok var svækket i sin lange levetid, men som mange andre glædede han sig - noget nøjsomt - over, at "politikere >...< i stigende grad henviser til kristendommen som vort kulturgrundlag, som de for enhver pris vil bevare, jf. f.eks. folketingets formand, Erling Olsen, der ved flere lejligheder har sagt, at han er kristen, men ikke troende" (HE: En besynderlig historiefortælling. Dsk. Kt. no. 1, s. 11 (s. 8 - 12)).

Frimenighedspræst Torben Bramming mente, at vi i Europa lever i en nyhedensk kultur. Ikke i et religionsfjendtligt samfund, men på et postmodernistisk supermarked, hvor kristendommen og dens praksis spiller en perifer rolle i tidens religiøse, multikulturelle virkelighed. Men Bramming fornemmede, at kristendommen som kulturgrundlag alligevel havde sin chance som formidler af tradition og historie til gavn for folk og kirke (TB: Kristendommen i kulturen. Dsk. Kt. no. 23, s. 354 - 367).

Flere af kirkens folk deltog i samfundsdebatten. Folkene bag "Kirkens mund og mæle" har følt kirkens røst alt for spag; selv har

de dog kun haft beskedent gehør og effekt. Men kirken har nu aldrig været helt tavs, selvom det er en udbredt opfattelse. Kjeld Holm syntes dog, at der kunne tales højere fra kirkeligt hold uden at han derfor gik ind for en synodalordning. Men Holm fornemmede, at man brugte alt for megen tid på strukturspørgsmål i Folkekirken. Forbindelsen mellem kirke og folk ville blive luftig, hvis ikke kirken diskuterede konkrete problemer, der var relevante for moderne mennesker. Derfor tænkte Holm sig regelmæssige kirkemøder, hvor repræsentanter fra alle stifter kunne samles og drøfte holdningsdannelser i nutidens Danmark (KD 1807). Af kommentarerne til Holms forslag fremgik det, at skepsis var udtalt akkurat som når kravet om kirkens synliggørelse i folkeliv og i medierne ellers sættes på dagsordenen.

En novitet er det imidlertid, at Folkekirken, specielt dens biskopper, samt visse provster og præster skal udtale sig om alle mulige spørgsmål i samfundet. Lægfolkets mening spørges der sjældent efter. Som den vel nok største mediemogul fremstod biskop Jan Lindhardt. I et interview i Korshærsbladet, no. 1 (s. 3 - 5), udtalte han, at kirken måtte tage højde for at velfærdssamfundet havde nået sin grænse i økonomisk ydeevne, og at man måtte fokusere mere på lokalmenighedernes ansvar over for de ringere stillede. Desuden burde kirken være mere synlig som opinionsdanner, men den må være det med forstandighed og takt, så at der fremførtes en konstruktiv kritik. Således fandt han det rimeligt, at præsterne tog stilling til urimelige forhold på plejehjem, og at de gik ind i indvandrerdebatten.

Korshærschefen, pastor Bjarne Lenau Henriksen fremhævede, at diakonien fremover måtte baseres på en lokal indsats, der stillede fordringer ikke alene til de kirkeligt ansatte, men også til menighederne i et omfang, så at der kaldtes på adskilligt flere, frivillige medarbejdere. Sigtet skulle være fællesskab og engageret omsorg og personlig medleven i næstens nød. Ikke en solidaritet fra oven drejede det sig om. Men i modsætning til sognemenighederne og det officielle kirkelige system var det offentlige system optaget af diakonien, men rigtignok i dens form af kristelig-sociale organisationers hjælpearbejde. Og Lenau Henriksen var på nippet til at kalde socialministeren for kirkens "overdiakon". Men det var nødvendigt, at diakonien fik plads i sognestrukturen, så ikke mindst de ringest stillede i vores store byer blev hjulpet. Her var et spørgsmål, der måtte tænkes dynamisk igennem, så at diakonien atter kunne få en folkekirkelig højstatus og ikke bare en socialpolitisk højstatus. Kirkens Korshær ville ikke blive arbejdsløs af den grund, da den virkede for

randeksistenserne der ikke sådan lod sig inddrage i det almindelige sogneliv (BLH: Den dynamiske diakoni og dens dilemmaer. Korshærsbladet no. 6, s. 75 - 77).

Folkekirkens Nødhjælp tog ved sin vicegeneralsekretær Kirsten Lund Larsen stilling til lovforslag fremsatte af indenrigsministeren angående flygtningesituationen. Begrundelsen for at Nødhjælpen ytrede sig i denne politiske sag bestod i, at man havde en kristen holdning ikke bare til de marginaliserede mennesker i u-landene, men også havde samme indstilling til folk der i nød kom til os. "Visse politikere" og dele af pressen havde styret en umoralsk kurs, der havde ført til hastige lovforslag. Elementer i ministerens forslag var gode nok, men ideen om spredning af indvandrere og flygtninge i kommunerne kunne gøre disse grupper endnu mere sårbare. Det danske samfund måtte skabe et menneskeværdigt samfund; derved havde vi også basis for at kunne øve en kristen gerning under andre himmelstrøg (NØD no. 2, s. 1).

I uge 25 opstod der spændinger mellem de to regeringspartier i forbindelse med flygtningepolitikken, idet socialdemokraterne ønskede en stramning, hvilket de radikale satte sig imod. Interessant i vores sammenhæng er det, at Folkekirkens Nødhjælps generalsekretær Christian Balslev-Olesen i DRs P 1, radioavisen 1906, støttede de radikale betænkeligheder, idet han mente, at oplægget diskriminerede de fremmede.

Sp. i Mariager Knud Erik Lægsgaard Madsen vakte harme og klager, da han offentligt og fra prædikestolen tog til orde mod forureningen i Mariager fjord. Mange landmænd ved fjorden følte sig trådt på og selveste præsidenten for landbrugsrådet Peter Gæmelke udtalte til KD 2905, at Lægsgaard gjorde sig "skyldig i embedsmisbrug". Hans Hauge havde som sædvanlig en rap kommentar: "jeg går ind for rene prædikener - og rene fjorde. Jeg vil kalde det forurening at blande fjord og frelse" (Dsk. Kt. no. 11, s. 147). Mediemanden Niels Højlund støttede i en stor artikel i EB 0706 præstens angribere. Højlund var ikke interesseret i en præsts mere eller mindre sagligt funderede privatmeninger om tidens problemer som pointen i en prædiken. En moderne problematik hørte med i forkyndelsen som klangbund, men det gode, unikke budskab måtte altid være sagen. Derfor var prædikestolen ikke en talerstol, men netop et sted hvorfra der skulle prædikes. Den 2906 kunne JP fortælle, at præstens provst Søren Ruager havde givet ham en meget mild irettesættelse efter at han havde medvirket i ornat i en TV-udsendelse den 14. april om miljødebatten vedrørende fjorden. Ruager skrev såle-

des, at Lægsgaard burde holde de to temaer debat og forkyndelse klart adskilte. Præstens biskop Kjeld Holm syntes at se endnu mildere på sagen. Men den opsigt som den lille sag udløste viser - efter min mening - hvordan en sognepræsts postion på éngang er svag, samtidig med at omgivelserne lægger stor vægt på vedkommendes udtalelser. At der i ovenstående tilfælde skulle være tale om et genuint evangelisk anliggende fra de lokale klageres side med hensyn til præstens prædiken tør man måske stille sig en smule tvivlende overfor.

Forholdet mellem kristendom og politik har påkaldt sig interesse fra gammel tid. I 1960- og 70.erne satte marxistisk inspirerede teologer en part af den kirkelige dagsorden. I år prædikede Kjeld Holm i anledning af Folketingets åbning. Holm fremførte her, at de falske profeter var de mennesker, som afviste en forbindelse mellem kristendom og politik. Der eksisterede nemlig en sammenhæng mellem troen på det gode liv og dagens politik. Ved det gode liv forstod han det skænkede liv og tilgivelsens og kærlighedens mulighed blandt mennesker til forskel fra undertrykkelsens udfoldelse, der lurer hvor mennesker har magt (DR P1, 0610).

1. juli 1998 trådte en ny lov om social service i kraft. Efter de nye regler skal kommuner og amtskommuner samarbejde med frivillige sociale organisationer og foreninger, ligesom der fra kommunalt hold årligt skal afsættes penge til støtte af den frivillige sociale aktivitet jf. lovens § 115 stk. 1 og 2. Utvivlsomt et tilbud som kristeligsociale institutioner og foreninger vil benytte sig af i den kommende tid.

Organisationen Samvirkende Menighedsplejer udgav i marts et temanummer i bladet Sammen. Kirkens krop hed temaet. Sp. cand. mag. Bente Viuf beskrev menighedspleje som "Kristi krop". Menighedspleje krævede personlige anstrengelser, men det største problem, følte hun, var nok "vanetænkning og kirkebureaukrati". Heller ikke sognemedhjælpernes formand Hanne Hummelshøj fandt liv nok i kirkens krop. Hun spurgte lidt inkvisitorisk, hvornår man sidst havde fejret påske og pinse ved at danse igennem menighedslokalerne, eller hvornår man sidst havde formet Jesu tomme grav i ler eller trylledej. Mag. art. Elizabeth Knox-Seith fortalte om et sogneinitiativ, hvor den frivillige arbejdskraft havde fået lov til at realisere sine ideer, hvorved kirken havde "fået blæst nyt liv og ånde i sig."

Sp. Arne Hareskov, der klart markerer sig på den aktivistiske fløj, mente at "Kirken er andet end direkte forkyndelse af evangeliet". Den stod også for aktiviteter, der gav forkyndelsen krop. Vel var

disse aktiviteter ikke et mål i sig selv, men de demonstrerede, at Guds ord havde mødt genklang (FDF lederen no. 2, s. 17).

Biskop Lise-Lotte Rebel ønskede, at medierne vil respektere præsterne for deres status som fagfolk og teologer, i stedet for at kontakte "enkelte mediestormere" der på amatørbasis udtalte sig om alverdens spørgsmål (Stiftsbladet (Helsingør stift), no. 2, s. 3).

Tidehverv fortsatte sin anti-EU-kampagne. Argumenterne blev ikke fornyede. Perfiditeten blev holdt i kog; et oplagt eksempel på holdningen var en hadsk artikel mod dr. phil. Anne Knudsen (Søren Krarup: EU-typen. Tidehverv no. 3, s. 45 - 47). Jo, en fornyelse var dog i samme nummer en halvsides gengivelse af et anti-EU maleri af den kendte Corner-kunstner Kjeld Heltoft. Også i højskolemiljøerne konstateredes en bred uvilje mod unionsplanerne, et indtryk man har fået gennem års læsning af Højskolebladet og Dsk. Kt. , men ifølge flere fremtrædende grundtvigianere er tendensen ikke længere entydig på denne fløj, idet de yngre kræfter synes mere EU-venlige (JP. 2305). Det ville dog være synd at sige, at interessen for kirkens stilling i Europa har været særlig fremtrædende i ja-nej kampagnerne op til folkeafstemningen den 28. maj. Folkekirken føler sig truet af EU, hed dog en overskrift i Ber. Tid. 1705. Artiklen omtalte kirkefolks angst for at EU skulle blive en kirkepolitisk faktor i Danmark, blandt andet henvistes til Amsterdam-Traktatens artikel 13, der siger, at Rådet kan træffe modforanstaltninger overfor "forskelsbehandling på grund af køn, race eller etnisk oprindelse, *religion eller tro* (min kursiv), handicap, alder eller seksuel orientering." EU-modstanderne forestillede sig, at andre trossamfund kunne føle sig diskriminerede på grund af Folkekirkens præferencestilling, således at Folkekirkens eksistens kunne trues ved magtbud fra Bruxelles. Men Margrethe Vestager udtalte, at "Grundloven giver os mulighed for at forskelsbehandle Folkekirken". Statsministeren og udenrigsminister Niels Helveg Petersen gjorde opmærksom på, at traktaten ikke blander sig i måden hvorpå de enkelte medlemslande organiserer deres kirkeliv (KD 2005).

Men debatten i Danmark handler ikke bare om specifikt europæiske problemer. I en kyndig og velafbalanceret artikel beskrev domprovst Niels Henrik Arendt islam med særligt henblik på muslimernes situation i Danmark. Han fastslog at kultursammenstødet var vanskeligt at håndtere netop for muslimer i et så sækulariseret samfund som vores. Religion for islams troende udfoldede sig mere i praksis og ritualer end i en indadvendt fromhed sådan som hos danskerne. Med hensyn til de ofte fremførte påstande om islam som en

trussel for dansk kultur fandt Arendt, at faren for vores tradition mere lå i den udbredte normløshed end i at vores samfund udviklede sig i en multikulturel retning. NHA: De fremmede i Danmark (Korshærsbladet no. 2, s 18 - 22).

Generalsekretær i Kristeligt Forbund for Studerende Leif Andersen skrev en lidt anderledes artikel om kristnes møde med fremmede i vores land. Ofte taler man hos os fra kirkeligt hold smukt humanistisk og dialogisk om respekten for andre civilisationer. Mere forsigtigt nævnes spørgsmål om integration og assimilation. Kommer talen ind på centrale kristelige emner viser blufærdigheden sig påfaldende. Men nu var der altså tale om *mission* i Danmark, understregede Andersen, og ikke værdirelativisme. Derfor gjaldt det om - med fuld forståelse for fremmede kulturer at forkynde *frelsen* i Jesu navn, og at den kun var dér at finde (LA: Tværkulturel Mission - en selvmodsigelse? Nyt på tværs, no. 1, s. 2 - 3). Artiklen er bemærkelsesværdig fordi den ikke bare holder sig til almenetiske betragtninger som man ofte ser det i den kirkelige flygtningedebat, men også markerer et dogmatisk sigte.

I Europa er man i disse år optaget af at sikre folks religionsfrihed på linje med de gængse menneskerettigheder. På grund af indvandringen fra andre verdensdele er dette spørgsmål blevet mere og mere relevant, idet det også har med integration, assimilation og respekt for minoriteter at gøre. I Danmark har Nævnet for Etnisk Ligestilling nedsat en arbejdsgruppe med Kjeld Holm som formand. Publikationen Under Guds ord no. 353 med essayet "Til et folk de alle høre..." var forfattet af Holm. Her lagde han afstand til den gennemførte stramning af udlændingeloven. I stedet opfordrede han til en etnisk ligestilling af de nytilkomne uden desavouering af fremmede kulturer med en dertil hørende påtvungethed af danskhed og kristendom. Men, skrev Søren Krarup, når Holm førte sig frem som talsmand for "etnisk ligestilling" suspenderede han lov og ret i Danmark, fordi loven netop var en dansk lov. Og integration betød ikke ligestilling af de fremmede med danskerne, men integrationen forudsatte danskheden som de uindbudte indvandrere skulle gå ind i, hvor besværlig en sådan proces end kunne være (SK: Den biskoppelige behandler. Tidehverv no. 9, s. 184 - 185 og s. 194 - 195). Et udbredt ønske blandt muslimer i Danmark er ønsket om egne kirkegårde her i landet. Navnlig anden og tredjegenerationsindvandrere, altså danske statsborgere, kræver at blive begravet i overensstemmelse med deres religiøse tro. I København afslog kommunen at afgive jord til en islamisk gravplads. Margrethe Vestager opfordrede

kirkegårdene til at afgive jord til formålet. Nævnet for Etnisk Ligestilling støttede sagen. Lokalpolitikeren Hamid El Mousti (S) var sammen med trosfæller til sinds at føre en sag i tilfælde af afslag for domstole i Danmark og EU og UN (Ber. Tid. 2105).

Den ansvarshavende redaktør for tidsskriftet Faklen Rune Engelbreth Larsen fandt i bladets no. 9 (s. 14 - 15) det oplagt, "at staten afsatte særskilte beløb til bygning af moskeer i landet, når man tager i betragtning, at det i så høj grad også er i statens interesse, at landets største religiøse mindretal trives under forhold, der afspejler og normaliserer deres tilstedeværelse." (s. 15). Ganske vist var tanken ikke aktuelt realiserbar, men han foreslog alligevel, at Århus kommune gav muslimerne plads til en stor moske i Århus bymidte. Artiklen var samtidig et angreb på Folkekirkens økonomiske præferencestilling i samfundet.

Missionær Leif Munksgaard, der arbejder i Kuwait, havde sine overvejelser om muslimers og kristnes samværen i Danmark. Skriftsynet skilte på væsentlige punkter, idet Koranen plus dens lovkomplekser syntes at fremstå som eviggyldige, modsat flertallets opfattelse blandt kristne af de bibelske forskrifter. Og hvordan skal vi i Danmark kunne tillade islamisk lovgivning, når Koranen f.eks. accepterer hustruvold, forbyder homoseksualitet, tillader polygami, og man ikke tillader muslimer at blive kristne? (LM: Gensidighed i indrømmelser. Dansk Missions blad no. 6, s. 22 - 23).

At Danmark også i religiøs henseende mere og mere bliver et multikulturelt samfund fremgår af, at der i dag eksisterer 70 anerkendte trossamfund. Hidtil har Københavns biskop fungeret som konsulent for kirkeministeriet, når ansøgninger om anerkendelse skulle vurderes. Ordningen har mødt en del kritik, idet man har ment, at Folkekirkens førstemand måtte have et habilitetsproblem just i disse sager. Konkrete eksempler er vist ikke påvist. I foråret nedsatte Ole Vig Jensen et udvalg, der fremover skal se på om en trosretning kan anerkendes, så at den blandt andet kan foretage vielser. Biskoppen er ikke medlem af nævnte udvalg. Ministeriets retningslinjer stammer fra 1969, men udvalget skal opstille nye, tidssvarende kriterier (JP 2406).

Fremtrædende kirkelige personligheder tegner gennemgående ikke billedet af kirke og teologi. Det er ligesom de ikke er der, eller også er vi skræmte af tidligere tiders persondyrkelse. Men i januar kunne man fejre 100-års dagen for digterpræsten Kaj Munks fødsel. Munk er vel den kendteste danske præst i dette århundrede. På teatre, i kirker, forsamlinger af forskellig slags, ved bogudgivelser og i utallige

artikler blev mindet om ham fremdraget, og hans aktualitet og kompromisløshed og engagement blev stærkt fremhævet. Som kirkelig skikkelse har han formentlig ikke nogen direkte indflydelse i dag. Men at vide kredse stadig betragter denne lidenskabelige mand som en personlig inspirator i samfunds- og folkeliv er vist en kendsgerning.

Tidligt og silde må Folkekirken lægge øre til at den er for kedelig og tør og for lidt engageret. En af dens præster Kristina Nilsson fandt, at den var "en meget intellektuel kirke". I syvti år havde veltalende, intellektuelle teologer fremført "bagstræberiske" ideer, der ordentlig havde bidt sig fast, nemlig "en kold luthersk teologi", der mente at præsterne bare skulle prædike Guds ord og forvalte dåb og nadver rettelig. Denne golde kirke måtte reformes ved at lægfolket aktiveredes og præsterne gav sig til at tale om konkrete etiske problemer både med hensyn til den enkelte og familierne, og også behandlede politiske og sociale spørgsmål. Desuden burde bøns- og trosliv samt økumenisk arbejde høre til emnerne, der stod på kirkens dagsorden (Dagbladet Information 2701).

Mellem Folkekirken og store ungdomsorganisationer in casu spejderne har der ikke altid hersket den skønneste harmoni trods ofte udtalte ønsker fra begge sider om godt samarbejde. Ikke mindst FDF har ført sig frem som et alternativt og kritisk modstykke til den etablerede kirke med specialgudstjenester i kirker og på lejre. Lektor lic. theol. Peter Lodberg havde sikkert ret i en formodning om, at mange FDF-ledere betragtede deres organisation som "en stedfortrædende kirke", hvad Lodberg ikke mente blankt burde betragtes med uvilje. Han bemærkede, at mange præster er oplærte i FDF og dér har fornemmet, at gudstjenesten er et sted, hvor Guds ord og den enkelte mødes konkret, hvilket ikke absolut kun bør finde sted i kirken kl. 10 (FDF lederen no. 2, s. 14). I samme tidsskriftnummer fremgik det af en rundspørge til 151 FDF-kredse, at i 73 procent af kredsene kom de færreste af lederne i kirken uden for FDF-sammenhænge.

Gallupinstituttet tog temperaturen på danskernes forhold til Folkekirken. Ikke overraskende havde de fleste adspurgte stadig brug for kirken som serviceorgan, og ti procent af befolkningen kom ifølge undersøgelsen til gudstjeneste mindst tre gange om året. Tallet kan vurderes efter behag. Berl. Tid.s lederskribent kommenterede således uden større teologisk indsigt: "I den lutherske kristen-tro har kirkegang aldrig været nogen salighedsbetingelse." (1907). Den 2. november havde JP en forside overskrift: Danskerne mindre troende. Det viste sig, at 37 procent af danskerne havde svaret på en

rundspørge, at de var religiøst troende, medens 63 procent svarede negativt. I 1979 var forholdet omvendt. Hvor meget eller lidt man skal lægge også i denne undersøgelse lader sig diskutere. I hvert fald udtrykte sp. Eva Meile og lektor Hans Raun Iversen skepsis overfor resultater i DR samme dato. Og mange teologer og præster hævder, at folk bare ikke evner at sætte ord på deres religiøsitet. Sp. Morten Skovsted gav i KD 0511 en skarp replik til den formening. At afvise undersøgelsens resultater var ifølge Skovsted en letkøbt sag. "For hvad er det for en tro der ikke kan sættes sprog på?"

Et kapitel for sig, der fortjente en bredere undersøgelse, er arten af tidens kirkelige handlinger. Kirkerne bruges til opstyltede bryllupper og mindehøjtideligheder for ikke mindst kendte personer, hvor der synges ting som Kim Larsens "Om lidt er vi borte", spilles popmusik som "Tak er kun et fattigt ord", man hører på digte, og gode venner holder sørgmuntre taler, hvorefter kändisser lader sig fotografere til ugebladene. Meget passende hed titlen på en udsendelse i DR 1 "Kirken - for hvem som helst og hvad som helst?" (1609).

For flere årtier siden kunne man læse om konflikter mellem præster og socialdemokrater, hvor de sidstnævnte ønskede partifanen med ved bisættelser i kirken og hvor præsterne var imod. Den 1409 kunne TV Danmark på en vælgerforenings vegne forarget meddele, at sp. Bente Simonsen, Strandmarkskirken i Hvidovre havde nægtet at give tilladelse til røde faner ved en begravelse.

Som det er fremgået af de senere års Oversigter har diskussionen om vielse af homofile, registrerede par optaget megen diskussion og tid i kirkelige kredse. Debatten blev stort set afsluttet da biskopperne i efteråret 1997 åbnede mulighed for en gudstjenestelig markering af homoseksuelt samliv. Den 15. August kunne KD imidlertid oplyse, at kun seks par officielt havde benyttet sig af det kirkelige tilbud. Tallet må ses på baggrund af, at der findes ca. 2000 registrerede partnerskaber i Danmark. Årsagen til den ringe interesse for den nye ordning synes der ikke at foreligge nogen klar tydning af.

Hvor meget indflydelse traditionssprængende religiøsitet, åndelighed, spiritualitet osv. betyder i befolkningen er fortsat svært at konstatere, uagtet der snakkes en del om disse fænomener, men betragteren kan let føle sig hensat til en vildtvoksende underskov, hvor man vanskeligt kan orientere sig i tusmørket. I hvert fald giver den såkaldte nyreligiøsitet sig ikke prægnante udslag i gruppedannelser og organisationer af stabil karakter. Ja det moderne menneske er bevidst selvcentreret, og samtidig lyder der råb efter fællesskab; hvor

egnet kirken er til at klare den komplekse situation lader sig drøfte.

At Brandes-traditionens kristendomshad stadig er levende får man som antydet ved læsningen af EB og Pol. et klart indtryk af. Et ualmindeligt ondskabsfuldt eksempel herpå var en kronik i Pol. 1109 af cand. mag. Mogens Rukov, hvor det blandt andet hed om kristendommen, at den "har givet os en så enorm evne til destruktion og mørke, en rædsel ved mennesket, en ubændig lyst til ødelæggelse, mord og massegrave, lejre."

Økumenisk arbejde. Ydre mission

I februar var der valg til stiftsudvalgene for det mellemkirkelige arbejde. Menighedsrådene vælger repræsentanterne. Stemmeprocenten blev denne gang over 80 procent. Ved sidste valg i 1994 var procenten på 70 procent. Den høje procentstemmeafgivning kunne foranledige til den opfattelse, at menighedsrådsmedlemmerne var stærkt optaget af det tværkirkelige arbejde. I den forbindelse må det bemærkes, at afstemningerne fandt sted ved ordinære menighedsrådsmøder, og ved en uvidenskabelig stikprøve har Oversigtens forfatter erfaret, at man i Københavnsområdet næsten ikke anede hvad man skulle stemme på, ligesom kandidaterne stort set var ganske ukendte.

Fhv. minister Britta Schall Holberg trådte af som formand for Det Mellemkirkelige Råd. Ny formand blev seminarielektor Paul Verner Skærved. I årets løb hørte man i øvrigt ikke meget til rådet, hvilket nok ikke kun skyldtes fraværet af den markante Schall Holberg, men at interessen for økumeni i disse sidste år synes ret beskeden. Skærved understregede vigtigheden af samarbejde ikke bare med europæiske menigheder, men også med kirker i Mellemøsten og Afrika. I Danmark fornemmede han, at Folkekirken kunne blive en indfaldsport for fremmede til at komme ind i vores fællesskab (UDSYN, no. 3, s. 10).

Det Danske Missionsselskab (DMS) gik ind i strukturdebatten. Generalsekretær Harald Nielsen gav med sin årsberetning for 1998 selskabets tilslutning til ideen om stiftsråd og så helst ordningen lovfæstet. Kraftigt understregede han nødvendigheden af en integration af de frie kirkelige organisationer i kommende stiftsråd og "hen ad vejen i en synode". Disse organisationer var nemlig den ene af Folkekirkens to søjler. Mission og diakoni var uopgivelige faktorer i såvel kirkens som sognenes liv (Dansk Missionsblad, 1999, no. 1, s. 3 - 7,

især s. 4f.).

I juli afholdtes Danske Kirkedage over temaet "Håb på trods - på vej mod år 2000". "En vældig tænketank vil i 4 dage syde og gløde i Fredericia," kunne man læse i den udsendte "tilmeldingsavis". Tilslutningen var imidlertid temmelig beskeden, ca. 1600 deltagere, hvoraf mange var gengangere; og ifølge Ivar Brændgaard, formand for kirkedagsudvalget, var det ikke lykkedes Danske Kirkedage i modsætning til beslægtede tyske arrangementer at komme ud over egne grænser. Derfor var kirkedagene hovedsagelig blevet til inspiration og uddannelse for mennesker der arbejdede indenfor kirkeligt regi, organisationsfolk og fremtrædende skikkelser hentet mest fra Folkekirken. Som tilforn forsøgte man også i år at inddrage samfundsspørgsmål i debatten, f.eks. optog man som emne, at al gæld skulle eftergives u-landene ved årtusindeskiftet (DR P 1, 2906). Nu har Danske Kirkedage været på scenen ni gange, og kræfterne synes at være nedslidte så da capo forestillinger ikke umiddelbart forekommer påkrævet. Men efter nogle overvejelser fandt arrangørerne det alligevel rigtigst at fortsætte (KD 0611).

Den såkaldte Fælleserklæring vakte fortsat debat. Om end slet ikke i det omfang, som tilfældet har været i Tyskland. Betænkelighederne ved den var ikke få. Sp. Ricardt Riis angreb således den postulerede enighed mellem katolikker og lutheranere vedrørende retfærdiggørelseslæren udfra en spændende synsvinkel, nemlig i spørgsmålet om præstecølibat og munkeløfter. Med afsæt i Luthers teologi i disse spørgsmål mente Riis at kunne godtgøre, at begge nævnte foreteelser afviger fra en evangelisk opfattelse. Men retfærdiggørelsesproblematikken i Fælleserklæringen bevægede sig i abstrakte begreber, uden ret megen jordforbindelse, hvorved man så opnåede "en skinenighed" Men i praksis viser der sig alligevel uenighed f.eks. med de to nævnte begreber (RR: Enighed om retfærdiggørelseslæren? Prf. Bl. no. 1 - 2, s. 2 - 11).

Forfatteren Ebbe Reich Kløvedal forfægtede det synspunkt, at hensigten med de mange kontakter mellem romerkirken og os utvivlsomt var at stable en slags fælleskirke på benene med paven som øverste leder (Ber. Tid. 1912).

En bred, kritisk gennemgang af Fælleserklæringen blev leveret af professor Leif Grane og biskop Bertil Wiberg i Prf. Bl. no.10 (s. 210 - 216). Forfatterne hæftede sig ved den procedure der havde ført frem til erklæringen, og som de fandt utilfredsstillende set fra luthersk hold. Tværtimod fremstod centrale reformatoriske begreber nærmest som særopfattelser. Romerkirken havde ikke givet én væ-

sentlig indrømmelse, når det gjaldt sola fide-begrebet. Fælleserklæringen fandt de ret så uklar i dens formuleringer. Samtale mellem de romersk-katolske og lutheranerne var da værdifulde, men økumeni var nu ikke et spørgsmål om at udfærdige kompromisløsninger.

Sp. Anders Gadegaard leverede Grane og Wiberg et skarpt svar. Deres artikel bar præg af en særlig kirkepolitisk indstilling, og den var mere end upræcis i sine oplysninger om forløbet der havde ført til Fælleserklæringen; såvel teologisk som i spørgsmålet om kirkelig tilslutning var Grane og Wiberg på vildspor. Over for dem som hævder semper eadem-forestillingen om romerkirken, postulerede Gadegaard at den katolske kirke vitterlig var i en glædelig bevægelse, selvom ikke alle kontroverser i den økumeniske dialog var løste. Afgørende var det, at "Sola fide-princippet er med den fælles forståelse knæsat også i den katolske kirke, hvis de tilslutter sig" (AG: Debatten om Fælleserklæring om Retfærdiggørelseslæren. Prf. Bl. no 13, s. 302 - 307).

Dr. theol. Erik Kyndal anbefalede i en indsigtsfuld, ikke ukritisk artikel, en betinget tiltræden af Fælleserklæringen (EK: Fælleserklæringen om Retfærdiggørelseslæren - fremskridt og tilbageskridt. Prf. Bl. no. 12, s. 250 - 259).

Fra grundtvigsk hold betegnede Lars Holm erklæringen som et "stykke overfladeskøjteteologi", men værdsatte ikke desto mindre den økumeniske dialog, så sandt som vi altid måtte afveje vores egne kristne holdninger i forhold til katolske, kristne mennesker (Dsk. Kt. no.6, s. 83).

I marts tog biskopperne stilling til Fælleserklæringen. Af en pressemeddelelse fremgik det, at biskopperne ikke fandt at dokumentet gav anledning til en revurdering af Folkekirkens bekendelsesgrundlag; således var det dem ikke muligt at konstatere en konsensus mellem lutheranerne og de romersk-katolske i opfattelsen af retfærdiggørelsen; dette aldeles afgørende punkt i lutherdommens trosopfattelse belyste Fælleserklæringen utilfredsstillende i forholdet til den katolske lære. Men biskopperne understregede samtidig betydningen af opretholdelsen af en positiv dialog mellem kirkerne. Hvad angik et skriftligt spørgsmål fra Det Lutherske Verdensforbunds (LVF) generalsekretær svarede bispekollegiet, at "reformationstidens fordømmelser vedrørende retfærdiggørelseslæren ikke omfatter den romersk katolske kirke som vi kender den i dag."

Biskoppernes erklæring syntes at fremstå som en slags kompromisstatement. Hvor klar den var blev diskuteret, og om man overhovedet kunne svare éntydigt på henvendelsen fra LVF. Måske skal sva-

ret fra Folkekirkens topfolk mest ses som en kraftig opfordring til en større økumenisk forståelse uden vidtgående konfessionelle forpligtelser (Ang. diskussionen se KD 17, 19 og 21 marts med bemærkninger fra biskopperne Karsten Nissen, Niels Holm og Hans L. Martensen (katolik), samt fra Leif Grane, docent Anne Marie Aagaard og Anders Gadegaard). Senere viste det sig, at man i LVF var noget desorienteret over biskoppernes respons og ønskede et klarere svar, men hverken biskopperne eller Det Mellemkirkelige Råd havde noget at tilføje til den afgivne erklæring (KD 1105). Dr. theol. Viggo Mortensen, der har været direktør i LVF mente, at biskopperne havde læst dokumentet med "en mistankens og mistillidens hermeneutik", så at de bestred det anliggende som dokumentet selv fremførte som sit (VM: Gud er det andet sted, s. 136. Forlag: Det økumeniske Fællesråd).

En vel uventet hjælp fik biskopperne, da Romerkirken gav en noget tvetydig tilbagemelding på Fælleserklæringen og fremlagde forbehold over for den ønskede samdrægtighed. De danske biskopper noterede sig den katolske holdning som overensstemmende med deres eget svar på Fælleserklæringen, ligesom de bemærkede at Romerkirken ikke var rede til at tilbagetrække Tridentinums forbandelser angående den lutherske retfærdiggørelsesteologi (Jvf. Pressemeddelelse af 2806).

Romerkirken er fortsat det største, kristne kirkesamfund i Danmark efter Folkekirken med 34818 registrerede medlemmer ifølge Katolsk Orientering no. 12 (s. 13). Af de troende havde 23,5% været i kirke på fire optællingsdage. Sammenlignet med Folkekirkens gudstjenester et imponerende deltagertal (Smstd). Til gengæld var tilslutningen til valget i marts af pastoralråd kun 17,8% - omtrent som ved Folkekirkens menighedsrådsvalg (Smstd. no. 7, s. 2). Den katolske kirke fremviser ikke megen udadvendt kraft i vores land, ligesom den ikke demonstrerer en overvældende interesse for en dialog med dansk kultur- og kirkeliv. Derimod er man som medlem af "verdenskirken" engageret i forholdene udenlands både karitativt, politisk og kirkeligt

Akkurat som de indenlandske kirkelige og sociale organisationer døjede under økonomiske vanskeligheder var der krisetegn i de store danske, ydremissionselskaber. Det handlede om Dansk Ethioper Mission, Luthersk Missionsforening, Brødremenighedens Danske Mission, DMS og Dansk Santalmission. I sammenhæng hermed klager missionsselskaberne over manglende missionærrekruttering. At nytænkning er påkrævet i ydremissionproblematikken synes alle an-

svarlige kræfter at være enige om både i Folkekirken og blandt frikirkefolk (Se hertil især sp. dr. theol. Mogens Jensen: Årskrønike 1997/98, Nordisk Missionstidsskrift, no. 2, s. 15 - 18).

At der i disse år er en betydelig interesse for fremmede religioner er uomtvisteligt. Professor Johannes Aagaard gav et bud på grunden til denne tendens. Ifølge Aagaard skulde man finde årsagen i det kulturelle og religiøse forfald der var sket med hensyn til kristne grundbegreber gennem pietismen, oplysningstiden og ikke mindst liberalismen og modernismen, med alskens individualisme og subjektivitet i forhold til *sandheden,* kristeligt forstået. Der var faktisk tale om "et religiøst sammenbrud", der fik folk til at flygte til religioner og kulturer, som de fandt mere givende (JÅ: Sansen for sandhed. UDSYN no. 2, s. 8 - 9).

Også i dette år blev en missiologisk disputats konfereret ved Århus Universitet. Provst lic. theol. Filip Riisager skrev bogen "Lotusblomsten og Korset" om den også i Danmark kendte norske buddhistmissionær Karl Ludvig Reichelt (1877 - 1952).

Biskopperne. Højrefløjen

Kirkens øverste embedsmænd tiltrak sig som i de foregående år stor opmærksomhed. Kun Lars Holm gav kraftigt udtryk for den opfattelse, at bisperne havde en såre begrænset magt: "I 99% af tilfældene er afgørelsen dog givet på forhånd, bundet af lovgivningen, som er fastlagt af folketinget, dvs. af menigheden" (Dsk. Kt. no. 16, s. 227).

De senere års bispevalg er overvåget med intens interesse. Provst Benedicte Hvidt Breengaard gav bispevalgene følgende salut: "vejen til bispeembedet i de senere år er gået over til et valgcirkus, der især giver personer med kvalifikationer, der ligger i randen af folkekirkens dagligdag, gode kår" (KD 1702). Ja respekten var ikke altid kongenial med opmærksomheden. Navnlig den såkaldte højrefløj var utilfreds. Men også grundtvigianere havde deres skepsis over for den formentlig tiltagende indflydelse fra bispekollegiets side. Således skrev Lars Holm, at såvel statskirke som præstekirke og bispekirke var frugter af en aktuel, fatal udvikling som der burde siges kraftigt fra overfor, fordi den stod i vejen for den hørende menighedskirke (Dsk. Kt. no. 17, s. 243). Lars Holm synes her at tillægge "bispekirken" en større indflydelse end i det lige ovenfor anførte citat.

Højrefløjsfolkene førte sig stærkt frem som værnere og vogtere af det evangeliske budskab i en forfaldstid. Det samme gjaldt Tidehverv, som i sin bekæmpelse af tidens kirkelige, teologiske og politiske trends var mindst lige så afgjort i at sige fra, ligesom man også her betragtede sig som sikkerhedsvagt for den sande forkyndelse: "og er der kristendom i den danske kirke i dag, så skyldes det Tidehvervs opgør med den moralske og ideologiske gerningsretfærdighed" (Sp. Søren Krarup i Tidehverv no. 1, s. 2).

Indre Mission (IM) havde fortsat sine betænkeligheder ved Folkekirken, men et kirkebrud ville man ikke gå med til; IMs generalsekretær Jens Mortensen udtrykte holdningen præcist: "Det er ikke alt i folkekirken, jeg kan stå inde for, men kirkens bekendelse fejler intet, og vi i Indre Mission står fast på kirkens fundament - ikke dens bredde". Missionsvennen (MV) (Luthersk Missionsforenings (LM) blad) no. 2, s. 12. Udtalelsen afslører en diskrepans mellem IM og andre højrefløjsorganisationer, hvor man er mere skeptisk over for Folkekirken og f.eks. ser mere velvilligt på oprettelsen af frimenigheder.

IM fik ny formand. Efter at have siddet i formandsstolen i 11 år gik pastor K. Lindhardt Jensen af. Lindhardt Jensen havde ledet bevægelsen besindigt, om end han virkede ret så farveløs i det kirkelige landskab, ligesom hans debatindlæg var traditionelle i deres kritik af nye foreteelser i kirken og uden at han selv viste nogen visionær indsigt. Som hans efterfølger valgte IMs hovedbestyrelse sp. Christian Poulsen, der er næsten ukendt ud over snævrere kredse. I DR P1 2503 blev der tegnet et interviewportræt af den nye formand, der ligesom sin forgænger synes at være af den eftertænksomme, ikke meget karismatiske type. At Poulsen ønskede at lede IM med afvejet koldblodighed og i troskab mod bevægelsens traditionelle grundlag, fremgik af hans formandsberetning på IMs årsmøde (IMT no. 25, s. 2 - 13).

Kunne højrefløjen ikke altid enes i kirkesynet stod man i fælles front mod biskopper og andre forkyndere, som man mente forfalskede bibelens ord og bud. I februar udsendte de otte højrefløjsorganisationer "En kommentar til den aktuelle folkekirkelige situation" MV no. 5, s. 14, hvori man undsagde samarbejdet med præster, der praktiserede homofilt samliv, ligesom man beklagede at biskopperne ikke havde afvist enhver samlivsform udenfor ægteskabet. Desuden frasagde man sig samvirke med præster, der i forkyndelse og ved at foretage gudstjenestelig markering af homofile parforhold modsagde Guds ord, og endelig brød man staven over biskopper

som ordinerede homoseksuelle præster. Hvad angik det sidste punkt gjorde Dansk Bibel Instituts (DBI) bestyrelsesformand sp. Finn Kappelgaard opmærksom på, at der var tale om "en særdeles kraftig udtalelse, idet den indebærer en undsigelse af biskopperne som åndelige vejledere og forkyndere." DBI posten no. 4, s. 3. Karsten Nissen beklagede højrefløjens udspil. Den logiske konsekvens måtte blive, at IM og LM og deres følgeskab blev nødsaget til at kræve, at km rejste sag mod biskopperne for falsk lære, eller at disse folk dannede frimenigheder, hvilket Nissen, der selv står IM nær, mente ville være en katastrofe for Folkekirken (KD 2404). Men IM var fortsat indstillet på blive i kirken og kæmpe for bundetheden til Guds ord som kirkens grund, "gerne med så mange biskopper som muligt" (Chr. Poulsen i KD 1305).

En enkelt præst, sp. i Marstal Svend Mathias Hansen tog konsekvensen af sin negative holdning over for biskopperne. Da biskop Kresten Drejergaard i overensstemmelse med den kirkelige lovgivning ikke kunne gå med til en lukning af Marstal kirke for homofile par, der ønskede en gudstjenestelig markering af deres forhold, sådan som Hansen, men ikke hans menighedsråd, krævede det, bekendtgjorde præsten, at han ville søge sig et andet job (MV no. 8, s. 1). Drejergaard mente at for Hansen måtte konsekvensen være at han selv tog sin afsked, når han ikke kunne godtage den kirkelige lovgivning. Som Drejergaard så det, ville han berøve sin kollega ved sognekirken friheden til at udføre *sin* gerning. Og højrefløjen gjorde rent ud krav på en frihed i kirken, som man faktisk havde, men som dens fortalere ikke ville tilkende folk af anden observans. Nu var man gået for vidt, følte Drejergaard (KD 1704). Den 9. juli meddelte Fyens Stiftstidende, at præsten nu havde taget sin afsked for at blive efterskolelærer. Han havde søgt orlov et år uden løn, men hverken km., biskop eller menighedsråd var med på ideen.

Som omtalt i 1995 - en oversigt, s. 211 udtog sp. Orla Villekjær stævning imod kirkeministeriet, som havde givet ham en irettesættelse fordi han havde overhørt et pålæg fra biskop Georg Geil om ikke at optræde i præstekjole ved en abortdemonstration; en irettesættelse som Villekjær ikke ville acceptere. I foråret kom sagen endelig for Højesteret, som gav ministeriet medhold. "Juraen har sejret over teologien", udtalte en skuffet Villekjær (JP 2304). Umiddelbart kan det forekomme besynderligt, at en bagatellignende sag nåede frem til landets højeste domstol. Men sagens substans er vel netop om præstens lydighed som tjenestemand mod sin foresatte kan kollidere med den præstelige frihed til at forkynde evangeliet just som folke-

kirkepræst med den dertil hørende embedsdragt. I det hele taget er der et perspektiv i, at nogle folkekirkepræster mener ud fra deres teologiske observans at kunne suspendere gældende regler for tjenestemænd. Hvor længe vil disse folk kunne fungere med et system, som de helt klart må betragte som undertrykkende i åndelig henseende? Pastor Hartvig Wagner havde en slags løsning på problemet. Han konstaterede, at der var opstået en tillidskrise i forholdet til biskopperne som disse selv var skyld i. Det var pinligt at høre, hvorledes præster der var tro mod skrift og bekendelse blev opfordret til at forlade Folkekirken eller makke ret. I stedet foreslog Wagner en alternativ løsning i skikkelse af en vicebiskop, så at menigheder og præster, som fulgte den overleverede lære, kunne forblive i Folkekirken. KD 0406. Ligesom præster der følte, at de ikke havde en biskop oplevede lægfolk, at de rent faktisk stod uden præst. En sag i Mariehøj sogn ved Silkeborg vakte en del opsigt. Et missionsk mindretal i menighedsrådet fik ikke tilgodeset deres favorit ved kirken i forbindelse med et præstevalg, uagtet en udpræget højrefløjspræst i 32 år havde samlet en større menighed af hovedsagelig sognebåndsløsere (IMT no. 33, s. 5 - 7).

Den højkirkelige gruppe, som man i øvrigt ikke hører meget til mere, havde *sit* problem. Formanden for Fællesskabet Kirkelig Fornyelse sp. Olav Fog mente, at det var "ganske katastrofalt" at kvinder nu sad på kirkens bispestole. For en kvinde kunne godt være "stiftschef", men bestemt ikke biskop. Følgelig var de kvindelige biskoppers ordinationer ugyldige, og de af dem ordinerede personer var i virkeligheden slet ikke præster, da de ordinerende kvinder ikke besad fuldmagt til at overdrage præsteembedet (Reformatio, no. 3, s. 59).

I Haderslev Stift blev der afholdt bispevalg. Biskop Olav C. Lindegaard gik på pension. Til posten bejlede Niels Henrik Arendt og sp. dr. theol. Anders Kingo med Arendt som forhåndsfavorit. Afgørende teologiske forskelle syntes der ikke at være mellem de to bispekandidater jf. interview i DR P 1, 1111. Den 1611 blev bispevalget afgjort og Arendt kunne notere en gevinst på mere end dobbelt så mange stemmer som modkandidaten. Nu var ni af Danmarks ti bispestole besat med nye biskopper siden 1991. En situation der måske vil ændre kirkens profil i de kommende år.

Kirken, præsterne og teologien

Provst Peter Holm, Frederiksberg, kom med nogle tankevækkende overvejelser om kirkens relationer til nutiden. Det stod ham klart, at kristendom og kirke kun vakte en marginal optagethed i epoken. I en postmoderne tid var man nemlig ikke interesseret i de absolutte livstydninger. Relativismen sad til bords sammen med en individualistisk, subjektiv religiøsitet. Teologiske problemstillinger var i almindelighed uønskede. Medierne betragtede kirken som et museum for sære sager. Til gengæld forsøgte kirkens folk at "synliggøre sig". Derfor var kristen og teologisk kvalitet og eftertænksomhed afløst af populisme, en fidel serviceindstilling og smart markedsføring, for at kirken kunne fremstå som et multikulturelt aktivitetscenter. Kirkens hovedproblem, troede man, var et moderniseringsproblem, hvorfor Vorherre-viser og banale melodier blev taget i brug. Selvfølgelig vidste Holm at kirken er en størrelse i tiden, men vigtigere var kirken som formidler af et alment, eviggyldigt budskab. Derfor er teologien så betydningsfuld. Og teologien er forpligtet på at gå i dialog med sin tid. Et sådant initiativ var ikke omsonst. De postmoderne tænkere havde åbnet døre, der kunne give anledning til samtale. Det betød ikke at kirken skulle kommunikere på pædagogisk vis, men den skulle i sit virke forene teologisk indsigt i samklang med forkyndelse, og dermed give det seriøse bud som kunne åbne menneskers sind også i vores postmoderne dage (PH: Kirken og epoken. Prf. Bl. no. 6, s. 106 - 113).

På samme linje som Holm lå sp. Bent Kim Jepsen, der fremhævede teologiens opgave og nødvendighed i kirken. Han var ganske vist fuldt ud klar over, at teologien ikke stod højt i bevidstheden hos lægfolk, menighedsråd og præster. Men Folkekirken anbragte sig selv i en fortvivlet situation, når den ikke brugte den teologiske eftertankes sprog. Kirken var ved at blive en symbolforvalter for folket. Dens sprog var nødtørftigt henvisende til vendinger, der var ubegribelige for folk som flest. Opgaven var nu, at teologien fik lov at bruge sit sprog til at forkynde det bibelske vidnesbyrd om Guds given sig til kende i verden, en forkyndelse der også skulle fremgå klart ved de kirkelige handlinger (JP 2806).

At selv meget begavede mennesker kan røbe en formidabel uvidenhed om kristendom og teologi demonstrerede journalisten Ole Grünbaum, der forklarede JPs læsere, at myten om Jesus var konstrueret gennem århundreder, men at man først på det sidste var begyndt belyse ham "rent videnskabeligt" (1805). At nogle præster har et mildt

sagt uklart begreb om essensen af luthersk-evangelisk kristendom er heller ikke en hemmelighed, således var i sp. Bente Viufs optik og kritik forholdet mellem tro og kristendom i luthersk tradition: "En privatsag mellem Gud og den enkelte. Noget som ikke kommer andre ved" (Sammen, september, s. 16).

At kendskabet til Luther er begrænset og sympatien for hans tankeverden lige så snæver, får man tydeligt indtryk af ved at følge den folkelige debat. Og protestantisme er nærmest blevet et skældsord med et indhold af småborgerlig kedsommelighed og moralisme. Idehistorikeren Poul Ferland skrev således i en kronik: "Det kan da heller ikke nægtes, at i vor protestantiske kultur >...<, hvor tro, mening og subjektivt valg sættes over viden, er middelmådigheden et problem" (Pol. 0110).

Den teologiske debat har i de senere år mere beskæftiget sig med hvad der foregik på præste- og pædagogiske uddannelsesinstitutioner end det teologiske arbejde på de to fakulteter har været i fokus. Men generelt må man give professor Steffen Kjeldgaard-Pedersen ret i, at "det >er< meget få teologer, som fylder noget i det kulturelle landskab" (Teol-information. Det teologiske Fakultet, Københavns Univeristet, no. 18, s. 6). Ja, sommetider kan man føle, at universitetsteologien i Danmark - trods uomtvistelige videnskabelige fortjenester - lever noget af en vinkeltilværelse blandt aktive præster og i kulturlivet. Men på længere sigt kan den udvidede voksenundervisning ved universitetslærere få sin kirkelige betydning. I hvert fald synes foretagender som Folkeuniversitetet, Åbent Universitet og andre lignende tiltag på lokalt plan at tiltrække mange lægfolk. En højnelse af vidensniveauet finder altså sted, og naturligt er det at tænke om ikke et tilsvarende engagement gør sig gældende til gavn for Folkekirken.

I januar forlod Leif Grane på grund af alder sin professsorgerning ved Københavns Universitet. I et afskedsinterview i KD 1001 fremhævede han nødvendigheden af et grundigt teologisk studium for de kommende præster. Samtidig mente han, at man burde tage højde for de nye studerendes manglende kendskab til kirke og forkyndelse. Det betød ikke, at de unge skulle "lege præst" i studietiden, men der måtte kræves en analyse af de forudsætninger, stud.teol.erne burde have for at klare fagstudiet.

Men hvor pegede teologien hen i disse år. Grane kunne i hvert fald ikke se klare målsætninger, såfremt teologien ville være nyskabende. LG: Træk af dansk kirkeliv i det sidste århundrede (Dsk. Kt. no. 21, s. 328 (s. 324 - 330)).

Peter Widmann uddybede sine overvejelser fra sidste år angående forholdet mellem de teologiske fakulteter og efteruddannelsesinstitutionerne når sagen var *præsteuddannelsen* (se hertil referat i 1997 - en oversigt, s. 211). Henvisende til den kritik der var fremkommet af fakulteternes undervisning, mente Widmann ikke at have konstateret seriøse, gennemarbejdede forslag til reform af teolstudiet (PW i artiklen "Fakultetsteologien og den...", s. 41 og 44).

På deres møde i januar drøftede biskopperne kritikken af den eksisterende teologiske uddannelse som ikke tilstrækkelig relevant for de kommende præster; som samtalepartnere havde man indbudt dekaner og studievejledere fra de to fakulteter. Ifølge biskop Kjeld Holm havde universitetsfolkene fremsat "en hensigtserklæring" vedrørende en hurtig inddragelse af biskopperne ved kommende ændringer af de gældende studieordninger. Endvidere havde man overvejet, hvorledes universitetslærerne i højere grad kunne inddrages i præsternes efteruddannelse (KD 2301).

Strukturen af Folkekirkens uddannelsesinstitutioner med ikke mindre end fem af slagsen og med fem rektorer og otte lektorer i alt vakte kritik. Niels Henrik Arendt betegnede ligefrem denne opbygning som "idiotisk". Heller ikke kunne Arendt iagttage noget synligt samvirke mellem institutionerne. Peter Widmann foreslog en sammenlægning til gavn for forskningsmiljøet. Men hverken Kjeld Holm, der er formand for bestyrelsen og for den permanente arbejdsgruppe, eller rektorerne Eberhard Harbsmeier, Mogens Lindhardt og Ole Jensen kunne se det praktiske i at samle uddannelserne på ét sted (KD 0702). Dog mente Niels Thomsen, at man ikke apriori skulle hævde nødvendigheden for ever af selvstændige uddannelsessteder (Fremtidens præst, s. 100).

På konferencen "Fremtidens præst", fremlagde Kjeld Holm synspunkter på forholdet mellem fakultetsteologien og den praktiske præstegerning - tanker som han ved flere lejligheder har formuleret og som går ud på, at faglig, teologisk kompetence ikke er tilstrækkelig for en præst, men at en eksistentiel holdning må være med, så at præsten netop som præst deltager i samfundslivet og også ruster sig hertil gennem tværfaglighed. Holm opfordrede derpå km til at nedsætte et nyt udvalg, der havde i opdrag at evaluere de præstelige efteruddannelsesinstitutioner. En opfordring Margrethe Vestager straks gav tilsagn til (Fremtidens præst, s. 57 - 64. Referat af km.s tilsagn s. 100).

Torben Bramming genoptog sit felttog mod den kirkelige aktivisme. Ifølge Bramming var der tale om en fremstormende kirkelig ret-

ning, der mere var interesseret i at markere kirken som en resultatorienteret faktor, styret af kirkelige topfolk, end man betragtede kirken som en menighed, hvor alle på lige fod lyttede til Guds ord og så på eget ansvar virkede i samfundet. Skurken var for Bramming at se den form for erfaringsteologi med psykologi, sociologi osv., der havde gjort sig gældende siden 70.erne, ikke mindst i grundtvigske kredse; det ville sige: grundtvigsk teologi var en saga blot, nu drejede det sig om politisk og personlig magt. Derfor bevægede denne falanks officerer sig mere og mere over mod aktivismen. Folk som Kjeld Holm, Jan Lindhardt og Niels Thomsen havde fælles baggrund med teologerne af årgang 1968. Et tegn på den brede strøm af aktivisme så Bramming i det manglende engagement i reformatorisk tankegang. Erfaringsteologien og den dermed sammenhængende aktivisme var nemlig ikke særlig konfessionel. Man ønskede jo handling og samarbejde og indflydelse. I den forbindelse betonedes bispeembedet som kirkens talerør; en udvikling Bramming fandt usolidarisk i forhold til præsterne og menighedsrådene - og ganske uluthersk (TB: Skal kirken tale eller lytte? Prf. Bl. no. 18. s. 407 - 412).

Højrefløjen har sine to alternative uddannelsesinstitutioner Menighedsfakultetet i Århus og Dansk Bibel Institut i København. Begge steder udføres der en teologisk indsats, som der synes at stå mere respekt om gennem årene. Adskillige cand. teol.'er har frekventeret de to uddannelsessteder. Men ofte har disse folk haft svært ved at få sognepræststillinger. Det skyldes hovedsagelig deres holdninger til kvindelige kolleger og til vielse af fraskilte. På den anden side føler højrefløjsfolkene sig som noteret mere og mere på afstand af Folkekirken og dens biskopper. Alligevel må man opfordre unge bibeltro mennesker til at studere teologi, skrev valgmenighedspræst Ingolf Henoch Pedersen, vel at mærke ud fra den forudsætning, at man bestemt ikke kunne garantere dem ansættelse i Folkekirken og med dennes tjenestemandsstatus. Men der var steder hvor godt uddannede teologer kunne finde sig en virkeplads f. ex. i organisationer og i frie menigheder (Vennebladet. Informationsavis 1998 - 1999, lederen).

At teologien ikke hørte hjemme på universiteterne var en påstand man herhjemme og i udlandet tidligere kunne høre i årtier. Nu næsten ikke. Men som en kulturradikal røst fra fortiden undrede overlæge Svend Lings sig over, at der eksisterede teologiske fakulteter, for "forskningsmæssig fordybelse i en irrationel begrebsverden kan umuligt være moderne videnskab" (Pol. 0410). I samme avis 2810 afviste lektor Troels Engberg-Pedersen totalt Lings opfattelse af den

teologiske videnskab, ligesom han fremhævede, at Lings havde "et fuldstændig indsnævret begreb om "rationalitet"".

Den kirkelige situation i Grønland vækker normalt ikke megen opmærksomhed nede i Danmark. Men forholdene deroppe er åbenbart ikke for lystelige. Ifølge dr. theol. Bent Flemming Nielsen er adskillige af Grønlands 31 præsteembeder vakante. Hvad angår præsteuddannelsen har der ligeledes være mørke tider med ingen studerende. Nielsen har været ansat som lektor ved Universitetet i Nuuk indtil august, for at etablere et teologisk institut der skal kvalificere unge mennesker til en bacheloreksamen og dermed til videregående studier. Der er indskrevet fem studerende (Den grønlandske Kirkesag nr. 134, s. 5 - 7). Oplysende er også lektor Lone Fatums artikel "Teologi på Ilisimatusarfik" (Teolinformation, Det teologiske Fakultet Københavns Universitet nr. 17, s. 27 - 30). Desuden har man på Grønland siden 1997 en præsteuddannelse, der stiller beskedne krav til de p. t. tolv indskrevne. Denne såkaldt pastoralteologiske uddannelse ledes af pastor Christian Tidemand (KD 0710).

Igennem de senere år har fremtrædende teologer fulgt de nye naturvidenskabelige landvindinger inden for bioteknik og -etik, genteknologi og aktiv dødshjælp. Blandt andre har professor Svend Andersen, rektor Ole Jensen og Niels Henrik Gregersen deltaget i debatten. I uge 2 og 3 vakte det en del opmærksomhed i medierne, at biskop Jan Lindhardt i et TV-interview ikke uden videre sagde fra over for muligheden af kloning af mennesker. Et meget prekært emne i den offentlige og videnskabelige debat. Men, skrev Lindhardt, det at være uens er da ikke vores menneskelige særpræg. Gud har i hvert fald villet det anderledes. Ikke det at vi er originale individer er det væsentlige, for kristeligt set drejer det sig om at vi lever i et givende fællesskab med hinanden (KD 1401).

Lindhardts indlæg medførte en bred og til tider skarp diskussion. Niels Henrik Arendt var bestemt ikke enig med Lindhardt. I menneskekloningsprojekterne lå der et angreb på samfundets værdi med de mange individualiteter, der netop berigede fællesskabet. Kloningsideerne passede derimod fint til et elitært syn på mennesket. Men det er en kristen tankegang at også de ikke-perfekte mennesker har ret til at være på kloden, fordi de som gudskabte har en umistelig værdi. Derimod går kloningsprojektet ud på at tage menneskelivet/ næstens liv i sin egen hånd og prøve at reducere medmenneskets egenart (KD 1701).

Indre Mission lod også høre fra sig. Landssekretær Jens Olesen påpegede, at kloning kunne være et led i et racehygiejneprogram hvor

sporene skræmte. Men metoden til kloning var åbenbart lige for hånden, så det var hensigtsmæssigt allerede nu simpelthen at gøre kloning lovstridig (IMT no. 4, s. 4).

I Tidehverv no. 4 (s. 74 - 84) og no. 5 (s. 97 - 104) gjorde mag. art. Monica Papazu op med de nye genteknikker i sit essay "Eugenik - den ideale menneskehed". Hun fremhævede, hvorledes eugenikken gjorde biologien til forklaringen på hele menneskets væren. Hvorledes en statslig, autoritær, socialistisk ideologi gik hånd i hånd med teorier, der var lig med skinbarlig racehygiejne og dermed reduceren af menneskeheden til en forskelsløs masse. Og eugenikken misbrugte og perverterede videnskaben til sine ideer ved at postulere sin totalitære videnskabelighed, hvor den rette videnskab lige modsat forholder sig til virkeligheden og til forskningen af begrænsede felter og ikke opkaster sig til moralsk autoritet. Statsformynderi og materialistisk fornuftsdyrkelse gik sammen i denne ideologi, som tilmed var en menneskeforagtende utopi, der ikke regnede familie og traditioner. En tendens lige fra Platon til den østeuropæiske kommunisme.

Det etiske Råd måtte af og til se sin eksistensberettigelse sat til diskussion. Niels Henrik Arendt forsvarede institutionen som en igangsætter på folkeligt plan af meninger om teknologiens nye tiltag. Det betød ikke at problemstillingerne var aldrig før sete. Men situationerne var indiskutabelt nye. Det gjaldt om at identificere gamle problemstillinger i aktuel klædedragt. Men på grund af rådets lægmandssammensætning var der ikke tale om absolutte udtalelser, men der forelå et krav om at moderne videnskabsfolk stod til regnskab for almenheden (NHA: Det Etiske Råd og den folkelige oplysning. Dsk. Kt. no. 1, s. 6 - 8).

I 1948 fik vi de første kvindelige præster. Den teologiske og kirkelige debat om kvindernes ret til at beklæde præsteembedet er næsten forsvundet, bortset fra at der af og til kan lyde næsten som et mantra, at "kvindens funktion i hyrde- og lærerembedet svæver frit i luften, fordi det savner fodfæste i kirkens tradition og lære og fordi det står i klar modstrid med den apostolske anvisning på dette punkt" (Sp. Carl P. Behrens i IMT, no. 25, s. 29). Nogen samlet endsige slagkraftig opposition imod kvinders embede i kirken eksister i hvert fald ikke i dag. Cirka en tredjedel af præsterne er nu af kvindekøn. Men påfaldende er det unægtelig, at så få kvinder beklæder ledende stillinger i Folkekirken (kun ti provster og en biskop i Danmark) ligeledes må det noteres at kvindelige teologer fortsat er

beskedent repræsenteret i lærerkorpset på de to teologiske fakulteter. Det er kvindernes egen skyld, forklarede KDs chefredaktør Erik Bjerager. Kvinderne retter nemlig opmærksomheden på det nære i kirkelivet, og tit er de travlt optaget af at være fruer og mødre. I den offentlige debat mærker man ikke meget til dem. Heller ikke gør de sig gældende som frontløbere i de kirkelige aktiviteter. Og som flest er de ikke kvalificerede til at blive provster og biskopper (KD 0903).

Benedicte Hvidt Breengaard leverede et kontant svar på den megen snak om "bløde kvindelige værdier". Det var i høj grad mændene, der havde bragt føleriet, blødheden og den manglende teologiske profil ind i kirken her i de seneste år (KD 0604). Lektor Else Marie Wiberg Pedersen beskæftigede sig med kritikken af kvindelige præster som mennesker, der særligt var optaget af "omsorgsteologi". De "omsorgshungrende" kvinder fandt Wiberg Pedersen nu snarere blandt sundhedspersonalet, dog eksisterede de mest i fordomme om kvinder. De kvindelige præster opfattede ikke sig selv som "omsorgsmødre", men netop som præster og teologer. I øvrigt var omsorg jo en uopgivelig del af evangelisk teologi. Fremdeles havde samfundet ændret sig på en måde, så at den såkaldte omsorgsteologi var udtryk for den kristendomsform mennesker af i dag ønskede, hvorfor denne teologi, som ikke var indført af kvinderne, fremstod markant forskellig fra en mere traditionel kirkeopfattelse (EMWP: Kvindelige præster. Omsorgsmødre eller stridbare kvinder? Nyhedsbrev. Det teologiske Fakultet. Aarhus Universitet, no. 2, s. 13 - 22).

Om kvinderne i kirken har bragt noget afgørende nyt ind i kirken og forkyndelsen må vel foreløbig stå hen. Den bedste skildring af kvindeprædikener har jeg fundet i en velafbalanceret artikel af lektor Inge Lise Pedersen, hvor hun afviser en for bastant fastholden af forskellen på kvindelige og mandlige præsters sprogtone, men samtidig skriver: "Indholdsmæssigt kan kvinders bidrag til prædikenen sammenfattes i en synliggørelse og en problematisering af kønnet, en påpegning af at verden aldrig fremtræder kønsløs" (ILP: Kvindepræk, fra bogen "Se min kjole", forlageret Samleren, s. 31 - 69, citat s. 58).

I en indlevet artikel skildrede mag. art. Karen Charlotte Schousboe livet i præsteboligerne set udfra en feminin synsvinkel, men på en måde som mange mandlige præster nemt vil kunne nikke genkendende til. Hun hævdede, at menighederne og menighedsrådene stillede en række krav til præsternes engagement i retning af kirkelig aktivitet på alle døgnets tider, som både var ødelæggende for fami-

lielivet og som havde meget lidt med præsternes faglighed som teologer at gøre. Endvidere påpegedes en optagethed af præstens og hendes families livsstil som var personligt sårende og ude af trit med tiden i øvrigt (KCS: Præsteliv gennem tiden, i "Se min kjole", s. 10 - 31).

I efteråret blev medierne meget optaget af præsternes privatliv med hensyn til skilsmisser, hvor de kvindelige præster efter sigende, men ikke statistisk påvist, skulle tegne sig for en høj frekvens af opløste ægteskaber. År tilbage ville en skilsmisse let føre til at en præst måtte trække sig fra embedet. I dag er situationen anderledes. Men der hersker delte meninger blandt de gejstlige på alle niveauer og i menighederne om hvorvidt en skilsmisse svækker præstens status som forkynder og sjælesørger. De divergerende synspunkter afspejler ikke bare teologiske forskelle men også egnsbestemte opfattelser (Hertil bl. a. Ber. Tid. 2509).

Som andre faggrupper klager præsterne over for store arbejdsbyrder. Mange præster har svært ved at definere deres rolle i en epoke, hvor så meget flyder. Ja, hvad er præsternes opgave i et moderne samfund. De har ikke tid nok til noget så vigtigt som at tale med folk, fastslog Jan Lindhardt. Kontaktfladen bliver derfor stadig mindre. Der er kun en præst pr. 2500 indbyggere. Følgelig kan præsterne kun lige overkomme det nødvendigste, nemlig forkyndelsen og dertil embedsforpligtelserne. Teologerne er meget alsidigt dannede mennesker med en stor kulturel tradition bag sig. Derfor er de så egnede til at høre på og vise mennesker udover dem selv hen til deres medmennesker. Lindhardt foreslog at man startede med at ansætte yderligere 1000 præster (Ber. Tid. 3008).

Der er i disse år en stor interesse for ritualer. Hovedeksemplet par excellence var forslagene om et ritual for mennesker i registreret partnerskab. En ny ide, importeret fra Sverige, drejede sig om et skilsmisseritual i Folkekirken. Flere præster bifaldt tanken, der angiveligt skulle have en sjælesørgerisk funktion, idet parterne ved en kirkelig højtidelighed beder Gud om tilgivelse, tilgiver hinanden, og modtager deres synders forladelse ved præsten. Af biskopperne var kun Jan Lindhardt med på tanken. Andre af hans kolleger mente ikke, at alt i livet skulle ritualiseres. Erik Norman Svendsen fremførte, at det foreslåede ritual dels tog alvoren ud af vielsesritualet, dels var overflødigt, fordi en skilsmisse kunne høre under præstens sjælesorgsforpligtelse (JP 2104).

Det specifikt fagteologiske arbejde refereres ikke i disse oversigter over kirkelivet. Jeg sigter til gengæld på de praktiske, folkelige

aspekter ved teologernes arbejde. I den forbindelse skal nævnes Gads Bibel Leksikon, der udkom i foråret, og som af anmelderne blev bedømt som en genuin, aktuel afløser af Gads Danske Bibelleksikon, der så dagens lys 1965-66, hvor den historisk-kritiske metode var næsten enerådende. Meget har ændret sig i bibelsynet siden da, og det nye værk henvender sig som det gamle til præster, stud. theol.er og lægfolk. Endvidere noterer vi, at Løgstrup-interessen, der går langt udover teologernes kreds, fortsat er levende; et eksempel er redaktør lic. phil. Nils Gunder Hansens "Guide til Løgstrups univers", Gyldendal.

Et solidt praktisk-teologisk arbejde udføres stadigvæk i mange præstegårde. Ikke så få lødige prædikensamlinger har set dagens lys i de senere år. Og som bekendt afspejler sådanne udgivelser i høj grad, hvad der rører sig i tiden og i teologien. Men man hører også lidt ældre toner af høj kvalitet. I den forbindelse tænker jeg især på "Mogens Lunds Postil", Poul Kristensens forlag, hvor sp. Mogens Lund (1928 - 1996) i sin forkyndelse på selvstændig vis førte linjen fra Kierkegaard videre over teologen Rudolf Bultmann og pastor K. Olesen Larsen.

Ny salmebog. Kirkekunst

Rundt om i Danmark er der i gamle og nye kirker fremragende, moderne billedkunst at skue. Det sidste storværk er udført af Peter Brandes i Vejleå kirke, Ishøj, Helsingør stift, der blev indviet 301197. "Et kunstnerisk bud af højeste potens omsluttes af god arkitektur", skrev Henrik Steen Møller dagen efter i Pol. Ofte viser menighedsrådene stor åbenhed for de nye strømninger i maleri, skulptur og arkitektur. Men ikke altid er de folkevalgte i disse år enige med eksperterne. Og kunstelskere kan krumme tæer over den folkelige smag, både når det gælder billedkunst akkurat som når nye salmer ønskes indført.

I Hadsund sogn, Aalborg stift kom det til en konflikt mellem de lokale folk og Akademirådets Udvalg for Kirkekunst. Menighedsrådet havde nemlig bedt Esben Hanefelt Kristensen, der er kendt som en habil illustrator, om at udsmykke kirken. Akademirådet blev behørigt spurgt, men her var man afvisende: "der var tale om en banalisering af kristendommen," hed det. Imidlertid var menighedsrådet ikke indstillet på at følge den givne, negative vejledning; tværtimod agtede man at gå videre med en større fornyelse af kirke og kirke-

gård. "Vores projekt kan virke provokerende. Men kirken er ikke en museumsgenstand", udtalte menighedsrådsformanden (KD 2001). Næste dag kunne avisen dog meddele, at menighedsrådet var indstillet på delvis at tage akademirådets skepsis ad notam, så 3101 stod der i KD, at parterne havde indgået et kompromis. Den 16. august havde seere af DR TV lejlighed til at se udsmykningen, da man transmitterede gudstjenesten fra Hadsund kirke.

Direktøren for Statens Museum for Kunst Allis Helleland fastslog, at ligesom menighedsrådene henter specialviden om VVS-spørgsmål hos fagfolk måtte medlemmerne indstille sig på at bedømmelse af kunst kræver en særlig og trænet indsigt. Hun foreslog, at km oprettede et rådgivende organ. En kritik rettede Helleland imod stiftsøvrighederne for ikke at lægge tilstrækkelig vægt på det forkyndende aspekt i kirkekunstprojekterne (KD 0302).

Drøftelsen af den nye, kommende salmebog, eller som det kan høres "den fornyede salmebog", luntede videre, men et oplæg til km fremkom ikke i år. I kirkelige kredse har projektet været fulgt med betydelig interesse, men næppe i befolkningen som flest. "De fleste danskere er bedøvende ligeglade med salmer. De synes, de lyder kedelige, for de er mere til pop, rock, Vivaldi og ved juletid lidt Bach med stearinlys. De kender ikke salmer og lærer dem aldrig" (Hans Hauge i Dsk. Kt. no. 18, s. 273). Forslag til ny salmebog ventes først fremlagt af salmebogskommissionen i 1999. En endelig udgivelse vil vel derfor tidligst se dagens lys i år 2001. Salmebogskommissionens formand Erik Norman Svendsen mente ikke, at det ofte fremførte krav om en prøvesalmebog ville blive taget til følge. Derimod regnede han med, at kommissionens betænkning ville blive udsendt til høring. Når høringen var til ende kunne en ny betænkning så komme på tale (Mr. Bl. no. 2, s. 4).

Den 13. august mødtes salmebogskommissionen og og det grundtvigske salmebogsudvalg til fælles orienteringsmøde. De grundtvigske fremlagde en minutiøs vurdering af Den danske Salmebog med fravalg af salmer, som man fandt poetisk og kristeligt underlødige eller overlappende andre salmer. Endvidere fremlagde man forslag med henblik på den kommende salmebog om nyere og lidt ældre salmer, med K.L. Aastrup som første og Johannes Johansen som anden prioritet. Kun få af de nyere salmedigtere fandt nåde for udvalgets øjne. Undtagelserne var Jørgen Michaelsen, Jørgen Kristensen, Jens Svendsen og Svein Ellingsen. I et indlæg på mødet plæderede professor Bent Noack for en begrænsning af de nuværende Grundtvig-salmer i salmebogen, idet han fandt nogle af dem over-

flødige, andre upoetiske, og nogle "ganske uevangeliske" (Dsk. Kt. no. 17).

Salmeproduktionen var fortsat i gang, men vindene blæste jo ikke altid blidt mod nutidsdigterne, hvad den produktive, omstridte Hans Anker Jørgensen konstaterede med nogen fornærmelse: "P. g. a. den æstetiske farisæisme, der har hærget salme- og gudstjenestedebatten de seneste år, er en af mine bedste salmer ikke kommet med i Tillæg til DDS." Navnlig "elitegrundtvigianere" og tidehversfolk, der repræsenterede en "overklasse-livsfilosofi" følte han sig på afstand af (HAJ: Nogle sider af mine salmers historie. Hymnologiske Meddelser no. 2, s. 5 - 30, citat s. 26).

Den 5. juli havde DRs musikprogram P 2 en tre timer lang, vægtig udsendelse om de nye salmer, hvor væsentlige aspekter nok engang blev trukket frem. Således fremhævede ansatte ved Tingbjerg kirke, København, nødvendigheden af at producere salmer i en udformning, der var begribelig for en generation, der havde mistet tradition, og som opfattede de gamle salmer som "støvede". Cand. theol. Søren E. Jensen causerede om "den lalleglade jubeloptimisme" hos moderne salmeskrivere, ligesom han mente, at Tillægget af 1994 repræsenterede en "fersk vitalisme". Provst Marianne Christiansen savnede det trinitariske element i Tillægget, men hun understregede, at det havde sin force i optagethed af medmennesket; dog fandt hun, at forenklingen af budskabet var for let, og det lette blev man hurtigt færdig med. På samme linje lå Bjarne Lenau Henriksen. Digteren Per Højholt bemærkede, at mange af de moderne salmer brugte moderne ord som i virkeligheden var forældede. I øvrigt var ingen seriøse nutidsdigtere kristne.

FDF fortsatte med at plædere for indførelsen af moderne salmer. Den generation skulle ikke være "bænkevarmere" ved gudstjenesterne. De nye salmer var uundværlige, for vi svigtede den unge generation, hvis der ikke i kirken blev talt et sprog, som var begribeligt for børnene og de unge, forklarede landsformand Helga Koldby Nielsen (FDFlederen no. 4, s. 5).

"Hvad skal vi med en ny salmebog?" spurgte Johs. H. Christensen. Den gamle var stadig brugbar med sine kun 45 år. Spørgsmålet var ikke blevet besvaret, mente Christensen. Oven i købet skulle den nye salmebog fremlægges af en kommission, der mestendels talte folk, som rigeligt havde demonstreret deres manglende kompetence (Skovshoved Avis no. 47, s. 5 - 6).

I Prf. Bl. no. 8 rettede den kendte hymnolog sp. Jens Lyster et meget detaljeret og bidsk angreb på salmebogskommissionen med ar-

tiklen "Salmebogskommissionens lavstatusrapport" (s. 154 - 164). Lyster betegnede det udførte arbejde som sjusket og dilettantisk i alle henseender og med meget få lyspunkter, hvad angik salmedelen, og stort blidere var han ikke i no. 22, hvor salmebogskommissionens nyredigering af bønnebogsdelen blev taget under behandling (s. 498 - 503).

En undersøgelse viser, at nye salmer anvendes flittigt, idet ikke mindre end 917 af Folkekirkens præster benytter salmebogstillægget fra 1994. Højest på hit-listen står fhv. biskop Johannes Johansen. I det hele taget synes der at være en udbredt brug ved gudstjenester og kirkelige handlinger af salmer fra Tillæg til Den Danske Salmebog (Prf. Bl. no. 8, s. 176 - 178).

I en kyndig artikel beskrev komponist og teolog Nils Holger Petersen forholdet mellem modernismen og nutidens salmedigtning. Han konstaterede, at hovedparten af danske salmer fra det tyvende århundrede i høj grad har pastichekarakter, når det gjaldt formen såvel i poetisk som i musikalsk henseende. Nutidens salmedigtere ville relatere til en ny virkelighed i verden og i teologien. Men man kunne ikke bare løsrive indhold fra form. De ældre melodier og versemål udtrykte fornemmelsen af en harmonisk verdensorden. De nye salmer beskrev en verden i opløsning. Derved opstod en uheldig kontrastvirkning (NHP: Salmen og "det moderne". Organistbladet no. 2, s. 57f (s. 51 - 70)).

På det kirkemusikalske område så man som i de foregående år tiltag af vidt forskellig art og kvalitet. Således synes såkaldte gospelgudstjenester populære, akkurat som det hed i KD 2802: "I dag har mange menighedsråd erfaret, at en gospelgudstjeneste er en sikker strategi, hvis de vil fylde kirken." Men hvis det gælder om at være "rigtig mange" i kirken, synes opførelsen af store korværker og anden lødig musik mindst lige så egnet til at trække publikum ind.

*

Sammenfattende kan man sige, at der ikke var megen turbulens i Folkekirken sammenlignet med årene 1996 og 1997, hvor Porvoodiskussionen rasede og hvor homofilidebatten indtog en fremtrædende plads og skabte splid. Tonen klang i 1998 blidere og mangfoldigere. Hurtigt, for hurtigt, kunne man godt samstemme med Erik Bjerager, når han i MV no. 1, s. 12 udtalte at "Kirkeligt set lever vi i en kedelig tid. Der er ingen vækst og grøde." Lægger man til forskel fra Bjerager vægten fra det sensationsprægede til den danske tradi-

tion, tegner billedet sig noget anderledes, for så oplever man midt i kedsommeligheden en eftertanke, der med respekt for nutiden ikke glemmer hvad fædrene og mødrene talte. Og kirkens lange historie gør, at begivenheder ofte slet ikke virker så nye og epokegørende som de i første omgang kan synes den traditionsløse.

Forfatternes adresser

Pastor Torsten Dam-Jensen,
Byvejen 30 A, Osted,
4000 Roskilde.

Lic.theol. Poul Foss,
Kronprinsessegade 46 C, III,
1306 København K.

Rektor Bent Hylleberg,
Baptistsamfundets teologiske seminarium,
Kvarmløsevej 37 B,
4340 Tølløse.

Mag.art.
Birgitte Bøggild Johansen,
Redaktionen af
"Danmarks Kirker",
Nationalmuseet,
1220 København K.

Stud.theol. Stine R. Sylvest,
Njalsgade 26 B, IV tv.,
2300 København S.

Provst Carl Trock,
Vagtelvej 25, I th.,
2000 Frederiksberg.

Cand.mag. Hans Wagner,
Willemoësgade 56, I tv.,
8200 Århus N.

Register

Abel, hertug, senere konge, 18.
Absalon, ærkebiskop, 22.
Adolf, hertug, 18, 24.
Ahlefeldt-Laurvig, Frits, 169, 171.
Albert, prior, 23.
Allen, C.F., 39, 41.
Alverding, Helmold, 19.
Andersen, Christopher Petersen, 137.
Andersen, Fr. Vilh., 140.
Andersen, J. Oskar, 51, 55, 56, 65, 69, 71.
Andersen, Leif, 228.
Andersen, Morten, 83, 84.
Andersen, Niels Knud, 42, 44, 51, 69.
Andersen, Svend, 244.
Andresen, Christoffer Schrøder, 82-84, 110, 113.
Anna, helgeninde, 18.
Anna af Brandenburg, hertuginde, 23, 32.
Appel, Jacob, 205.
Archenholtz, Johann Wilhelm von, 119, 125, 130.
Arendt, Niels Henrik, 227, 228, 239, 242, 244, 245.
Arhnung, J.O., 41-43, 48.
C. Asschenfeldt-Hansen, 211.
Asmussen, A.F., 212.
Augustin, 52.
Auken, Margrethe, 217.
Bach, Johann Sebastian, 249.
Bagge, Povl, 70.
Balle-Petersen, Margaretha, 74, 76, 77, 104, 107, 111, 112.
C.F. Balslev, 190.
Balslev-Olesen, Christian, 225.
(Bang), Jacob Aall Hofman, 110, 112.
Banning, Knud, 128, 129.
Barbara af Mantua, markgrevinde, 22, 25.
V. Bardenfleth, 207.
Barfod, Fr., 179, 201, 204.
Barfod, H.P., 39.
Barfoed, Theophilus, 143.
Basse, A.F., 190, 192, 193, 200, 208, 209, 211.
Bastholm, Christian, 138, 159.
Bastholm, Hans, 138.
Baur, F.C., 160.
Baxter, Robert, 153.
Bay, Ole, 38.
Beck, Vilh., 143, 165, 193, 207, 208, 210, 211.
Behrens, Carl P., 245.
Berg, Claus, 37, 41.
Berg, Dieter, 38.
Bergenhammer, Peter, 148.
Bernhard af Clairvaux, 56.
S. Bindesbøll, 147.
Bircherod, Jens, 37.
Birgitta af Vadstena, 28, 56, 57, 59.
Birkebæk, Frank A., 43.

Birkedal, Vilh., 168, 174.
Bisgaard, Lars, 10, 41, 42, 48.
Bjelke, Ture Turesen, 30.
Bjerager, Erik, 246, 251.
Bjerge, Poul, 110.
Bjørn, Hans, 42.
Blanche, svensk dronning, 42.
Blaumüller, Edv., 180, 181, 197, 203.
Bloch, Jørgen Victor, præst, 109.
Blædel, N.G., 148.
Bodilsen, Peder, 20.
Boesen, præst, 79.
Bohr, H.B., 160-163
Boisen, Lars Nannestad, 147.
Boisen, P.O., 147.
Bollmann, Kaj, 219.
Bondo, P. Bruun Juul, 184, 185, 197, 202, 205.
Bonifatius VIII, 65, 70.
Borgolte, M., 38.
Borst, Arno, 38.
Borup, Ernst, 128, 129.
Brammer, G.P., 147, 160, 174, 180, 202, 212.
Bramming, Torben, 223, 242, 243.
Brandes, Georg, 174, 232.
Brandes, Peter, 248.
Brandsen, Laurids, 46.
Brandt, C.J., 185, 203.
Breengaard, Benedicte Hvidt, 236, 246.
Bruun, Henry, 41.
Bruun, M.P., 202.
Brückner, Wolfgang, 46.
Brændgaard, Ivar, 233.
Buchwald, Georg, 40.
Bultmann, Rudolf, 248.
Bøggild-Andersen, C.O., 37.
Bøgh, N.S., 79-81, 110, 112.
Bøhm, Charles T., 153, 154.
Bøistrup, Otte Philipsen, 26-27.
Bølle, Ejler Madsen, 17.
Baagø, Kaj, 111, 113, 128, 129.
Caroline Amalie, enkedronning, 180, 203.
Chesterfield, Philip Dormer Stanhope, 125, 130.
Chiffoleau, Jacques, 34, 47.
Christensen, Anemette S., 47.
Christensen, J.C., 202.
Christensen, Johs. H., 222, 250.
Christensen, Th. Lyby, 53-57, 69.
Christensen, William, 41.
Christian I, 11, 12, 15, 18-29, 35, 40, 41, 44, 45, 48.
Christian II, 7, 11, 12, 14, 16, 19, 21, 22, 24, 26-29, 31, 37, 39, 40-42, 44, 46, 62, 65-67, 70.
Christian VIII, 120, 123, 126, 127, 131, 132.
Christian IX, 164, 173-175, 177-179, 182, 183, 188-193, 196, 197, 199, 201, 202, 205, 210, 213.
Christiani, C.E.A., 177, 179, 180, 199, 203.
Christiani, Fr., 203, 205.
Christiansen, Marianne, 250.
Christine, dronning, 7, 11, 12, 14-23, 25, 27, 29-35, 37, 39, 41-47.
Christoffer II, 21.
Christoffer af Bayern, 9, 11, 16, 17, 22, 24, 27, 42.
Clausen, H.N., 122, 128, 129,

139, 140, 171.
Clausen, J.P.W., 185.
Clausen, J., 171.
Clausen, Johs., 190-193, 207, 208.
Clausen, Niels, 17, 27.
Clemens, romersk biskop, 61.
Clemmensen, Niels, 111, 112.
Cornelius, romersk høvedsmand, 87.
Cour, P.D. la, 194-196, 209.
Cromwell, Oliver, 126, 130.
Cyprian, 52.
Cyritius, 16.

Dahlerup, Troels, 40-43, 47.
Damsholt, Torben, 205.
Danstrup, John, 128, 129.
David, 17.
Deuntzer, J.H., 200.
Dickens, Charles, 130.
Dorothea, dronning, 12, 15, 18-25, 27-33, 35, 40, 41.
Drejergaard, Kresten, 238.
Drummond, Henry, 154.
Dybdahl, V., 202.
Düren, Adam van, 14.
Dyveke, 28, 67.

Eck, Johann, 51.
Edward III, 38.
Eiriksson, Magnus, 129.
Elias, 154.
Elisabeth, dronning, 12, 14, 16, 17, 19, 28, 29.
Ellger, D., 42.
Ellingsen, Svein, 249.
Elmquist, Th., 180, 203.
Engberg-Pedersen, Troels, 243.
Engelstoft, C.T., 51, 54, 55, 69, 167, 178, 189, 208.
Erasmus af Rotterdam, 52, 56, 57, 63, 65, 66, 69.
Erik den Hellige, svensk konge, 70.
Erik Menved, konge, 11, 22.
Erik af Pommern, konge, 15, 17, 24, 28, 32, 34, 38, 42, 46, 48.
Eriksen, Herluf, 223.
Erslev, Kr., 38, 42, 48.
Estrup, J.B.S., 201, 208.
Etting, Vivian, 42, 43.
Evers, G., 186.

Fabritius, Albert, 38.
Falster, Jens, 27.
Fatum, Lone, 244.
Fenger, H.M., 179, 183, 186, 198, 200, 202, 204, 205, 209.
Fenger, P.A., 138.
Ferland, Poul, 241.
Filippa, se Philippa.
Fischer, Carsten, 219.
Fischer. J.C.H., 174, 177, 180, 199, 202, 204, 213.
Fog, B.J., biskop, 140, 143, 175, 176, 178-184, 186-189, 193, 194, 197, 198, 200, 202, 205, 206, 209-211, 213.
Fog, Olav, 239.
Franciscus, ordensstifter, 29.
Frans, prins, 7, 37.
Frederik I, konge, 11, 16, 19, 21, 23, 25, 32, 39, 40, 47, 66, 67.
Frederik VI, konge, 128.
Frederik VII, konge, 123, 124, 132.
Frederik (VIII), kronprins, 189, 199.
Frederik III, kejser, 34, 47.

Frederik den Vise, kurfyrste, 14, 34, 40, 47.
Frederiksen, Hans Jørgen, 45.
Frederiksen, Jens, 82, 84.
Friis, Christian J.F., 143.
Friis, Oluf, 27.
Frimodt, Rudolf, 143, 186, 188.

Gad, P.C.S., 147.
Gade, Sven Ove, 221.
Gadegaard, Anders, 234, 235.
Galster, Georg, 43.
Galster, Kjeld, 70.
Geil, Georg, 238.
Geismar, Eduard, 188.
Geismar, Oscar, 204.
Georg, helgen, 23.
Gertz, M.Cl., 46.
Geuenich, Dieter, 39.
Glamann, Kristof, 210.
Glarbo, O.N., 206.
Goos, C., 196, 206.
Gordon, George, 119, 125, 130.
Gotfredsen, Lise, 42.
Grams-Thieme, M., 38.
Grandt-Nielsen, Finn, 43.
Grane, Leif, 171, 233-235, 241.
Gregersen, Niels Henrik, 244.
Grundtvig, N.F.S., 109, 117-121, 126, 128, 131, 132, 134, 138, 140, 166, 167, 172, 185, 222, 223.
Grünbaum, Ole, 240.
Gude, Albert Peter, 135.
Gude, Jacob, 135.
Gude, Ludvig Jacob Mendel, 133-172, 174, 183, 197, 200-202, 204, 205, 208, 211.
Gude, Michael, 135.
Gude, Peter Friedrich Christian, 135.
Gundelach, Peter, 111, 112.
Gunnersen, Birger, 13, 15, 21, 35, 40, 41, 48.
Gustav Vasa, 39, 52, 70.
Gæmelke, Peter, 225.
Gøtzsche, C.V., 189, 190, 200, 207.

Hall, Augusta Marie Frederikke, f. Brøndsted, 206.
Hall, C.C., 179, 188, 203, 204, 206.
Hammerich, M., 171.
Hamsfort, Cornelius, 12.
Hans, konge, 7, 8, 11-17, 18-35, 37, 39, 42-45, 66.
Hans, prins, 28.
Hans af Brandenburg, markgreve, 22.
Hansen, Birgitte Petrine, 135.
Hansen, H.N., 180, 194, 199.
Hansen, I.A., 122.
Hansen, J. Friis, 194, 208, 209, 211.
Hansen, Mogens, 216.
Hansen, Nils Gunder, 248.
Hansen, Peder, 8.
Hansen, Svend Mathias, 238.
Harbsmeier, Eberhard, 242.
Hareskov, Arne, 226.
Hauge, Hans, 134, 215, 222, 223, 225, 249.
Hegel, G.W.F., 140, 141.
Hegnsvad, Herluf, 111.
Heilfurth, Gerhard, 46.
Heise, A., 41, 70.
Helgesen, Poul (Paulus Helie), 37, 51-72.

Helleland, Allis, 249.
Helms, Hans Jørgen, 39, 40, 43.
Heltoft, Kjeld, 227.
Helweg-Larsen, P., 201, 209.
Helweg-Larsen, V., 205.
Helvig, dronning, 22.
Henrik VIII, 14.
Henrik, abbed, 23.
Henriksen, Bjarne Lenau, 224, 225, 250.
Henriksen, Jens Ole, 220, 221.
Hentze, Arne, 205.
Herodes, 67.
Herodias, 67.
Hertz, J.M., 165.
Hieronimus (Hieronymus), 52.
Hilarius, se Hylarius.
Hill, Thomas, 10, 20, 38, 39, 43, 44, 46.
Hoff, V.J., 174, 185.
Hoffmann, Erich, 38.
Hofman, se (Bang).
Hohl, Michael, 153.
Holbek, Christian O., 143.
Holberg, Britta Schall, 232.
Holck, J.C., 183.
Holm, Kjeld, 219, 224, 226, 228, 242, 243.
Holm, Lars, 220, 234, 236.
Holm, Niels, 235.
Holm,Peter, 240.
Holstein, Frederik Adolph, 137.
Holt, Paul, 211.
Holten, Hans Nicolai, 143.
Homer, 29.
Huitfeldt, Arild, 11, 39, 40, 42, 43.
Hummelshøj, Hanne, 226.
Hundrup, F.E., 171.
Hvidt, Agnethe Holm, 111, 114.
Hviid, Jens, 138.
Hviid-Nielsen, J., 188, 206.
Hylarius, 16.
Hylleberg, Bent, 128, 129.
Høj, Mette, 43.
Højholt, Per, 250.
Højlund, Niels, 225.
Hørby, Kai, 70.
Håkonsen, Magnus, 24.
Haastrup, Ulla, 43, 45.

Ifversen, Jul., 194, 195, 196, 209, 211.
Ignatius, 70.
Ingesman, Per, 38.
Irving, Edward, 153.
Iversen, Hans Raun, 231.

Jacobi, J., 210.
Jacobsen, Carl, 196, 210.
Jacobsen, Ottilia Mary, f. Stegmann, 196, 210.
Jacobæus, Holger, 41.
Jakob, apostel, 64.
Jakob IV, konge, 14.
Jakob den Danske, 41.
Jensen, Birgit Bjerre, 110, 112.
Jensen, Ferd., 177, 178, 204, 205.
Jensen, Hans, 128.
Jensen, Jens Villiam, 38.
Jensen, K. Lindhardt, 237.
Jensen, Mogens, 236.
Jensen, Ole, 242, 244.
Jensen, Ole Vig, 217, 218, 219, 220, 229.
Jensen, Søren E., 250.
Jensen, Vivi, 43.
Jepsen, Bent Kim, 240.
Jespersen, E., 208.

Jesus, se Kristus.
Jetsmark, Jens, 188.
Jexlev, Thelma, 44, 47.
Joachim I af Brandenburg, kurfyrste, 14.
Johan af Sachsen, kurfyrste, 14.
Johannes Døber, 21, 23, 67, 154.
Johannes, apostel og evangelist, 14, 18, 23, 64.
Johansen, Hans Chr., 79, 112.
Johansen, Johannes, 249, 251.
Jonquières, Jean de, 179, 185, 193, 205, 207, 208.
Jovinianus (Jovian), 70.
Juel, Christian, 110, 113.
Jungersen, Fr., 180, 185, 204.
Jørgensen, Bjarne Møller, 129.
Jørgensen, Ellen, 40.
Jørgensen, Frank, 46.
Jørgensen, Hans Anker, 250.
Jørgensen, Jens Ulf, 111, 114.

Kalkar, Chr.H., 165.
Kamp, Hermann, 38, 40.
Kampe, Vincens, 12.
Kappelgaard, Finn, 238.
Karl den Store, kejser, 70.
Karl IV, kejser, 37.
Kazhdan, A., 38.
Kierkegaard, P.C., 129.
Kierkegaard, Søren, 134, 140, 149-152, 157, 172, 208, 248.
Kingo, Anders, 239.
Kjeldgaard-Pedersen, Steffen, 241.
Klint, Ellen, 205.
Kløvedal, Ebbe Reich, 233.
Knox-Seith, Elizabeth, 226.
Knud, prins 21.
Knud den Hellige, 14, 16, 20, 70.
Knudsen, Anne, 218, 227.
Knuth, F.M., 146.
Knuth, Eggert Christopher, 148-149.
Koch, Bent A., 220.
Koch, H.L.S.P., 202.
Koch, Hal, 39, 128, 129.
Koch, L., 194, 212.
Koch, P.D., 194, 195, 209.
Kok, Johs., 174, 178, 179, 181-183, 191, 197, 200, 204.
Kold, Christen, 109.
Kolmer, Lothar, 37.
Konstantin den Store, 70, 156.
Kornerup, Bjørn, 164, 171, 201, 202.
Krag, Peter, 188, 206.
Krarup, Søren, 223, 227, 228, 237.
Krarup, Vilhelm, 218.
Krieger, A.F., 206.
Kristensen, Esben Hanefelt, 248.
Kristensen, Jørgen, 249.
Kristensen, Marius, 69.
Kristus, 13, 25, 29, 31, 52-54, 61, 62, 64-66, 70, 86-88, 90-92, 140, 151, 154, 194, 221, 226, 240.
Krogh, A.L., 148.
Krogsøe, Peter, præsteforeningsformand, 218.
Kroos, Renate, 38.
Kruchow, Hans, 40.
Krummedige, Henrik, 24.
Krumpen, Stygge, 11-12.
Kyndal, Erik, 234.
Kähler, Ingeborg, 44.
Købner, Julius, 129.
Ladulås, Magnus, 42.

Lange, C.A., 42, 44.
Lange, Carl, 206.
Lange, H.O., 195, 201, 206, 209-212.
Langebek, Jacob, 39.
Larsen, Anders, husmand, 77, 85, 86-93, 104, 106-108, 110.
Larsen, Finn Langager, 217, 219.
Larsen, Jørgen, 171.
Larsen, K. Olesen, 248.
Larsen, Kim, 231.
Larsen, Kirsten Lund, 225.
Larsen, P.M., 184, 205.
Larsen, Rune Engelbreth, 229.
Larsen, V.L., 186.
Laurentius, helgen, 14, 15.
Laurentsen, Peder, 69.
Laursen, Jens, 209.
Lautrup, J.H., 147.
Laxmand, Poul, 28, 41.
Leach, Edmund, 91, 111, 113.
Lehmann, Orla, 122.
Leo X, pave, 71.
Levinsen, Th., 178, 189, 190, 192, 193, 200, 204, 206, 209.
Lindahl, Fritze, 45.
Lindberg, Jacob Christian, 85, 111, 118-121, 128, 129, 147
Lindbæk, J., 39, 41, 45-47.
Lindegaard, Olav C., 239.
Lindhardt, Jan, 224, 243, 244, 247.
Lindhardt, Mogens, 242.
Lindhardt, P.G., 33, 94, 111, 182, 201, 204, 207.
Lings, Svend, 243.
Linnemann, Carl, 194-196.
Lipburger, Michael, 47.
Lodberg, Peter, 230.
Lorenzen, Vilh., 44, 45, 47.
Louise af Hessen-Kassel, dansk kronprinsesse, 199.
Louise af Sverige-Norge, dansk dronning, 199.
Ludolphy, Ingetraut, 47.
Ludvig XI, konge, 34, 38.
Ludvig den Skæggede, hertug, 34.
Lund, Birthe, 219.
Lund, J.P., 109, 114.
Lund, Mogens, 248.
Luther, Martin, 52, 59, 65, 67-69, 71, 93, 161, 167, 233, 241.
Lüken, Sven, 48.
Lyster, Jens, 250, 251.
Lütken, P.V., provst, 81, 110, 112, 113.
Lütken, W.F., 183.
Lützhøft, H.H.H., 187, 211.
Løgstrup, K.E., 248.
Løgstrup, T., 111, 113.
Løvenskiold, C.L., 183.

Mackeprang, M., 44.
Machilek, Franz, 37.
Madsen, Christen, 81-85, 93, 101, 102, 104, 106-108, 113.
Madsen, Haakon Bennike, 44.
Madsen, Knud Erik Lægsgaard, 225, 226.
Madsen, Peder, 205, 210, 211.
Madsen, Per Kristian, 47.
Madvig, J.N., 199.
Magnus, svensk konge, 42.
Margareta, norsk dronning, 24.
Margrete, helgeninde, 22.
Margrete, dansk dronning, 17, 24, 25, 35, 38, 42.
Maria, Jomfru, 14, 15, 18, 21-23, 35.

Maria Magdalene, 113.
Marie Antoinette, fransk dronning, 130.
Maro, Publius Vergilius, 29.
Martensen, H.L., Sjællands biskop, 134, 135, 139-141, 143, 145-150, 152, 153, 158, 161, 162, 164-167, 171-183, 187, 197, 198, 200-205, 208, 209, 211-213.
Martensen, Hans L., katolsk biskop, 235
Matthiessen, Jens, 27.
Matthison-Hansen, Hans, 168.
Maximilian I, kejser, 14, 35, 36, 48.
McGuire, Meredith B., 102, 103, 111, 114.
Meile, Eva, 231.
Meinig, Marie Henriette Amalie, 142, 145.
Mesters, Gondulphus, 56, 57, 69.
Michaelsen, Jørgen, 249.
Mikkelsen, Hans, 62.
Mohr, J.J., 188, 189, 190, 204, 206.
Moltesen, L., 39.
Monrad, D.G., 122, 123, 146-148, 177, 180, 202, 203, 205, 212.
Monrad, J.H., 185.
More, Thomas, 69.
Mortensen, Jens, 237.
Mortensen, Viggo, 235.
Mouritzen, P., 204.
Mousti, Hamid El, 229.
Munck, Vilhelm, 142, 143, 171.
Munk, Iver, 19.
Munk, Jens Nielsen, 26-27.
Munk, Kaj, 229.
Munksgaard, Leif, 229.
Mynster, J.P., 117, 119-123, 129, 131, 132, 136, 138, 145, 149, 150, 165, 166, 175.
Møller, Chr., 187, 188, 206.
Møller, Henrik Steen, 248.
Møller, Otto, 198, 201.
Mønster, P.C., 117-124, 127-131.
Maar, Vilhelm, 41.

Neiske, Franz, 39, 47.
Nellemann, J., 201.
Nielsen, Bent Flemming, 244.
Nielsen, Fredrik, 180, 182, 198, 199, 202.
Nielsen, Harald, 232.
Nielsen, Helga Koldby, 250.
Nielsen, J. Hviid, 188.
Nielsen, Jens, 187.
Nielsen, Niels Bjerg, 129, 130.
Nielsen, O., 37.
Nielsen, Ole Nørskov, 74, 76, 93, 111-113.
Nielsen, Rasmus, 145.
Nikolaj, helgen, 23.
Nilsson, Kristina, 230.
Nilsson, Sven A., 46.
Nissen, Jørgen, 211, 212.
Nissen, Karsten, 216, 218, 235, 238.
Noack, Bent, 249.
Norberg, Rune, 38.
Norn, Otto, 42.
Nyberg, Tore, 38.
Nygård, Frederik, 111.
Nyrop, C., 42.
Nørlund, Poul, 44.
Nørr, Erik, 201, 203, 204, 211, 212.

Olaf, helgen, 18.

Olesen, Elith, 203, 209.
Olesen, Jens, 244.
Olesen, Jens E., 10, 38, 42-45.
Olsen, Erling, 223.
Olsen, Olaf, 42.
Olsen, Peder (Petrus Olai), 7, 29-31, 37, 38.
Oluf, prins, 21.
Oncken, Johan Gerhard, 129.
Ormrod, W.W., 38.
Ortwed, Søren Rosbjerg, 164.
Ottesen, Rasmus, 110.
Otto, Alfred, 40.
Ottosen, Knud, 111.
Oxe, Johan, 28.

Paden, William, 76, 88-92, 111, 113.
Paludan-Müller, Jens, 81-83, 112, 113.
Papazu, Monica, 245.
Paravicini, Werner, 38, 48.
Paulli, Jakob, 175, 178, 182, 184, 198, 202, 204-206, 209.
Paulus, apostel, 60, 63, 64, 107.
Pedersen, Else Marie Wiberg, 246.
Pedersen, Finn Stendal, 110.
Pedersen, Inge Lise, 221, 246.
Pedersen, Ingolf Henoch, 243.
Pedersen, Johannes, 84, 93, 111-113.
Pedersen, P.J., 208.
Pedersen, Uffe Vestergaard, 223.
Pelagius, pave, 60.
Peter, apostel, 61, 64, 65, 113.
Peters, Hans, 58, 69.
Petersen, Ingomar, 203.
Petersen, J.H., 182.
Petersen, K.E., 186.
Petersen, Niels, præst, 19, 43.
Petersen, Niels, arkivar, 201, 212.
Petersen, Niels Helveg, 227.
Petersen, Nils Holger, 251.
Philippa, 17, 24, 25, 35.
Pipin den Lille, 70.
Platon, 245.
Ploug, Carl, 204, 206.
Plum, Fr., biskop, 81, 112.
Plum, Niels Munk, 171.
Porsfeldt, Otto, 17.
Porsmose, Erland, 44.
Poulsen, A.S., 169, 174, 183, 205.
Poulsen, Christian, 237, 238.
Prange, Wolfgang, 40, 42.
Prior, D.C., 185, 206.
Puza, R., 38.

Qvistgaard, Jeppe Christensen, 137, 138.

Rasmus, abbed, 21.
Rasmussen, Christen, 84.
Rasmussen, Hermann, 84.
Rasmussen, Jens, 129.
Rasmussen, Jørgen Nybo, 37, 38, 41, 45, 46, 129.
Rasmussen, Karen, 84.
Rasmussen, Linda, 41.
Rasmussen, Niels, 113.
Rasmussen, Poul, 44.
Rasmussen, Poul Nyrup, 218, 227.
Rebel, Lise-Lotte, 227.
Rechendorff, Torben, 217.
Reichelt, Karl Ludvig, 236.
Reitzel-Nielsen, Erik, 44.
Reventlow, C.D.F., 137.

Richardt, Ernst Christian, 143.
Riis, Ricardt, 233.
Riisager, Filip, 236.
Rindom, A., 186, 197, 205.
Rist, P.Fr., 171.
Rode, Gotfred Benjamin, 143.
Rolin, Nicolas, 38.
Rosenberg, G., 187.
Rosenkrantz, Mogens, 17.
Rosenkrantz, Oluf Nielsen, 19.
Rosenthal, Joel T., 40.
E. Emil Rosenørn, 199.
Rothe, C., 177-182, 184, 186, 187, 189, 194, 199, 202, 206, 211.
Ruager, Søren, 225.
Rudelbach, A.G., 123, 129.
Rudolf II, kejser, 135.
Rukov, Mogens, 232.
Ræder, Hans, 69.
Rønnow, Joakim, 67.
Rørdam, Conradine, f. Engelbreth, 179.
Rørdam, H. Skat, 201.
Rørdam, Hans Chr., 164, 165.
Rørdam, Holger Fr., 37, 39, 42, 45.
Rørdam, Marie, 182, 198, 203, 204, 211.
Rørdam, Peter, 148, 180.
Rørdam, Th. Skat, 176-185, 187, 198, 199, 201-207, 209, 211, 212.

Sanders, Hanne, 74-76, 93, 95, 108, 111-113, 115.
Saxo, 37.
Scavenius, Jakob, 173, 174, 181-183, 185, 193, 196-198, 200, 202, 205-208, 210, 211, 213.
Scharling, H., 210.
Scharling, Peter, 175, 178, 179, 182, 185, 203, 204.
Schepelern, G., 176, 177, 184, 187, 198, 203, 208.
Schiøler, Th., 187.
Schleiermacher, F.D.E., 140.
Schmid, Karl, 38, 48.
Schmidt, L.H., 179, 180, 181.
Schmitt, Ludwig, 51, 55, 69.
Schousboe, Karen Charlotte, 246, 247.
Schousboe, V.C., 178, 190, 197, 206, 210.
Schrøder, Frederik, 128.
Schulz-Bourmer, Günther, 48.
Schuster, Benny Grey, 216.
Seibt, Ferdinand, 37.
Seland, Bjørg, 104, 105, 107, 111, 114.
Severinsen, P., 69.
Sibbern, F.C., 145.
Sigbrit, 66.
Sigismund I Jagiello, 14.
Silvester (Sylvester), pave, 70.
Simonsen, Bente, 231.
Sittow, Michel, 46.
Sjursen, Jann, 218.
Skave, Niels, 22.
Skovgaard-Petersen, Vagn, 212.
Skovsted, Morten, 231.
Skou, Jens C.C., 143.
Skyum-Nielsen, Niels, 43.
Skærved, Paul Verner, 232.
Slagheck, Didrik, 66.
Smaalthegen, Margareta, 21.
Sokrates, 150.
Spandet, Niels Møller, 159.
Steen, Jul., 182, 186, 195, 197, 198, 200, 204-206, 211.

Stein, Harald, 175, 182, 186-189, 192, 193, 197, 198, 200-202, 205-207, 209, 211.
Stellwagen, 139.
Stellwagen, Marie, 139.
Stemann, G., 39, 41, 45.
Strauss, D.F., 160.
Struwe, Kamma, 201, 208, 209, 212.
Suhm, P.F., 40.
Swane, J. 183, 193, 201, 211.
Svane, Henrik, 217.
Svaning, Hans, 39.
Svave, Peder, 11.
Svendsen, Erik Norman, 215, 221, 229, 247, 249.
Swendsen, G.C.L., 188, 206.
Svendsen, Jens, 249.
Søegaard, Thyge J., 110.
Sørensen, Chr., 197, 205.
Sørensen, H., 178.
Sørensen, Rasmus, 117, 118, 121, 122, 128, 129, 131, 132.
Sørensen, S.C., 178, 179.

Tamm, Ditlev, 201.
Tausen, Hans, 58, 69.
Teilmann, Th. Rosenørn, 164.
Terpager, P., 39.
Theodosius den Store, kejser, 70.
Thomsen, Birgit Nüchel, 202.
Thomsen, Louise Henriette, 135.
Thomsen, Niels, idehistoriker, 201.
Thomsen, Niels, teolog, 242, 243.
Thorer, abbed, 24.
Thorlaf, biskop, 18.
Thyssen, Anders Pontoppidan, 104, 111, 114, 203.
Tidemand, Christian, 244.
Tietgen, C.F., 185, 210.
Timoteus, 61.
Titus, 61.
Tordsen, Laurids, 39.
Tornekrands, Henrik Christiernsen, 22, 44.
Torst, Philipp Andreas, 138.
E.C. Tryde, 121.
Tønnesen, Astrid, 111-113.

Ussing, Henry, 190-193, 196, 200, 206-211.
Ussing, J.L. (H. Ussings fader), 207-210.
Ussing, Marie, f.Blom, 208-210.
Thecla Ussing, f. de Güntelberg (H. Ussing moder), 208, 209.

Wagner, Hartvig, 239.
Valdemar Atterdag, 22.
Valkner, K., 70.
Vammen, Hans, 95, 111, 113.
Warburg, L.A., 181, 197, 200.
Vavra, Elisabeth, 48.
Weibull, L., 39, 48.
Vergil, se Maro.
Werlauff, E.G., 38.
Verwohlt, Ernst, 43.
Wessel, K., 38.
Vestager, Margrethe, 218, 220, 227, 228, 242.
Westergaard, Harald, 193, 209, 211.
Wiberg, Bertil, 233, 234.
Widmann, Peter, 222, 242.
Vilhelm, helgen, 23.
Villekjær, Orla, 238.
Wimpfeling, Jakob von, 35, 36.
Winkel, R.W., 206.

Winther, F., 148.
Viuf, Bente, 226, 241.
Vivaldi, Antonio, 249.
Volf, Rudolf, 171, 186, 189, 194, 202-204, 209-211.
Wollasch, Joachim, 38, 48.
Voltaire, Francois de, 119, 125, 130.
Worm, Ole, 46.
Vormordsen, Frands, 69.
J.J.A. Worsaae, 203.
Wåhlin, Vagn, 104, 111, 112, 114.
Zwingli, Huldreich, 52.

Østrup, J.P., 138.
Oexle, Otto Gerhard, 37, 39, 40.

Aagaard, Anne Marie, 235.
Aagaard, Johannes, 236.
Aastrup, K.L., 249.

Kirkehistoriske Samlinger udgives af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under redaktion af Christian de Fine Licht, Eva Louise Lillie og Thorkild C. Lyby.

Abonnement tegnes af private og institutioner ved indmeldelse i Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K.

Artikler sendes til Redaktionen af Kirkehistoriske Samlinger, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K. Ved fremsendelsen skal manuskript helst ledsages af diskette med tekstfiler i format Word eller WordPerfect.

Sidste frist for indsendelse af bidrag, der ønskes optaget i Kirkehistoriske Samlinger 2000, er 1. marts 2000.

Billedet på omslaget er en reproduktion efter et fotografi af L.J.M. Gude, tilhørende pastor Torsten Dam-Jensen. Da Gude på billedet er iført doktorkjole, må det tidligst være taget i 1874 (jfr. s. 142)

Kirkehistoriske Samlinger 1999 koster i abonnement kr. 185,- og i studenterabonnement kr. 110,-.